

FRANK DIKÖTTER CUM SĂ FII DICTATOR

CULTUL PERSONALITĂȚII
ÎN SECOLUL XX

FRANK DIKÖTTER, istoric olandez, este profesor de științe umaniste la Universitatea din Hong Kong și senior fellow la Hoover Institution. Înainte de a se muta în Asia, a fost profesor la University of London. A publicat mai multe volume dedicate în special istoriei Chinei, precum *Mao's Great Famine: The History of China's Most Devastating Catastrophe: 1958-1962* (2010), *The Tragedy of Liberation: A History of the Chinese Revolution, 1945-1957* (2013) și *The Cultural Revolution: A People's History, 1962-1976* (2016).

FRANK DIKÖTTER

CUM SĂ FII DICTATOR

CULTUL PERSONALITĂȚII ÎN SECOLUL XX

Frank Dikötter, *How to Be a Dictator: The Cult of Personality in the Twentieth Century*

Copyright © 2019, Frank Dikötter

All rights reserved

© 2020 by Editura POLIROM, pentru ediția în limba română

Această carte este protejată prin copyright. Reproducerea integrală sau parțială, multiplicarea prin orice mijloace și sub orice formă, cum ar fi xeroxarea, scanarea, transpunerea în format electronic sau audio, punerea la dispoziția publică, inclusiv prin internet sau prin rețele de calculatoare, stocarea permanentă sau temporară pe dispozitive sau sisteme cu posibilitatea recuperării informațiilor, cu scop comercial sau gratuit, precum și alte fapte similare săvârșite fără permisiunea scrisă a deținătorului copyrightului reprezintă o încălcare a legislației cu privire la protecția proprietății intelectuale și se pedepsesc penal și/sau civil în conformitate cu legile în vigoare.

Foto copertă: © Vladimir Zhupanenko/Shutterstock.com (detaliu)

www.polirom.ro

Editura POLIROM

Iași, B-dul Carol I nr. 4; P.O. BOX 266, 700506

București, Splaiul Unirii nr. 6, bl. B3A, sc. 1, et. 1,
sector 4, 040031, O.P. 53

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României:

DIKÖTTER, FRANK

Cum să fii dictator: cultul personalității în secolul XX / Frank Dikötter; trad. de Doru Căstăian. – Iași: Polirom, 2020

Conține bibliografie

Index

ISBN: 978-973-46-8203-4

I. Căstăian, Doru (trad.)

94

Printed in ROMANIA

FRANK DIKÖTTER
CUM SĂ FII
DICTATOR
CULTUL PERSONALITĂȚII
ÎN SECOLUL XX

Traducere de Doru Căstăian

POLIROM

2020

Cuprins

Prefață	9
1. Mussolini.....	17
2. Hitler	51
3. Stalin	87
4. Mao	118
5. Kim Ir Sen	150
6. Duvalier.....	174
7. Ceaușescu	196
8. Mengistu	218
Postfață	237
<i>Bibliografie selectivă</i>	241
<i>Note</i>	257
<i>Mulțumiri</i>	297
<i>Index</i>	299

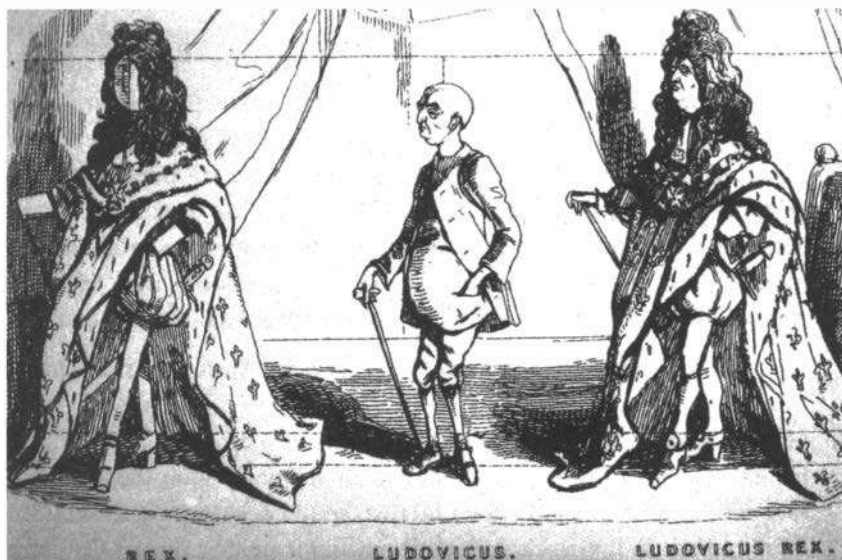
Astfel, chiar de la bun început așez printre înclinațiile generale ale omenirii o dorință perpetuă și neobosită de tot mai multă putere care nu încetează decât odată cu moartea. Motivul nu stă întotdeauna în faptul că oamenii s-ar aștepta la o plăcere mai mare decât cea pe care o resimt deja sau că nu s-ar putea mulțumi cu o putere moderată, ci în aceea că nu pot avea garanția puterii și a mijloacelor de a trăi bine pe care le au în prezent decât dacă dobândesc și mai multă putere.

Thomas Hobbes, *The Essential Leviathan: A Modernised Edition*

Se pune astfel problema dacă este mai bine să fii iubit decât temut, sau invers. Răspunsul este că ar trebui să fii și una, și alta; dar, întrucât este greu să împaci aceste două lucruri, spun că, atunci când unul din două trebuie să lipsească, este mult mai sigur pentru tine să fii temut decât iubit... Oamenii șovăie mai puțin atunci când este vorba să facă rău unuia care și-a câștigat iubirea celorlalți, decât altuia care se face temut, pentru că iubirea se păstrează prin legătura obligației, și, cum oamenii sunt răi, aceasta poate fi oricând ruptă atunci când intră în joc folosul tău particular; în schimb, teama se păstrează prin frica de pedeapsă, care nu-l părăsește niciodată pe om.

Niccolò Machiavelli, *Principele**

* Traducere de Nina Façon, Antet, București, 2002, p. 60 (n.tr.).

W.M. Thackeray, *The Paris Sketch Book*, Collin's Clear-Type Press, Londra, 1840

© History and Art Collection, Alamy Stock Photo

Prefață

În 1840, romancierul și pamfletarul William Makepeace Thackeray, celebru pentru satirele sale la adresa celor cu funcții înalte, publica o caricatură a lui Ludovic al XIV-lea. În partea stângă se află un soi de manechin pe care sunt etalate sabia regelui, mantia cu crinul heraldic și blana de hermină, peruca cu buclele revărsate, pantofii cu toc aristocratic. În centru, omul simplu, un Ludovic modest, în lenjerie de corp, cu picioare fusiforme, burtă proeminentă, chel, cu capul descoperit și fără dinți. În stânga însă, complet înveșmântat, apare un mândru Ludovicus Rex cu toate însemnele regalității. Thackeray l-a despuat pe Regele Regilor, pentru a arăta omul, fragil și demn de milă fără podoabele puterii: „Astfel îi plăsmuiesc bărbierii și cizmarii pe zeii la care ne închinăm”¹.

„*L'Etat, c'est moi*” sunt cuvintele care i-au fost atribuite regelui din secolul al XVII-lea: „Statul sunt eu”. Din punctul său de vedere, Ludovic răspundea doar în fața lui Dumnezeu. A fost un suveran absolut, care, timp de șaptezeci și ceva de ani, și-a folosit puterea autocratică pentru a slăbi nobilimea, a centraliza statul și a-și extinde teritoriile cu ajutorul armelor. El însuși și-a construit imaginea unui Rege-Soare infailibil, în jurul căruia se învârtea totul. Se asigura că era slăvit de toată lumea, prin medalii, picturi, busturi, statui, obeliscuri și arcuri de triumf care umpleau regatul. Poetii, filosofii și istoricii de la curte îi preamăreau înfăptuirile, proclamându-l omniscient și omnipotent. A transformat casa regală de vânătoare din sud-vestul Parisului în Castelul Versailles, un palat grandios, cu 700 de camere, pe o moșie întinsă unde se întreținea cu admiratorii, obligându-și nobilii să se întreață pentru favoruri².

Ludovic al XIV-lea era maestru în a-și juca rolul pe scena politică, bazându-se, așa cum fac toți politicienii într-o oarecare măsură, pe imagine. Ludovic al XVI-lea, un descendent al Regelui-Soare, a fost executat prin ghilotinare după revoluția din 1789, astfel încât odată cu el a fost îngropată și noțiunea de drept divin. Revoluționarii susțineau că

drepturile suverane se află în mâinile poporului, nu sunt un dat de la Dumnezeu. În democrațiile care s-au născut în următoarele două secole, conducătorii au înțeles că trebuie să își atragă votanții, pentru că aceștia i-ar putea scoate din viața publică la urne.

Existau, bineînțeles, diverse căi de a prelua puterea, altele decât alegerile. Se putea organiza o lovitură de stat sau putea fi slăbită structura organizatorică. În 1917, împreună cu bolșevicii, Lenin a luat cu asalt Palatul de Iarnă și a proclamat un nou guvern. Ulterior, bolșevicii aveau să vorbească despre lovitură de stat ca despre o „revoluție” inspirată de mișcarea de la 1789. Câțiva ani mai târziu, în 1922, Mussolini a intrat mărșăluind în Roma, forțând parlamentul să predea puterea. Dar, așa cum aceștia și alți dictatori urmau să afle, puterea singură are un termen de valabilitate. Puterea acaparată prin violență trebuie păstrată prin violență, chiar dacă aceasta este adesea un instrument ineficient. Un dictator trebuie să se bazeze pe armată, poliție secretă, gardă pretoriană, pe spioni, informatori, anchetatori, torționari. Dar cel mai bine este să susțină că obligația e, de fapt, consimțământ. Un dictator trebuie să insufle frică poporului său, dar dacă îi convinge pe oameni să îl aclame, probabil va supraviețui mai mult. Pe scurt, paradoxul dictatorului modern stă în faptul că trebuie să creeze iluzia că are sprijinul populației.

De-a lungul întregului secol XX, sute de milioane de oameni și-au ovaționat dictatorii, chiar și atunci când aceștia îi mânau pe calea robiei. De jur împrejurul lumii, chipurile dictatorilor apăreau pe panouri și clădiri, cu portrete în fiecare școală, birou și întreprindere. Oamenii obișnuiți erau obligați să facă plecăciuni dinaintea lor, să treacă pe lângă statuile lor, să recite din lucrările lor, să le preamărească numele și geniul. Tehnologia modernă, de la radio și televiziune până la producția industrială de afișe, insigne și busturi, i-a făcut pe dictatori omniprezenți într-un fel greu de imaginat în vremea lui Ludovic al XIV-lea. Chiar și în țări relativ mici, cum ar fi Haiti, mii de oameni erau puși în mod regulat să mărșăluiască prin fața palatului prezidențial și să își salute conducătorul, depășind prin grandoare festivitățile organizate la Versailles.

În 1956, Nikita Hrușciov l-a demască pe Iosif Stalin, oferind detalii despre regimul său dominat de frică și teroare. A dat și un nume celor văzute odinioară la conducătorul său – „adulația dezgustătoare” și „obsesia pentru preamărire” –, spunându-le „cult al individului”. Expresia a

fost tradusă cu sintagma „cultul personalității”. Poate că nu este un concept riguros propus de vreun mare specialist în științe sociale, dar majoritatea istoricilor îl consideră adecvat³.

Când Ludovic al XIV-lea era mic, Franța a fost zguduită de o serie de răzmerițe, aristocrații încercând să restrângă puterea coroanei. Au eșuat, însă tânărul rege a rămas profund marcat, toată viața fiindu-i teamă de orice formă de revoltă. A mutat centrul puterii de la Paris la Versailles, obligându-i pe nobili să-și petreacă timpul la curte, unde îi putea ține sub observație în vreme ce aceștia se străduiau să-i câștige favorurile.

Dictatorilor le era și lor teamă de propriul popor, dar încă și mai mult de enturajul de la curte. Erau slabi. Dacă ar fi fost puternici, ar fi fost aleși de o majoritate. În schimb, au decis să o ia pe scurtătură, călcând adesea pe cadavrele adversarilor. Dar dacă ei reușiseră să acapareze puterea însemna că și alții puteau – și înțelegeau că erau șanse mari ca, la un moment dat, să se trezească înjunghiați pe la spate. Existau mereu rivali, de cele mai multe ori la fel de lipsiți de scrupule ca și ei. Mussolini a fost doar unul dintre conducătorii fasciști consacrați care a avut de înfruntat o răzmeriță a soldaților săi înaintea Marșului asupra Romei din 1922. Stalin pălește în comparație cu Troțki. În anii 1930, Mao a fost în repetate rânduri înlăturat din funcție de adversari mai puternici. În 1945, Uniunea Sovietică îl puna cu forța pe Kim Ir Sen conducător peste o populație ostilă, acesta devenind conducător alături de lideri comuniști cu state vechi de ilegaliști.

Existau mai multe strategii prin care un dictator putea pune mâna pe putere, descotorosindu-se de adversari. Epurări sângeroase, manipulare, aplicarea principiului „dezbină și stăpânește!”, ca să menționăm doar câteva. Dar, pe termen lung, cel mai eficient a fost cultul personalității. El i-a corupt pe aliați și pe rivali deopotrivă, obligându-i să colaboreze prin supunere unanimă. Mai mult decât orice, obligându-l pe fiecare să aducă osanale înaintea celorlalți, dictatorul îi transforma pe toți în mincinoși. Când toată lumea minte, nimeni nu știe cine minte, și așa devine foarte greu să găsești complici și să organizezi o lovitură de stat.

Cine a construit cultul? Pe de o parte, hagiografii, fotografii, dramaturgii, compozitorii, poeții, editorii și coregrafii. Și-au adus aportul deopotrivă miniștri puternici ai propagandei, uneori ramuri întregi ale industriei. Dar cea mai mare responsabilitate era a dictatorilor înșiși.

„Într-o dictatură, politica începe cu personalitatea dictatorului”, nota doctorul lui Mao Zedong într-o carte de memorii devenită clasică⁴. Cei opt dictatori prezentați în această carte au avut personalități destul de diferite, dar fiecare dintre ei a luat deciziile-cheie care au dus la propria mărire. Unii s-au implicat mai mult decât alții. Dintr-o relatare aflăm că Mussolini își petrecea jumătate din timp proiectând imaginea unui conducător omniscient, omnipotent și indispensabil pentru Italia – pe lângă faptul că se afla la conducerea a șase ministere. Stalin se îngrijea în mod constant de cultul propriu, tăind tot ce i se părea elogiul excesiv, doar pentru a permite acelor elemente să apară câțiva ani mai târziu, când considera că e momentul oportun. Ceaușescu se promova într-un mod compulsiv. La început și Hitler acorda multă atenție detaliilor legate de imaginea sa publică, deși, mai târziu, a lăsat asta în seama altora într-o măsură mai mare decât alți dictatori. Toți s-au folosit din plin de resursele statului pentru a-și promova propria persoană. Ei erau statul.

Nu toți istoricii îi plasează pe dictatori în centrul atenției. Ian Kershaw l-a descris pe Hitler prin celebra expresie „non-persoană”, un mediocru ale cărui trăsături personale nu-i pot explica popularitatea. Lumina reflectoarelor, consideră el, trebuie îndreptată către „poporul german” și felul în care a fost receptat de popor⁵. Dar cum am putea ști ce credeau oamenii despre conducătorul lor, din moment ce libertatea de exprimare este prima care cade victimă dictaturii? Hitler nu a fost ales de o majoritate, dar, în decurs de un an de la preluarea puterii, nașiștii au aruncat cam 100.000 de persoane în lagărele de concentrare. Gestapoul, Cămășile Brune și tribunalele nu ezitau să-i trimită la închisoare pe cei care nu își aclamau cum se cuvine conducătorul.

Uneori, expresii ale devotamentului față de conducător apăreau ca din senin, încât observatorii din afară – ca și istoricii de mai târziu – le-au considerat autentice. Cultul lui Stalin, ne spune un istoric al Uniunii Sovietice, „era larg acceptat, iar milioane de cetățeni ruși din toate clasele sociale, de toate vârstele și ocupațiile, în special din orașe, credeau profund în el”⁶. Este o afirmație vagă și nefondată, cu nimic mai adevărată sau mai falsă decât contrariul ei, și anume că milioane de oameni din toate categoriile sociale nu credeau în Stalin, în special cei din mediul rural. Nici măcar susținătorii înfocați nu puteau citi gândurile conducătorului, darămite să sondeze mințile a milioane de oameni înregimentați de regimul lor.

Dictatorii care au rezistat aveau multe calități. Mulți dintre ei excelau în a-și ascunde sentimentele. Mussolini se considera cel mai bun actor al Italiei. Chiar și Hitler, într-un surprinzător moment de sinceritate, a vorbit despre sine ca despre cel mai mare actor al Europei. Dar, în dictatură, mulți oameni de rând au învățat să fie actori. Erau obligați să zâmbească la comandă, să repete papagalicește linia partidului, să strige sloganuri și să-și salute conducătorul. Pe scurt, li se cerea să dea iluzia consimțământului. Cei care nu respectau regulile jocului erau penalizați, încarcerați, uneori împușcați.

Asta nu însemna că erau puțini cei care își idolatrizau conducătorii, ci mai degrabă că nimeni nu știa cu adevărat ce credea fiecare. Scopul cultului nu era să convingă, ci să creeze confuzie, să distrugă bunul-simț, să impună supunere, să izoleze indivizii și să le zdrobească demnitatea. Oamenii trebuiau să se autocenzureze și, la rândul lor, îi urmăreau pe ceilalți, denunțându-i pe cei care nu păreau îndeajuns de sinceri în devotamentul lor față de conducător. Dincolo de aparența generală a uniformității se afla un spectru larg de oameni, de la cei care își idealizau onest liderul – credincioși adevărați, oportuniști, ticăloși – până la cei care erau indiferenți, inerti sau chiar ostili.

Dictatorii se bucurau de popularitate la ei acasă, dar erau admirați și de străini, printre care intelectuali de seamă și politicieni distinși. Chiar și printre cele mai mari minți ale secolului XX s-au aflat unele dispuse să ignore și chiar să justifice tirania în numele binelui suprem, oameni care au pus umărul la creșterea credibilității dictatorului preferat. Vor fi menționați doar fugitiv în aceste pagini, din moment ce au constituit subiectul câtorva studii excelente, dacă ar fi să menționăm numai lucrările lui Paul Hollander⁷.

Din moment ce cultul trebuia să pară că se bucură de o reală popularitate, izvorâtă din inimile oamenilor, el a căpătat inevitabil și o tentă de superstiție și magie. În unele țări, accentele religioase erau atât de izbitoare, încât am fi tentați să vedem în ele o formă specială de idolatrizare seculară. Dar, aproape în fiecare caz, această impresie a fost cultivată intenționat de forurile de conducere. Hitler s-a prezentat pe sine ca pe un mesia unit cu masele într-o comuniune mistică, cvasireligioasă. François Duvalier a făcut tot posibilul să pară un preot voodoo, încurajând zvonurile despre puterile sale supraomenești.

În special în regimurile comuniste se simțea nevoia unei amprente tradiționale. Motivul era simplu: puțini oameni din țări preponderent rurale ca Rusia, China, Coreea de Nord și Etiopia înțelegeau marxism-leninismul. Existau mai mulți sorți de izbândă cu un conducător cu alură de sfânt decât cu filosofia politică abstractă a materialismului dialectic pe care populația în mare parte analfabetă nu o putea înțelege.

Într-o dictatură, loialitatea față de o persoană contează mult mai mult decât loialitatea față de un crez. La urma urmei, ideologia poate ajunge să dezbine. Un corp de texte poate fi interpretat în mod diferit și ar putea duce la diverse facțiuni. Cei mai mari dușmani ai bolșevicilor au fost menșevicii, deși ambele părți se revendicau de la Marx. Mussolini disprețuia ideologia și a împins intenționat fascismul într-o zonă ambiguă. Nu era genul de om care să se lase constrâns de idei rigide. Se mândrea că este intuitiv, preferând să se bazeze pe instinct, decât să adopte o viziune coerentă despre lume. Hitler, ca și Mussolini, nu avea de oferit decât propria sa persoană, dincolo de apelul la naționalism și antisemitism.

Lucrurile devin mai complicate în cazul regimurilor comuniste, din moment ce se presupunea că au la bază filosofia marxistă. Și în acest caz era imprudent ca oamenii obișnuiți, dar și membrii partidului să petreacă prea mult timp gândindu-se la textele lui Karl Marx. Erau staliniști sub Stalin, maoiști sub Mao, adepți ai ideologiei kimiste sub Kim.

În cazul lui Mengistu, dincolo de stelele și drapelele roșii obligatorii, angajamentul față de doctrina socialistă era subțire. Toată Etiopia era împânzită cu imagini ale sfintei treimi, adică Marx, Engels și Lenin. Însă Lenin, și nu Marx, era cel care îl atrăgea pe Mengistu. Marx i-a oferit o viziune a egalității, dar Lenin a fost cel care a adus instrumentul necesar acaparării puterii: avangarda revoluționară. În loc să aștepte trezirea conștiinței de clasă în muncitori și să răstoarne capitalismul, așa cum cerea Marx, un grup de revoluționari de profesie, organizați strict pe baze militare, aveau să conducă revoluția și să instaureze dictatura proletariatului în vederea trecerii de la capitalism la comunism de sus în jos, eliminând fără milă toți dușmanii progresului. Pentru Mengistu, colectivizarea zonelor rurale poate că era o idee marxistă, dar, mai mult decât orice, era o modalitate de a scoate cât mai multe grâne din zonele agrare, cu ajutorul cărora și-a mărit trupele.

Dictatorii comuniști au transformat marxismul într-o doctrină de nerecunoscut. Marx propusese ca muncitorii din toată lumea să se unească

într-o revoluție proletară. Stalin a avansat în schimb noțiunea de „socialism într-o singură țară”, susținând că Uniunea Sovietică trebuie să devină ea însăși puternică înainte să ducă revoluția peste granițe. Mao îl citise pe Marx, dar l-a întors cu susul în jos, făcând din țărani, și nu din muncitori, vârful de lance al revoluției. În loc să susțină că starea materială este prima condiție a schimbărilor istorice, Kim Ir Sen a propus exact contrariul, afirmând că poporul poate duce la bun sfârșit socialismul bizuindu-se pe propriile sale forțe. În 1972, acest gând al Marelui Conducător a fost consfințit prin trecerea în Constituție, pe măsură ce marxismul dispărea cu totul din Coreea de Nord. Însă, în toate aceste cazuri, conceptul de avangardă revoluționară al lui Lenin s-a păstrat practic neschimbat.

Cel mai adesea ideologia a fost un act de credință, un test al loialității. Aceasta nu înseamnă că dictatorii nu aveau o imagine de ansamblu asupra lumii sau un set de credințe. Mussolini credea în independența economică și o invoca precum o incantație. Mengistu era convins că Eritreea era o provincie rebelă și că singura soluție era să ducă acolo lupte asidue. Dar, în ultimă instanță, ideologia era ceea ce spunea dictatorul că e, iar ceea ce decreta dictatorul se putea schimba de-a lungul timpului. Astfel, puterea se personaliza, iar cuvântul lui devenea lege.

Dictatorii își mințeau poporul, dar se mințeau și pe ei înșiși. Unii dintre ei au rămas captivi în propria poveste, crezând fără urmă de îndoială în genialitatea lor. Alții au manifestat o neîncredere patologică în propriul anturaj. Toți erau înconjurați de lingușitori. Oscilau constant între aroganță și paranoia, așa încât luau singuri deciziile majore, cu consecințe devastatoare și care au dus la moartea a milioane de oameni. Unii s-au desprins cu totul de realitate, cum a fost cazul lui Hitler în ultimii ani, ca să nu mai vorbim de Ceaușescu. Dar mulți au învins. Stalin și Mao au murit din cauze naturale, după ce zeci de ani au constituit obiecte de venerație. Duvalier a reușit să îi transfere puterea fiului său, menținând cultul încă doisprezece ani după moartea sa. Iar clanul Kim din Coreea de Nord, cel mai extravagant din toate timpurile, a ajuns la cea de-a treia generație.

Lista conducătorilor considerați de comun acord dictatori ai lumii moderne depășește cu mult o sută de nume. Unii au deținut puterea câteva luni, alții decenii. Printre cei care s-ar fi putut regăsi în paginile acestui volum, într-o ordine aleatorie, sunt Franco, Tito, Hoxha, Sukarno,

Castro, Mobutu, Bokassa, Gaddafi, Saddam, Assad (tatăl și fiul), Khomeini și Mugabe.

Cei mai mulți au dezvoltat un cult al personalității care a luat diverse forme, creând variațiuni pe o temă comună. Puțini sunt cei care nu au făcut astfel, de exemplu Pol Pot. La doi ani după ce a preluat puterea, însăși identitatea lui era pusă sub semnul întrebării. În Cambodgia oamenii jurau credință față de Angkar („Organizația”). Dar, așa cum remarcă istoricul Henri Locard, decizia de a nu construi un cult al personalității a avut consecințe dezastruoase pentru khmerii roșii. În scurt timp, această strategie de a se ascunde în spatele unei organizații care ucidea din fașă orice semn de opoziție s-a întors împotriva lor. „Nereușind să inoculeze ideea de adulație și supunere, Angkar a generat doar ură.”⁸ Chiar și în *O mie nouă sute optzeci și patru* al lui George Orwell, chipul Fratelui celui Mare îi urmărea pe cetățeni la fiecare colț de stradă.

Dictatorii care au trecut testul timpului s-au bazat de obicei pe două instrumente ale puterii: cultul propriu și teroarea. Cu toate acestea, ideea de cult al personalității a fost deseori considerată o simplă aberație, un fenomen dezgustător, dar marginal. Această carte plasează cultul personalității acolo unde îi este locul, în însăși inima tiraniei.

Mussolini

Aflat la periferia centrului istoric, EUR este unul dintre cele mai austere cartiere ale Romei, străbătut în lung și-n lat de bulevarde largi și drepte, cu clădiri impunătoare acoperite cu travertin de un alb strălucitor – același material din care a fost construit și Colosseumul. EUR înseamnă Esposizione Universale Roma, un târg internațional uriaș construit la ordinul lui Benito Mussolini pentru a marca a douăzecea aniversare a Marșului asupra Romei din 1922. Așa cum l-a descris arhitectul-șef Marcello Piacentini, proiectul urma să prezinte o civilizație nouă, eternă, „civilizația fascistă”. Deși expoziția nu a mai avut loc, fiind întreruptă de al Doilea Război Mondial, multe clădiri au fost finalizate în anii 1950. Una dintre structurile emblematice ale EUR, înălțată asemenea templelor Romei antice, înconjurată de pini-umbrelă impunători, adăpostește arhivele statului¹.

Într-o maiestuoasă cameră de lectură cu coloane impozante se poate parcurge din scoarță-n scoarță corespondența prăfuită și îngălbenită adresată Ducelui. În perioada lui de glorie primea până la 1.500 de scrisori pe zi. Toate treceau prin secretariatul personal alcătuit din aproximativ cincizeci de persoane, care selectau câteva sute ce îl priveau direct. În momentul în care Mussolini a pierdut puterea în vara anului 1943, arhiva conținea jumătate de milion de dosare².

Pe 28 octombrie 1940, sărbătorită ca Prima Zi a calendarului fascist, veneau telegrame din toate colțurile țării. Erau ode închinete „Excelenței Sale Supreme și Glorioase”, cu Salustri Giobbe ridicându-l

în slăvi pe „geniul suprem care a supraviețuit tuturor furtunilor de pe lume”. Prefectul din Trieste, de pildă, a trimis un mesaj în care spunea că toți locuitorii orașului îi laudă geniul, în timp ce orașul Alessandria îl preamărea numindu-l Creatorul Măreției³.

Dar, mai mult decât orice, admiratorii Ducei doreau fotografii cu semnătura acestuia. Erau solicitări de la oameni din toate păturile sociale, de la școlari care doreau să îi ofere felicitări de Crăciun la mame care își jeleau fiii morți în război. Adesea, Mussolini făcea astfel de favoruri. Când Francesca Corner, o pensionară de 95 de ani din Veneția, a primit răspuns, a fost copleșită de „valul de emoție”, după cum menționează prefectul orașului care a participat cu zel la eveniment și a relatat momentul⁴.

Ca mai toți dictatorii, Mussolini cultiva ideea că era un conducător cu trecere la oamenii simpli, un om la care putea ajunge oricine. În martie 1929, se lăuda în fața conducerii reunite că a răspuns la 1.887.112 cazuri individuale care i-au fost prezentate de secretariatul său personal. „De fiecare dată când cetățeni simpli, fie și din cele mai îndepărtate sate, mi-au trimis o plângere, au primit răspuns.”⁵ Era o afirmație curajoasă, și, după cum dovedesc arhivele, nu chiar fără temei. Conform unei mărturii, Mussolini își petrecea mai mult de jumătate din timp promovându-și imaginea⁶. Era un maestru al propagandei și, în același timp, actor, regizor, orator și un promotor strălucit al propriei persoane.

Puțini au crezut că va ajunge la putere. Tânărul Mussolini și-a încercat norocul ca jurnalist pentru Partidul Socialist Italian, dar tovarășii nu l-au mai văzut cu ochi buni după ce a pledat pentru intrarea Italiei în Primul Război Mondial. În 1917 s-a înrolat în armată și a fost rănit de explozia accidentală a unui obuz.

Ca mai peste tot în Europa, sfârșitul războiului a adus o perioadă de frământări în rândurile muncitorimii. După atâția ani în care fuseseră uciși pe câmpurile de luptă și înregimentați în fabrici, muncitorii au început să participe la greve care au paralizat economia. Inspirare de modul în care Lenin acaparase puterea în Rusia în 1917, numeroase municipalități au trecut la socialism și au arborat steagul

roșu, declarându-se în favoarea dictaturii proletariatului. Aceștia au fost Anii Roșii, în care numărul membrilor Partidului Socialist a depășit 200.000 până în 1920, în timp ce Confederația Generală a Muncii se lăuda cu peste două milioane de susținători⁷.

În 1919, Mussolini a lansat o mișcare ce avea să devină Partidul Fascist. Programul partidului era vag libertarian, patriotic și anti-clerical și era agresiv promovat în paginile ziarului lui Mussolini, *Popolo d'Italia*. Însă, la alegerile generale, fascismul nu a reușit să atragă de partea sa îndeajuns de mulți votanți încât să își asigure măcar un loc în parlament. Membrii partidului s-au retras în număr mare, la un moment dat rămânând mai puțin de 4.000 de membri fideli în toată țara. Ridiculizat de adversarii politici, Mussolini a concluzionat cu amărăciune că „fascismul a ajuns la capăt de drum”, mărturisind că s-ar putea să părăsească definitiv scena politică în favoarea unei cariere în teatru⁸.

S-a pierdut cu firea doar pentru scurtă vreme. În septembrie 1919, poetul Gabriele d'Annunzio a condus 186 de rebeli într-un raid în Fiume, oraș pe care Italia îl revendicase cu un an înainte, la căderea monarhiei austro-ungare. Mussolini a înțeles că puterea pe care o ratase prin alegeri libere putea fi acaparată și prin forța brută. D'Annunzio s-a dovedit o sursă de inspirație pentru Mussolini în mai multe feluri. La Fiume, emfaticul poet s-a autointitulat Duce, un termen derivat din latinescul *dux*, cu sensul de conducător. Timp de cincisprezece luni, până în momentul înlăturării sale de către armată, D'Annunzio a ținut sub vraja sa portul din Peninsula Istria, având apariții dese la balcon în timpul cărora se adresa adeptilor, care purtau cămăși negre și își întâmpinau conducătorul cu un salut cu mâna întinsă. Zilnic aveau loc parade, cântau fanfare, se acordau medalii și se scandau lozinci. Așa cum a spus un istoric, fascismul a preluat de la D'Annunzio nu atât un crez politic, cât mai degrabă un anume fel de a face politică. Mussolini și-a dat seama că pompa și spectacolul prind mai bine la mulțimi decât editorialele incendiare⁹.

Fascismul, ca ideologie, a rămas tot vag, dar acum Mussolini înțelesese cum trebuie să arate: el trebuia să fie conducătorul, cel

ales de destin să schimbe soarta unei nații. În 1920 a început să ia lecții de zbor, pozând în omul nou care avea viziunea și determinarea necesare pentru a duce la bun sfârșit o revoluție. Se remarcase deja ca jurnalist, folosind un stil concis, direct și simplu pentru a exprima onestitate și hotărâre; acum își exersa talentul de actor, vorbind în propoziții sacadate, cu gesturi puține, dar ferme, menite să-l înfățișeze ca pe un conducător neînfricat: capul ușor lăsat pe spate, bărbia înainte, mâinile în șold¹⁰.

În 1921, guvernul a început să-i curteze public pe fasciști, sperând să slăbească opoziția partidelor de stânga cu ajutorul lor. Chiar și armata era solidară cu cauza lor. Trupele fasciste, uneori protejate și de autoritățile locale, patrulau pe străzi și își atacau adversarii, precum și sute de sedii ale sindicatelor muncitorești și centre ale Partidului Socialist. În timp ce țara se îndrepta spre un război civil, Mussolini invoca pericolul bolșevic, transformându-și organizația într-un partid al cărui scop era distrugerea socialismului. După cum a și lăsat în scris, Italia avea nevoie de un dictator care să salveze țara de ascensiunea comunismului. În toamna anului 1922, când trupele fasciste deveniseră atât de puternice încât preluaseră controlul în multe zone ale țării, Mussolini a amenințat că trimite 300.000 de fasciști înarmați în capitală, deși, în realitate, erau pregătite mai puțin de 30.000 de cămăși negre, cei mai mulți soldați fiind atât de prost echipați, încât n-ar fi avut nicio șansă în fața trupelor de garnizoană de la Roma. Dar cacealmaua a funcționat. Când fasciștii au început să ocupe birourile guvernamentale din Milano și de peste tot în noaptea dintre 27 și 28 octombrie, regele Victor Emanuel, știind ce soartă au avut Romanovii în 1917, l-a chemat pe Mussolini la Roma și l-a numit prim-ministru¹¹.

Să fii numit de rege este una, să ai o imagine populară este altceva. Mussolini, aflat încă la Milano, dorea să dezvolte mitul Marșului asupra Romei, în care el intra în capitală pe cal, traversa Rubiconul împreună cu legiunile sale și își impunea voința asupra firavului parlament. Dar chiar și după ce i s-a cerut să alcătuiască un guvern, în capitală putea conta doar pe câteva mii de fasciști.

S-a organizat, în mare pripă, un marș fals. Cămășile negre și-au deschis drumul spre capitală, având ca prim punct pe ordinea de zi să distrugă mașinile de tipărit ale ziarelor opoziției, asigurându-se astfel că versiunea lor va prevala. Mussolini a ajuns în capitală cu trenul în dimineața zilei de 30 octombrie. Regele a trecut în revistă trupele victorioase, care au fost trimise acasă a doua zi.

Șapte ani mai târziu, pentru a sărbători Marșul asupra Romei, la Bologna s-a ridicat o statuie ecvestră înaltă de cinci metri, înfățișându-l pe Duce privind spre viitor, cu hățurile într-o mână și un drapel în cealaltă¹².

Mussolini avea doar treizeci și nouă de ani. Era mic de statură, dar lăsa impresia că este mai înalt stând mereu cu spatele drept și cu pieptul bombat. „Era palid la față, părul negru se retrăgea repede deasupra sprâncenelor semețe, gura îi era largă, trăsăturile nobile, fălcile puternice, iar în centru, ochii mari, negri și pătrunzători ce păreau că-i ies din cap.” Dar mai presus de toate, felul de a vorbi și gesturile teatrale – capul ușor lăsat pe spate, bărbia ridicată semeț, ochii privind în sus – erau calculate astfel încât să lase impresia unui om puternic și plin de viață. În intimitate era chiar curtenitor și fermecător. Jurnalistul englez George Slocombe, care l-a întâlnit în 1922, a observat că se transforma spectaculos în întâlnirile față în față, când i se relaxau mușchii și falca tensionată, iar tonul vocii era cordial. Slocombe a remarcat că Mussolini a fost toată viața în defensivă. „Odată asumat rolul de agresor, nu mai putea să se descotorosească de neîncrederea aproape instinctivă față de străini.”¹³

Toată viața a manifestat prudență față de ceilalți, inclusiv față de propriii miniștri și oamenii cu funcție în partid. Așa cum a remarcat Ivone Kirkpatrick, un observator fin al Ambasadei Britanice, „era foarte atent să identifice orice posibil rival și îi privea pe bărbați cu suspiciunea unui simplu țăran”¹⁴.

Și existau mulți adversari de care să se teamă. În vreme ce public lăsa impresia unei conduceri de fier, fascismul nu era defel o mișcare unitară, ci mai degrabă un amestec dezlânat de conducători de

trupe. Cu doar un an înainte, Mussolini avusese de înfruntat o răzmeriță stârnită de câțiva dintre cei mai renumiți fasciști, printre care Italo Balbo, Roberto Farinacci și Dino Grandi. Aceștia l-au acuzat că e prea apropiat de parlamentarii de la Roma. Grandi, un lider fascist din Bologna, cunoscut ca fiind foarte violent, a încercat să îl înlăture pe Mussolini de la putere. Balbo, un tânăr slab cu părul veșnic răvășit, era un personaj extrem de popular, care a și rămas un rival periculos în deceniile următoare. Ca răspuns, Mussolini a creat o coaliție guvernamentală în care nu i-a inclus pe niciunul dintre liderii fasciști de seamă. În prima sa apariție în calitate de prim-ministru, i-a intimidat pe cei din Camera Deputaților, care îi erau ostili, și i-a flatat pe cei din Senat, care îi erau favorabili. I-a asigurat că va respecta Constituția mai mult decât orice. Ușurată, majoritatea i-a acordat puteri depline, câțiva vorbitori implorându-l chiar să impună dictatura¹⁵.

Mussolini a apărut pentru scurtă vreme și pe scena internațională, călătorind la Lausanne și Londra pentru a fi curtat de potențialii aliați. În gara Victoria, el și anturajul său au avut parte de o primire triumfală, fiind nevoiți să traverseze „o masă de oameni care strigau, orbiți de flash-urile aparatelor de fotografiat”. Învăluit încă în gloria obținută prin Marșul asupra Romei, a fost numit de presă Cromwell al Italiei, Napoleon italian sau noul Garibaldi în cămașă neagră. Deși pe plan internațional i se crea o imagine din ce în ce mai influentă, avea să mai treacă granița Italiei abia după șaisprezece ani¹⁶.

Puțini oameni l-au văzut pe Duce la el acasă. Mussolini dorea să țină prinsă în mreje întreaga populație, iar pentru aceasta mergea în turnee scurte prin toată țara, în nenumărate vizite inopinate prin sate, la adunări uriașe cu muncitorii și la inaugurarea diverselor proiecte publice. În scurt timp avea un tren doar al lui și cerea mecanicilor să încetinească oriunde vedea o mare de oameni, așezându-se mereu la fereastră: „Trebuie să mă poată vedea toți”, i-a explicat valetului său, a cărui îndatorire era să afle pe ce parte a trenului sunt

adunate mulțimile. Ceea ce a început ca o necesitate politică, în timp, a devenit o obsesie¹⁷.

Precaut cu rivalii, Mussolini l-a numit pe unul dintre cei mai de încredere colaboratori ai săi responsabil cu presa la Ministerul de Interne, o instituție pe care Ducele însuși o conducea. Sarcina lui Cesare Rossi era aceea de a promova fascismul în presă, folosind fonduri secrete pentru a finanța publicații care să îl susțină și să atragă ziarele independente de partea guvernului. De asemenea, Rossi a fondat un grup secret de militanți fasciști al cărui scop era eliminarea dușmanilor regimului. Unul dintre membrii grupului era Amerigo Dumini, un tânăr aventurier cunoscut sub numele de „ucigașul Ducelui”. În iunie 1924, el și câțiva complici l-au răpit pe Giacomo Matteotti, lider socialist și deputat care îl criticase deschis pe Mussolini, l-au înjunghiat în repetate rânduri cu o pilă de tâmplărie, după care l-au îngropat într-un șanț, undeva în afara Romei¹⁸.

Crima i-a atras oprobiul general. Opinia publică s-a întors împotriva lui Mussolini, care era acum mai izolat ca oricând. A ținut un discurs conciliant, cu care însă și-a îndepărtat adepții, care erau atacați de parlament și de presă. Temându-se că aceștia s-ar putea întoarce împotriva lui, pe 3 ianuarie 1925 a făcut într-un final pasul decisiv spre dictatură cu un discurs vehement adresat Camerei Deputaților. Mussolini a anunțat sfidător că eforturile de a alcătui o coaliție parlamentară au fost zadarnice și că va urma calea unei conduceri exclusiv fasciste. El singur, a susținut cu îndrăzneală, era responsabil de tot ce se întâmplase. „Dacă fascismul este o organizație criminală, atunci eu sunt capul acelei organizații.” Și tot el singur avea să pună lucrurile în ordine – cu forța, printr-o dictatură personală, dacă era nevoie¹⁹.

A urmat o campanie de intimidare dusă la toate nivelurile, în care drepturile civile au fost călcate în picioare. În câteva zile, poliția, ajutată de miliția fascistă, a percheziționat sute de case și a arestat membri ai opoziției.

Presei i s-a pus botniță. Chiar și înainte de discursul lui Mussolini din 3 ianuarie 1925, prefectii aveau puterea de a închide orice publicație fără niciun avertisment, în baza decretului din iulie 1924. Presa liberală continua totuși să vândă de douăsprezece ori mai mult decât ziarele fasciste, tipărint patru milioane de exemplare pe zi. Multe ziare s-au închis în perioada aceasta, iar jurnaliștii cei mai vehemenți au fost persecutați. Tipografiile care încă mai aveau drept de funcționare erau urmărite de comisari de poliție, care trebuiau să se asigure că propaganda de stat era distribuită tuturor. *Corriere della Sera*, unul dintre cele mai importante ziare ale opoziției, a fost transformat într-un organ de presă fascist. O lege draconică privind siguranța publică emisă în noiembrie 1926 explica motivele confiscărilor urgente efectuate de poliție, incluzând aici și textele care „aduceau atingere prestigiului statului și al autorităților sale”. Vălul secretomaniei se așternea greu peste întreaga țară. Liniile telefonice și corespondența erau monitorizate, în timp ce străzile erau supravegheate de bătauși în cămăși negre și de agenți de poliție sub acoperire²⁰.

Revoluția a fost grăbită de câteva atentate asupra lui Mussolini. Pe 7 aprilie 1926, Violet Gibson, o aristocrată din Irlanda, a tras cu arma spre Duce, reușind doar să-i zdrelească nasul. Jumătate de an mai târziu, un băiat de cincisprezece ani a tras în el în timpul unei parade la aniversarea Marșului asupra Romei. Băiatul a fost ucis pe loc de fasciști, ceea ce a alimentat suspiciunile că totul fusese o înscenare cu scop politic. Din noiembrie 1925 până în decembrie 1926, toate organizațiile civile și partidele politice trecuseră prin vizorul statului. Dreptul la liberă asociere a fost suspendat chiar și în cazul grupurilor de două sau trei persoane. Așa cum a declarat Mussolini, „totul în interiorul statului, nimic în afara statului, nimic împotriva statului”²¹.

În 1925, în ajunul Crăciunului, Mussolini a fost învestit cu putere executivă totală, pe care avea s-o exercite fără intervenția parlamentului, sub noua titulatură de Șef al Guvernului. Așa cum a spus un străin venit în vizită, era „ca un temnicer cu toate cheile atârându-i

la cureaua și revolverul în mână, pășind sigur de-a lungul și de-a latul Italiei, ca pe coridoarele tăcute și apăsătoare ale unei vaste închisori”²².

Mussolini îi privea totuși cu suspiciune și pe fasciști. În februarie 1925 l-a numit pe Roberto Farinacci secretar al Partidului Național Fascist, care devenise singura organizație politică legală din țară. Farinacci s-a apucat să limiteze puterea fasciștilor și să distrugă aparatul de partid, deschizând drumul unui regim de conducere personal, dominat de Mussolini. Mii dintre cei mai radicali membri ai partidului au fost eliminați. Dacă Ducele refuzase să numească lideri fasciști în guvernul de coaliție în 1922, acum se baza pe prefectii locali numiți direct de stat să păzească națiunea. Lui Mussolini îi plăcea să dezbine și să stăpânească, asigurându-se că funcționarii de partid și birocrății statului se controlau reciproc, iar frâiele puterii erau în mâinile lui²³.

În timp ce unii membri erau îndepărtați, alții deveneau admiratori înfocați ai conducătorului. Farinacci, de exemplu, ajuta cu mult zel la crearea cultului stăpânului său. În 1923, în timpul unei vizite a lui Mussolini la el acasă, la Predappio, conducătorii locali au venit cu propunerea să marcheze locul nașterii sale cu o placă de bronz. Doi ani mai târziu, când a dezvelit monumentul comemorativ, Farinacci a declarat că toți membrii partidului ar trebui să meargă în pelerinaj la Predappio și să depună un „jurământ de credință” către Duce²⁴.

Înțelegând că acum propria viață putea depinde de preamărirea marelui dictator, mai mulți lideri de partid s-au alăturat cauzei, prezentându-l pe Mussolini ca pe un salvator, un făcător de minuni, un ins „aproape divin”. Destinele lor erau legate de Duce, singurul capabil să țină fascismul sub control. Mussolini era nucleul în jurul căruia lideri atât de diferiți ca Grandi și Farinacci colaborau sub aceeași conducere²⁵.

După ce a făcut epurări în rândurile partidului, Roberto Farinacci a fost și el eliminat în 1926 și înlocuit cu Augusto Turati, un jurnalist

devenit lider de trupă încă din primii ani ai mișcării fasciste. Turati a început prin a consolida cultul Duceului, cerându-le membrilor de partid să depună un jurământ pentru a se asigura de obediența lor totală față de Mussolini. În 1927 a redactat primul catehism, intitulat *O revoluție și un conducător*, în care a explicat că, din moment ce exista Marele Consiliu, Ducele era „conducătorul, singurul conducător, de la care izvorăște toată puterea”. Existau, după cum a declarat, „un spirit, un suflet, o lumină, o realitate a conștiinței în care se regăsesc și se recunosc toți frații: spiritul, bunătatea, pasiunea lui Benito Mussolini”. Un an mai târziu, în prefața unei cărți despre originile și evoluția fascismului, el echivala revoluția cu Mussolini, iar pe Mussolini cu națiunea: „Atunci când o națiune întreagă merge pe drumul fascismului, chipul ei, spiritul ei, credința ei devin una cu Ducele”²⁶.

Deși Mussolini pretindea uneori că îi displace cultul creat în jurul propriei persoane, el era, de fapt, principalul său arhitect. Era maestru în a-și crea propria imagine, studiindu-și cu mare atenție anumite gesturi și posturi. Făcea repetiții la Villa Torlonia, o vilă spațioasă, în stil neoclasic, aflată pe o moșie întinsă, care i-a devenit reședință în 1925. Seara se așeza într-un scaun comod într-o cameră de proiecție și își studia în detaliu prestația publică. Mussolini se considera cel mai mare actor al Italiei. Ani mai târziu, când Greta Garbo a venit în vizită la Roma, Mussolini nu a primit vizita cu inima ușoară: nu voia să îl pună cineva în umbră²⁷.

În timp, și-a schimbat repertoriul. Celebra privire încruntată – imitată de servilul Farinacci – a fost abandonată în 1928, iar trăsăturile dure i se înmuiau odată cu trecerea anilor. Falca nu mai era la fel de rigidă. Privirea aspră, atât de izbitoare în 1922, a devenit mult mai senină. Parcă și zâmbetul îi era mai plăcut. După cum a remarcat George Slocombe, „exceptându-l pe Stalin, niciun alt conducător european nu lăsa acea impresie de siguranță senină și netulburată, rezultatul anilor neîntrerupți de autoritate supremă”²⁸.

Il Popolo d'Italia (*Poporul Italiei*) a fost ziarul personal al lui Mussolini încă din 1914, și mulți ani s-a prezentat în paginile acestuia ca un conducător înăscut. După ce i-a predat conducerea fratelui său Arnaldo, în 1922, ziarul a început să-l descrie pe Duce ca pe un semizeu²⁹.

Cesare Rossi, căruia în 1922 îi fusese dată în grijă presa, a fost nevoit să părăsească țara după uciderea lui Matteotti, dar departamentul său se afla în culmea gloriei. După 1924, Biroul de Presă se asigura că toate ziarele erau pline de ceea ce un critic a numit „elogii deșănțate” la adresa lui Mussolini. Discursurile lui erau reproduse pe scară largă. Așa cum a spus Italo Balbo, unul dintre liderii cămășilor negre, „Italia e un ziar a cărui primă pagină este scrisă în fiecare zi de Mussolini”³⁰.

În 1925, Biroul de Presă a preluat Istituto Luce, o instituție care se ocupa cu producerea și distribuirea de material cinematografic. I se subordona direct lui Mussolini, care vedea și prelucra rapoartele de știri din camera de proiecție de la Villa Torlonia. În doar câțiva ani, toate cinematografele, de la sălile modeste din cartierele muncitorești la palatele cu mobilă aurită și covoare luxoase, erau obligate prin lege să difuzeze jurnale de știri produse de Istituto Luce, cu Mussolini ca subiect principal³¹.

Luce a produs și imagini ale Duceului, tipărite apoi și prinse în albume, așteptând aprobarea acestuia. După toată publicitatea nefavorabilă creată de ceea ce se întâmplase cu Matteotti, fotografia avea un rol esențial în umanizarea imaginii acestuia. Erau fotografiile cu el și familia la Villa Torlonia. Terenul din jurul vilei servea ca fundal pentru filmările de dimineață, cu Ducele în șa, mergând la pas sau sărind peste obstacole de lemn. Erau poze cu el participând la curse de mașini, jucându-se cu pui de leu, adresându-se mulțimilor, treierând grâul sau cântând la vioară. Apărea ca scrimer, iahtman, înotător și pilot. După cum a observat jurnalistul francez Henri Béraud în 1929: „Oriunde privești, oriunde mergi, vei da de Mussolini, iar Mussolini, veșnic Mussolini”. Chipul i se regăsea în portrete, pe

monede, gravuri, chiar și pe săpunuri. Numele său apărea zilnic în ziare, pe cărți, ziduri și garduri. „Mussolini este omniprezent, este ca un Dumnezeu. Te observă de oriunde și îl vezi peste tot.”³²

Fața umană a lui Mussolini a fost prezentată într-o biografie, publicată inițial în engleză, în 1925. Intitulată *The Life of Benito Mussolini* (*Viața lui Benito Mussolini*), cartea a apărut în anul următor și în italiană, cu titlul *Dux*. Au urmat șaptesprezece ediții și optsprezece traduceri. Scrisă de Margherita Sarfatti, iubita lui de odinioară, cartea îi prezenta mitic copilăria. Fiu de fierar, s-a născut într-o după-amiază de duminică la ora două, când „Soarele se afla în constelația Leului de opt zile”. Un „copil obraznic și neastâmpărat”, care îi domina pe ceilalți încă înainte să meargă în picioare. A fost unul dintre cei „meniți să atragă admirația și devotamentul celor din jur”, oamenii fiind captivați de „magnetismul și forța personalității sale”. Descrierea unei răni căpătate în 1917 l-a transformat în obiectul unei venerații aproape religioase, „cu carnea străpunsă de săgeți, plin de răni și scăldat în sânge”, zâmbindu-le totuși blând celor din jur³³.

Deși a prelucrat el însuși textul pentru *Dux*, Mussolini prefera biografia oficială scrisă de Giorgio Pini, care era necritică într-un mod atât de evident, încât a fost tradusă abia în 1939. *Viața lui Mussolini* scrisă de Pini era distribuită gratuit în școli, unde, în timpul orelor de clasă, se citeau pasaje lungi și din Sarfatti. Au apărut și manuale fasciste, gândite special pentru copii, toate perpetuând legenda Duceului care era un muncitor neobosit, devotat poporului său. Acceptată de ministrul Educației în 1927, *Cartea tânărului fascist* a lui Vincenzo de Gaetano echivala mișcarea fascistă cu figura lui Mussolini: „Când vorbim despre fascism, vorbim despre El. Fascismul este cauza lui; el l-a creat, i-a inoculat spiritul său și i-a dat viață”. Unii copii învățau pe de rost povestea vieții lui. Prima propoziție dădea tonul întregii cărți: „Cred în Ducele Suprem – creatorul Cămășilor Negre – și în Iisus Hristos, Singurul Lui Protector”. Pe pereții tuturor școlilor se afla sloganul „De la

Mussolini către toți copiii Italiei”, iar portretul lui apărea pe copertele cărților pentru copii³⁴.

Mussolini căuta în mod constant să aducă îmbunătățiri imaginii proprii. Poporului i s-a spus că nu doarme niciodată, muncind pentru patrie de la primele ore ale dimineții, motiv pentru care lăsa aprinse peste noapte luminile din biroul său de la Palazzo Venezia, un monument arhitectonic construit de papi în secolul al XV-lea. Epicentrul națiunii era în Sala Mapamondului, o încăpere uriașă, de optzeci de metri pe cincizeci, cu puțină mobilă, iar biroul Ducei se afla într-un colț îndepărtat, cu spatele spre fereastră. Odată întâmpinați la intrare, vizitatorii erau nevoiți să traverseze camera, fiind astfel intimidați înainte să-i întâlnească privirea.

Biroul avea ieșire la un mic balcon, de unde Mussolini obișnuia să se adreseze mulțimilor. Își pregătea discursurile cu meticulozitate, învățându-le uneori pe de rost, alteori scriindu-le și repetându-le la pas de-a lungul și de-a latul Sălii Mapamondului. Dar putea fi și spontan, schimbând textul și adaptându-și gesturile la dispoziția mulțimii. Cu o voce metalică, se exprima în propoziții scurte și simple, ca niște lovituri de ciocan. Era vestit pentru memoria lui, deși se folosea de diverse strategii pentru a-și menține această reputație, cum ar fi să intervină cu întrebări sau să repete dintr-o enciclopedie³⁵.

Atât la Villa Torlonia, cât și în Sala Mapamondului, Mussolini acorda audiențe unui număr mare de admiratori. Fiecare zi se potrivea citatului: „Profesori din Australia, rude îndepărtate ale omologilor englezi, oameni de afaceri americani, copii cercetași din Ungaria, poeți din Vestul Îndepărtat, oricine dorește să se bucure de Augusta Prezență este primit cu căldură”. Așa cum foarte bine a observat Percy Winner, corespondent al Associated Press, nimic nu ilustrează mai bine dorința lui Mussolini de a fi adulat decât faptul că a fost în contact direct, timp de mulți ani și aparent fără nici cea mai mică urmă de iritare, cu șiruri nesfârșite de vizitatori veniți exact în acest scop³⁶.

Vizitele erau organizate și cu un scop strategic, și anume acela de a-i consolida reputația de om puternic la nivel mondial. Respectul

câştigat peste hotare i-a redus la tăcere pe criticii de acasă. A depus eforturi susținute ca să-i cucerească pe jurnaliștii și scriitorii străini cu șarmul său, eforturi răsplătite generos cu un val de articole și cărți adulatorii pe care presa fascistă le evidenția fără nicio excepție. Jurnaliștii străini care îi aduceau critici nu mai primeau invitații.

Uimiți de dimensiunea biroului său, ușurați de primirea cordială și de postura calmă a acestui bărbat cu o reputație teribilă, mulți plecau gândindu-se că au întâlnit un profet adevărat. Uneori era de ajuns doar un zâmbet pentru a dezarma un vizitator timorat. Scriitorul francez René Benjamin, câștigătorul celui mai cunoscut premiu literar din Franța, Prix Goncourt, era atât de speriat, încât cu greu a reușit să parcurgă distanța de la ușă la biroul lui Mussolini, unde a fost pe dată surprins de un surâs larg. Maurice Bedel, un compatriot care de asemenea câștigase Prix Goncourt în 1927, a dedicat un întreg capitol zâmbetului Ducei. „Se întâmplă oare”, se întreba acesta, „ca măcar preț de câteva clipe să nu mai fie un semizeu purtat de un destin violent?”. Alții erau fascinați de ochii lui. Poetei Ada Negri i se păreau „magnetici”, dar i-a observat și mâinile: „Are cele mai frumoase mâini, te hipnotizează, sunt ca o pereche de airipi care se deschid”³⁷.

Și mari conducători i-au adus omagii. Mahatma Gandhi, pe care l-a vizitat în două rânduri, l-a numit „unul dintre cei mai mari oameni de stat ai timpului”, iar în 1933 Winston Churchill îl descria pe „geniul de la Roma” drept „cel mai mare legiuitor din câți există”. Doar din Statele Unite, i-a avut ca musafiri pe William Randolph Hearst, pe guvernatorul New Yorkului Al Smith, bancherul Thomas W. Lamont, viitorul candidat la postul de vicepreședinte colonelul Frank Knox și arhiepiscopul de Boston William O’Connell. După o scurtă întrevvedere, Thomas Edison l-a numit „cel mai mare geniu al modernității”³⁸.

Privindu-i mereu cu suspiciune pe ceilalți, Mussolini nu numai că s-a înconjurat de adepți mediocri, ci avea și obiceiul de a-i înlocui

adesea. Conform majorității surselor, una dintre cele mai neînspirate alegeri a fost Achille Starace, un lingău lipsit de haz, care a preluat în 1931 funcția de secretar de stat a lui Augusto Turati. „Starace e un idiot”, a obiectat un adept. „Știu”, a răspuns Mussolini, „dar e un idiot docil”³⁹.

Starace era un fanatic, iar îndatorirea lui principală era aceea de a supune și mai mult partidul voinței lui Mussolini. Mai întâi i-a eliminat pe liderii fasciști care nu se supuneau ordinelor și apoi a mărit numărul membrilor de partid. Acesta aproape că s-a dublat, de la 825.000 în 1931 la peste două milioane în 1936. Cei mai mulți dintre noii recruți erau mai degrabă oportuniști decât ideologi, interesați mai mult de carieră decât de doctrina fascistă. Așa cum remarcă un critic în 1939, rezultatul acceptării atât de multor oameni în rândurile partidului a însemnat depolitizarea lui. „Fascismul a ucis antifascismul și fascismul”, spunea acesta. „Puterea fascismului constă în lipsa fasciștilor.” Importantă era mai curând loialitatea față de lider decât încrederea în fascism, iar aceasta era de așteptat din partea tuturor, atât din interiorul partidului, cât și din afara lui. Sub conducerea lui Starace, poate că mulți membri de partid nu erau fasciști, dar puțini nu erau adepți ai lui Mussolini⁴⁰.

Asta i-a convenit de minune lui Mussolini. Se mândrea că se baza mai degrabă pe intuiție, instinct și voință pură decât pe simpla inteligență și adesea ridiculiza ideea unei viziuni asupra lumii coerente din punct de vedere ideologic. „Nu credem în programe dogmatice, în scheme rigide care să conțină și să încalce realitatea schimbătoare, nesigură și complexă.” De-a lungul carierei nu a ezitat să schimbe macazul atunci când situația o cerea. Nu a fost capabil să dezvolte o filosofie politică și în nicio situație nu a acceptat să fie îngrădit de vreun principiu moral, ideologic sau de orice natură. „Acțiune, acțiune, acțiune – la aceasta se rezumă crezul lui”, remarcă unul dintre biografi săi⁴¹.

Politica a devenit modul de a glorifica pe scară largă un singur om. Sloganul regimului era „Mussolini are întotdeauna dreptate”. Nu era doar trimisul lui Dumnezeu, ci însăși întruparea lui Dumnezeu.

Tuturor italienilor li se pretindea supunere desăvârșită. Cuvintele „Crede, Supune-te, Luptă” erau pictate cu litere mari, negre pe clădiri, scrise pe ziduri și proslăvite în toată țara.

Starace încuraja un așa-zis stil fascist care se regăsea în toate aspectele vieții de zi cu zi. Un „Salut către Duce” deschidea fiecare ședință, iar salutul roman, cu brațul drept întins, a înlocuit strângerea de mână. Întreaga populație trebuia să poarte uniformă, până și bebelușii făceau fotografii în cămașă neagră. Copiii purtau uniformă neagră în fiecare zi de sâmbătă – proclamată „Sâmbăta Fascistă” de către Marele Consiliu în 1935 – și se prezentau la sediul local ca să exerseze pasul de marș cu o pușcă de jucărie pe umăr⁴².

Ministerul Culturii Populare a înlocuit Biroul de Presă, constituit de ceva vreme de Cesare Rossi. Noua organizație era condusă de ginerele Ducelui, un tânăr talentat pe nume Galeazzo Ciano, și imita Ministerul de Stat pentru Informarea Opiniei Publice și Propagandă din Reichul german. Ca și fratele său german, acesta transmitea zilnic directive către redactori cu ce trebuia scris și ce era interzis. Pe lângă constrângeri, exista și o răsplată, căci fondurile secrete care alimentau Biroul de Presă au crescut considerabil. Din 1933 până în 1943 s-au cheltuit mai mult de 410 milioane de lire italiene, echivalentul a 20 de milioane de dolari americani pentru acea perioadă, pentru promovarea în presa scrisă a regimului și a conducătorului său în toată țara. Iar din 1939, chiar și mottouri ale Ducelui apăreau pe prima pagină a cotidianelor stipendiate. „Fie prietenie prețioasă, fie ostilitate brutală” declara *Cronaca Prealpina*, făcând referire la un discurs pe care Mussolini l-a ținut la Florența în mai 1930, în timp ce *La Voce di Bergamo* anunța „Secretul Victoriei: Supunere”. Unele publicații străine au acceptat subvenții. *Le Petit Journal*, al patrula ziar ca popularitate în Franța, a beneficiat de o contribuție secretă de 20.000 de lire italiene⁴³.

Fonduri secrete au fost folosite și pentru atragerea în cadrul mișcării a unor artiști, intelectuali și scriitori. Conform unei estimări, aceste subvenții au crescut de la 1,5 milioane de lire italiene în 1934 la 162 de milioane în 1942. Printre beneficiari s-a numărat

și Asvero Gravelli, unul dintre primii adepți și autorul unei hagiografii intitulată *Interpretări spirituale ale lui Mussolini*, publicată în 1938. „Dumnezeu și Istoria sunt doi termeni care se identifică cu Mussolini”, declara Gravelli curajos, rezistând tentației de a-l compara cu Napoleon: „Cu cine ar putea fi asemănat Mussolini? Cu nimeni. A-l compara pe Mussolini cu alți oameni de stat înseamnă a-l deprecia. Mussolini este primul italian al noilor timpuri”. Autorul a primit 79.500 de lire pentru efortul depus⁴⁴.

În 1926, Augusto Turati a început să folosească și radioul ca instrument de propagandă. Vocea lui putea fi adesea auzită în eter, vorbind alături de alți lideri fasciști, cum ar fi Arnaldo Mussolini. Ducele însuși a intrat pentru prima dată în direct pe 4 noiembrie 1925, însă transmisia a fost perturbată de probleme tehnice. În anii 1920, aparatele de radio erau greu de procurat de către oamenii simpli, Italia fiind o țară săracă și preponderent agrară. În 1931 erau doar 176.000 de abonați în toată țara, cei mai mulți la orașe. Când profesorii s-au plâns că elevii nu pot auzi vocea lui Mussolini, Starace a instalat gratuit, între 1933 și 1938, în jur de 40.000 de radiouri în școli primare. Grație subvențiilor de la stat, până la izbucnirea celui de-al Doilea Război Mondial, numărul total de abonați a crescut la 800.000. Sunt doar cifre care nu reflectă la câți oameni a ajuns în realitate radioul, deoarece în piețele orașelor erau instalate difuzoare, astfel că, pe la mijlocul anilor 1930, discursurile lui Mussolini răsunau în întreaga țară⁴⁵.

Mussolini însuși a ajuns să fie prezent peste tot. În 1929, când a intrat pentru prima dată în Sala Regală, o încăpere uriașă din Palazzo Venezia în care se țineau conferințele de amploare, a verificat scena, privind în jur asemenea unui coregraf, după care a decis că era prea joasă. „Celor din spate le va fi greu să mă vadă”, a spus el și a dat ordin ca podiumul să fie ridicat – și va face asta de mai multe ori, până când subalternii au pierdut șirul platformelor care au fost modificate pentru a fi pe placul șefului⁴⁶.

În 1932, de la Colosseum la Palazzo Venezia s-a construit un bulevard cu patru benzi ce tăia inima orașului, lăsând astfel liber

un spațiu foarte mare potrivit pentru discursurile de la balcon, care atrăgeau din ce în ce mai mulți oameni. Faptul că orice italian care ajungea la Roma putea să-l vadă și să-l audă pe Duce a devenit legendar. Bortolo Pelanda, un fermier de șaptezeci și unu de ani, a mers 500 de kilometri de la Belluno Veronese la Roma pentru a-și îndeplini visul de a-l auzi pe Mussolini. Arturo Rizzi a fost autorul unei adevărate invenții, folosind două biciclete cu care să-și poată duce întreaga familie, formată din opt persoane, de la Torino la Roma, după cum au relatat ziarele vremii⁴⁷.

După Marșul asupra Romei, Mussolini a început să străbată țara, un ritual care a devenit constant în timp, mai ales după ce a anunțat, în 1932, că politica lui consta în „a se îndrepta către Popor”. Fiecare apariție era regizată în cel mai mic detaliu. Școlile și magazinele erau închise în ziua respectivă, iar tineretul fascist și activiștii de partid recrutați din împrejurimi, aduși cu autobuze închiriate, veneau în număr mare în piață. Ei dădeau tonul prin urale, cântece și aplauze la comandă. Cu poșta de dimineață, cetățenii obișnuiți primeau cărți poștale roz prin care li se impunea să participe la eveniment. Neîndeplinirea acestei obligații atrăgea după sine o amendă sau chiar pedeapsa cu închisoarea. Poliția se infiltra în mulțime pentru a se asigura că toată lumea se comporta așa cum se cuvine⁴⁸.

Dar mai mult decât orice, mulțimea era lăsată să aștepte, adesea ore în șir, de la prânz până seara. Deși Mussolini era încă departe, miile de oameni care stăteau înghesuiți își ridicau capetele înspre balcon, așteptându-l nerăbdători să apară. Deseori Ducele începea să vorbească după căderea serii. Erau aprinse reflectoare uriașe care luminau balconul, se aprindeau torțe în mijlocul mulțimii și focuri în aer liber, lângă clădirile din apropiere. În această atmosferă dramatică, doi gardieni în uniformă făceau un pas înainte, așezându-se de o parte și de alta a balconului, în timp ce mulțimea începea să aplaude. Trompetele răsunau, iar secretarul de partid din zonă venea la balcon și striga „Fascisti! Salute al Duce!”. Când Ducele apărea în sfârșit, zâmbindu-le tuturor, oamenii, copleșiți de maxima

emoție a momentului, se eliberau de încordarea așteptării printr-un chiot de bucurie⁴⁹.

Fiecare vizită era relatată de presa entuziastă, iar discursurile importante erau filmate de Istituto Luce și apoi trimise în cinematografele din toată țara. Mulțimea, selectată cu grijă înaintea vizionării, știa exact cum să se ridice la înălțimea așteptărilor, căci vedea în prealabil ritualul pe marele ecran. Orașele se întreceau care mai de care să-și manifeste entuziasmul și festivismul, în încercarea de a intra în grațiile regimului. La Milano, orașul preferat al Ducei, s-au construit special pentru discursurile sale balcoane uriașe, împodobite cu vulturi din papier-mâché⁵⁰.

Dar cel mai mare elogiu adus regimului a fost probabil Mostra della Rivoluzione, o expoziție deschisă pe 28 octombrie 1932 pentru a sărbători zece ani de la Marșul asupra Romei. În jur de patru milioane de oameni au vizitat Palazzo delle Esposizioni între 1932 și 1934, membrii de partid beneficiind de tarife preferențiale. Mussolini se afla în centrul expoziției, care era organizată cronologic pentru a marca cele mai dramatice episoade ale revoluției fasciste. Așa cum explica Dino Alfieri, custodele expoziției, revoluția a fost „inevitabil legată de gândul și voința lui Mussolini”. Camera T, aflată chiar la finalul expoziției, era dedicată Ducei, cu manuscrise și obiecte personale expuse cu grijă sub sticlă, printre care și batista sa, cu urmele de sânge de la atacul Violetei Gibson din aprilie 1926. O reproducere fidelă a biroului său de la *Popolo d'Italia* îi aducea pe vizitatori mai aproape de conducătorul lor⁵¹.

În afară de Camera T, un alt punct de pelerinaj era locul de naștere al Ducei. În 1925, secretarul de partid Roberto Farinacci a mers la Predappio pentru a depune un jurământ de credință față de conducător. Șapte ani mai târziu, la a zecea aniversare a revoluției fasciste, Achille Starace a transformat micul sat medieval într-un loc de pelerinaj pentru întreaga națiune, un nou oraș luând naștere în jurul cultului lui Mussolini. „De la cel mai umil om până la maiestatea sa, suveranul”, oameni de toate condițiile îi aduceau

omagiu conducătorului la Predappio. În fiecare zi pelerinii veneau cu autobuze în excursii organizate sau singuri, uneori pe jos sau cu bicicleta, trecând tăcuți prin casă și înclinând capul în fața criptei familiei. Mama lui, Rosa Maltoni, era asemănată cu Fecioara Maria și comemorată la biserica Santa Rosa. Tatăl său era omagiat ca erou al revoluției. La mare depărtare de Predappio, școli, spitale, poduri, și biserici purtau numele părinților lui Mussolini⁵².

Mussolini a primit nu doar mii de scrisori și de vizitatori, ci și daruri de la oameni din toate păturile sociale. Încă din noiembrie 1927, Augusto Turati a dat ordin membrilor partidului să nu mai trimită donații pentru conducător, dar nu prea avea cum să-i oprească pe admiratorii din afara partidului. Henrietta Tower, una dintre cele mai bogate femei din Statele Unite, care locuia la Roma, a lăsat prin testament, la moartea sa, în 1933, o vilă ce adăpostea și o colecție de artă cu 3.000 de piese, printre care obiecte de ceramică și de tapiserie, textile și picturi. Cadoul ei era departe de a fi excepțional, din moment ce între 1925 și 1939 Ducei i-au mai fost oferite trei castele și șapte proprietăți întinse (pe care le-a acceptat ca reprezentant din partea statului). Scriitori, fotografi, pictori și sculptori și-au etalat priceperea și au trimis obiecte de artă care îl elogiau pe Duce, cum ar fi portrete în pastel și busturi masiv împodobite. Unele dintre acestea au fost expuse la Villa Torlonia. De la oamenii simpli primea zilnic omagii constând în produse proaspete, în ciuda eforturilor susținute ale statului de a-i convinge să renunțe. Doar pe 2 august 1934, zeci de kilograme de fructe, dulciuri, biscuiți, paste și roșii au fost aruncate⁵³.

Datorită marelui bulevard care mergea de la Colosseum la Palazzo Venezia, balconul lui Mussolini a devenit centrul simbolic al puterii fasciste. Iar faptul că Via dei Fori Imperiali mergea în linie dreaptă prin situri arheologice bine-cunoscute, flancată de statui mari din bronz ale generalilor romani, îl lega, de asemenea, simbolic pe Duce de Roma antică.

Emblema fascismului, mănunchiul de nuiele numit fascie (*fasci* în italiană) legat în jurul unei securi, provenea tot din Roma antică. Reprezenta nu doar puterea prin unitate, ci și o renaștere a măreției pierdute a Imperiului Roman. Ca și svastica în Germania, se regăsea pe clădiri, felinare, fântâni, pe pragurile ușilor și pe capacele gurilor de canal. Trupele fasciste erau organizate pe ranguri și formațiuni după modelul roman. Au preluat salutul roman, iar după 1935, pasul roman. Din ordinul lui Mussolini, la Capitoliu era expusă într-o cușcă chiar și o lupoaică romană. Ziua Muncii nu mai era sărbătorită pe 1 mai, ci pe 21 aprilie, ziua întemeierii Romei. După cum a explicat Mussolini însuși, „salutul roman, cântecele și sloganurile, celebrarea aniversărilor și altele asemenea sunt esențiale pentru a păstra vie flacăra entuziasmului care ține în viață mișcarea fascistă. La fel se întâmpla și în Roma antică”⁵⁴.

Mussolini nu doar și-a pus amprenta asupra capitalei, ci a încercat să construiască „Roma lui Mussolini”, o vastă metropolă care să reînvie vechea glorie a imperiului. „Roma trebuie să se înfățișeze ca o minune popoarelor lumii”, declara el în 1926, „întinsă, organizată, puternică, așa cum a fost imperiul în vremea lui Augustus”. Mussolini a considerat „decadente” secolele de după împăratul Augustus. Întregi cartiere medievale din partea veche a capitalei au fost dărâmate pentru a face loc clădirilor moderne demne de noul centru imperial. Mussolini dorea să rămână în istorie drept „cel mai mare distrugător”, cel care a reconstruit Roma. Această amenințare nu a fost dusă la bun sfârșit, deși cincisprezece biserici și sute de clădiri au fost făcute una cu pământul în diverse zone ale orașului⁵⁵.

Pentru a emana putere și prestigiu, Roma lui Mussolini trebuia să fie de două ori mai mare. Aproximativ 600 de kilometri pătrați de mlaștini din sudul capitalei au fost asanați, zona a fost transformată în teren agricol și dată oamenilor săraci. S-au construit drumuri. Littoria, oraș denumit după lictorii purtători de fascii în Roma antică, a fost inaugurat de Duce în 1931, urmat de alte orașe model, toate fălindu-se cu o primărie, o biserică, un oficiu poștal

și un sediu al Partidului Fascist, toate construite de-a lungul unor străzi care porneau dintr-o piață.

În timpul lui Augustus, Roma se întindea până la mare. Era în plan o Roma al Mare, „noua stațiune a Romei imperiale”, legată de Esposizione Universale Roma, planificată să fie deschisă în 1942. În inima cartierului se afla o clădire în stil neoclasice, înaltă de șaiszeci și opt de metri, înveșmântată în piatră albă, numită Piața Colosseumului, în onoarea vechiului monument roman.

Dar cum putea să extindă noul imperiu și dincolo de mare? Avea, bineînțeles, posesiuni coloniale în Libia, Tripoli și Somalia, dar aceste pământuri fuseseră cucerite de regimurile anterioare, denunțate de Mussolini ca fiind slabe și corupte. Pentru a fi un adevărat împărat, acest Cezar modern care pusese bazele unei noi Rome imperiale trebuia să-și lărgască imperiul. Dar mai avea și alte motive. Asemenea lui Adolf Hitler, care a preluat puterea în 1933, Mussolini căuta să rivalizeze cu Franța și Marea Britanie și, la fel ca omologul său german, era de părere că doar puterea colonială îi oferea acces la materia primă necesară pentru a purta un război.

Căutând să dobândească și mai mult prestigiu, Mussolini dusese deja un război dur împotriva insurgenților din Libia în 1929. În Cirenaica, zona de coastă a coloniilor nord-africane, armatele au semănat teroare folosind arme chimice și făcând execuții în masă, reușind să extermine cam un sfert din populația locală. Aproape 100.000 de beduini au fost expulzați, iar pământurile lor date coloniștilor italieni. Ororile războiului nu au fost dezvăluite publicului de acasă de către presa docilă, care îl lauda pe Mussolini pentru faptul că, după secole de barbarie, a adus Libia în lumea civilizată⁵⁶.

Mussolini a început să se pregătească de război din 1931, spunându-le generalilor săi să fie gata până în 1935. În anul următor l-a concediat pe Dino Grandi, preluând frâiele Ministerului Afacerilor Externe. După ce Hitler s-a retras din Societatea Națiunilor în octombrie 1933, Ducele a întărit eforturile pentru a-și reînarma țara. L-a înlăturat pe Italo Balbo și a preluat controlul mai întâi asupra Ministerului de Război, apoi asupra Ministerului Forțelor

Navale și Aeriene. Cu excepția Ministerului de Finanțe, toate pârghiile puterii erau acum în mâinile lui. Mussolini a ajuns să se convingă că este un om al destinului, Napoleon și Cezar într-o singură persoană, un lider providențial a cărui mână va remodela lumea modernă. A ajuns să creadă mottoul regimului: „Mussolini are întotdeauna dreptate”. Iar adulatorii din jurul său i-au întreținut aceste iluzii⁵⁷.

Ca să fie pregătit de război, Mussolini voia independență economică. S-au inițiat nesfârșite campanii pentru implicarea populației. Era Lupta pentru Grâne, care avea ca scop reducerea importurilor, cu fotografii ale lui Mussolini la mașina de treierat. Erau Lupta pentru Orez, Lupta pentru Pământ, Lupta pentru Nașteri și Războiul împotriva Muștelor, toate conduse de Duce⁵⁸.

Italia avea deja două colonii în Cornul Africii. Odată cu cucerirea Etiopiei se unea teritoriul cuprins între Eritreea și Somalia. Mussolini visa la o Africă de Est italiană, de unde milioane de colonizatori puteau să extragă aur, diamante, cupru, fier, cărbune și petrol cu care să își construiască imperiul și să domine continentul. Dorea, de asemenea, să ștergă o pată care știrbea reputația țării. În 1896, împăratul Menelik învinsese umilitor armata italiană la Adwa. Acel eșec nu îi dădea pace.

Înainte să se decidă asupra războiului, Mussolini nu s-a consultat decât cu regele. Pe 2 octombrie 1935, după un an de ciocniri de trupe la granița cu Etiopia, populația era chemată în piețe de clopotele bisericilor și de sirene, unde și-a ascultat la difuzoare liderul declarând război. Convocările fuseseră cu mare grijă organizate de Starace. S-a estimat că în jur de douăzeci și șapte de milioane de oameni au luat parte la cea mai mare punere în scenă din istoria umanității⁵⁹.

Însă pregătirile financiare și militare pentru război lăsau mult de dorit. Strategia Ducei, care își înlăturase toți generalii pentru a prelua în întregime puterea, era criminală. Mussolini a ordonat să se folosească sute de tone de iperită, care să fie împrăștiate atât pe combatanți, cât și pe civili. Prevestind parcă ororile din timpul lui

Hitler și Stalin, uciderea în masă era însoțită de atrocități cutremurătoare, etiopienii fiind decapitați și executați pe marginea unor gropi deja săpate. După un atentat eșuat la viața generalului Rodolfo Graziani, forțele de ocupație au recurs la represalii, omorând 20.000 de oameni în doar trei zile în capitala Addis Abeba. Bebelușii erau zdrobiți, femeilor însărcinate li se scoteau intestinalele, iar familii întregi erau împușcate, arse, înjunghiate sau omorâte cu bâtele. Când un ziar l-a comparat pe învingătorul Graziani cu Hannibal, Mussolini s-a înfuriat: doar numele său putea fi menționat alături de numele gigantilor Romei antice. De la sfârșitul anului 1935 și până în 1938, cel puțin un sfert de milion de oameni au murit în Etiopia din cauza războiului⁶⁰.

Atrocitățile au fost ascunse cu mare grijă publicului larg, în timp ce aparatul de propagandă prezenta războiul ca pe o eliberare a poporului etiopian, o operațiune care le-a adus libertate și civilizație victimelor unui sistem feudal de caste. Din nou, cu ajutorul subvențiilor secrete, această imagine a fost propagată și acasă, și peste hotare, unii jurnaliști străini primind echivalentul a mii de dolari pentru a vizita Addis Abeba și a-și prezenta călătoria în termeni favorabili⁶¹.

Regatul Italiei era acum un imperiu, iar micul rege Victor Emanuel al III-lea devenise împărat. Lui Mussolini i s-a acordat titlul de Fondator al Imperiului. Ca și în vremea romanilor, a fost adusă pradă de război din teritoriile proaspăt cucerite. Marele obelisc de la Aksum, cântărind aproximativ 160 de tone și datând din secolul al IV-lea, a fost adus pe roți la Roma, fiind dezvelit lângă Circus Maximus pe 28 octombrie 1937 pentru a sărbători a cincisprezecea aniversare a Marșului asupra Romei. Asemenea împăraților, Mussolini avea acum propriul forum; numit Foro Mussolini, a fost construit pentru a sărbători cucerirea Etiopiei, cu frize din mozaic înfățișând tancuri și avioane de luptă. Și alte monumente au apărut în imperiu. Pentru „a immortaliza fondarea imperiului pentru generațiile viitoare”, profilul Ducei, de 150 de metri, a fost sculptat în stânca unui munte care domina defileul Furlo, în centrul Italiei⁶².

Când Mussolini a anunțat de la balconul său, pe 9 mai 1936, anexarea Etiopiei, mulțimile au izbucnit frenetic. Așa cum a remarcat un observator perspicace, „el știa că, probabil pentru prima dată, se bucura de sprijinul și admirația nețărnută a întregului popor italian”. Era ultima lui zi de glorie, căci steaua sa începea să pălească⁶³.

Poate că imperiul se bucura de popularitate acasă, dar relațiile cu Franța și Marea Britanie se deterioraseră. Societatea Națiunilor a condamnat Italia, izolându-l astfel și mai mult pe Mussolini și obligându-l să se apropie de Germania. Inițial, Mussolini l-a privit pe Hitler cu suspiciune, simțindu-se amenințat de un rival. Când cancelarul german a venit la Veneția în iunie 1934 pentru o primă întâlnire, Ducele l-a ignorat și s-a adresat mulțimii entuziaste adunate în Piața San Marco purtând toate însemnele militare. Un Hitler palid și nesigur, îmbrăcat cu o haină largă, galbenă și cu pantofi de lac, a urmărit totul de la balconul unui palat din apropiere, fascinat de omul atât de adorat de poporul său. „Credea că entuziasmul față de Mussolini era sincer”, avea să scrie Alfred Rosenberg, ideologul partidului. Era prima călătorie peste hotare a lui Hitler, care și-a dat seama apoi că nu lăsase o impresie tocmai bună⁶⁴.

În septembrie 1937, după ce războiul din Etiopia a fost condamnat la nivel internațional, Ducele a călătorit la Berlin. De data aceasta a fost rândul lui să fie impresionat de Führer, care a făcut tot ce i-a stat în putință pentru a-l copleși cu onorurile cuvenite unui aliat prețios. Aproape un milion de oameni, aduși din provincie cu trenuri speciale, au umplut ascultători străzile capitalei pentru a-l ovaționa pe Mussolini. Numeroși polițiști sub acoperire se plimbau prin mulțime, cu câini care stăteau la pândă. Ducele a fost de-a dreptul vrăjit de gazdă, „vizibil amețit de spectacolul puterii și fascinat de omul ferm hotărât să o exercite”. Mussolini nu mai era personajul puternic și plin de vioiciune care îl impresionase pe Führer la Veneția. Așa cum avea să observe prim-secretarul Ambasadei Britanice la Berlin, trăsăturile lui se înăspriseră. „Era gras și chel și arăta ca un împărat roman dedat desfrâului...”⁶⁵

Mussolini și revoluția cămășilor negre fuseseră o sursă de inspirație pentru Hitler, iar acum maestrul începea să își imite elevul. La câteva luni după ce s-a întors de la Berlin, Mussolini s-a alăturat Germaniei și Japoniei într-un pact tripartit împotriva comunismului, fără să consulte Marele Consiliu. Pactul l-a obligat să trădeze Austria, care a fost invadată de Hitler în martie 1938. După ce a asigurat pe toată lumea, inclusiv pe Duce, că niciun colț de pământ ceh nu va fi alipit cu forța, Hitler și-a trimis trupele în Cehoslovacia, dându-i astfel o mare lovitură de imagine lui Mussolini, care le transmise miniștrilor săi, sigur pe sine, că nu va fi nicio anexare. „De fiecare dată când Hitler invadează o țară, mă informează”, a răbufnit Mussolini, perfect conștient de reacția ostilă a propriilor oameni și iritat de aluziile răutăcioase că ar fi gauleiterul Italiei, un simplu subaltern al Führerului⁶⁶.

Mussolini și-a recâștigat rapid credibilitatea, luând decizia de a invada Albania pentru a ține pasul cu aliatul său, al cărui Reich se întindea acum înspre sud, până la granița cu Italia. Dar și aici a făcut o treabă de mântuială, deși Albania era practic o enclavă aflată deja efectiv sub controlul Italiei. Fiind convins că secretul succesului lui Hitler era faptul că el, și nu generalii săi, dicta strategia, Mussolini abia a catadicsit să îl informeze pe comandantul corpului expediționar. În locul unei invazii în stilul războiului-fulger inspirat de Führer, a avut loc o invazie haotică, ce arăta cât de nepregătită și neechipată era de fapt armata lui⁶⁷.

Cum cele două mari puteri au hotărât în secret să se pregătească pentru războiul din Europa, alianța cu Germania s-a consolidat prin Pactul de Oțel semnat în mai 1939. Hitler s-a angajat să evite ostilitățile timp de trei ani, ca să-i acorde timp lui Mussolini să se pregătească pentru luptele ce aveau să urmeze. Trei luni mai târziu Germania invada Polonia. Galeazzo Ciano, pe atunci ministru de Externe, a fost unul dintre cei care au înțeles că Mussolini împinge țara în prăpastie. „Trebuie să lupt până la final. Altminteri va cădea țara, va cădea fascismul, va cădea Ducele însuși.”⁶⁸

Mussolini era într-o situație disperată. Nu reușise să-și pregătească țara pentru un război total, în schimb se urcase în aceeași barcă cu aliatul său, Hitler. Se lăudase față de omologul său de la Berlin că are 150 de divizii susținute de o rezervă de douăsprezece milioane de soldați, dar în realitate doar zece divizii erau gata de luptă, și acelea prost echipate. Dincolo de aparenta siguranță de sine fără limite și de setea neostoită de putere se afla o indecizie surprinzătoare, iar asta l-a adus pe Mussolini în pragul disperării, dându-i stări de depresie, făcându-l să se răzgândească adesea și chiar să mărturisească în secret că spera ca Germania să fie învinsă. Însă la începutul anilor 1940 era convins că Hitler va învinge. „În ultima vreme, fascinația sa pentru Führer a crescut din ce în ce mai mult. Iar motivul este succesul lui pe plan militar – singurul pe care Mussolini îl apreciază și îl dorește cu adevărat”, nota Ciano în jurnalul său. Pe 10 iunie 1940 a declarat război puterilor aliate⁶⁹.

Vreme de aproape două decenii, Mussolini încurajase ideea că este singurul om de încredere și care nu poate să greșească. S-a folosit de cultul liderului pentru a-și submina adversarii, asigurându-se că niciun posibil rival din Partidul Fascist nu se afla în centrul atenției. Pe cei rămași îi unea devotamentul pentru Duce, adulatori hotărâți să se întrecă unii pe alții prin osanalele înălțate geniului său. Îl mințeau în măsura în care și el îi mințea. Dar, mai mult decât orice, Mussolini se mințea pe sine. S-a îngropat în propria viziune despre lume, devenind „sclavul propriului său mit”, după cum a scris biograful lui, Renzo de Felice. Știa că cei din jur erau lingușitori și că îi ascundeau informațiile care l-ar putea înfuria. Nu avea încredere în nimeni, nu avea niciun prieten adevărat, nu avea pe cineva cu care să vorbească sincer. Odată cu trecerea timpului, Mussolini s-a izolat de ceilalți, devenind practic prizonier între zidurile de la Palazzo Venezia⁷⁰.

Considerând că nu este de ajuns să ia toate deciziile importante de unul singur, Mussolini a încercat să controleze totul, aparent fără niciun simț al priorităților. Așa cum a scris valetul său, dictatura

lui se extindea la „motoare cu combustibil, borax, jante de bicicletă, traduceri din latină, aparate foto, oglinzi, lămpi electrice și apă minerală”. Mâna sa atingea totul. În toiul războiului și-a găsit timp să schimbe culoarea copertei unei reviste pentru femei din violet în maro. În ianuarie 1939, când Europa se îndrepta spre război, ginerele său a observat unități militare care repetau pentru o paradă în fața palatului. „Ducele își petrece mult timp la fereastra biroului său, ascuns după draperiile albastre, urmărind mișcările unităților militare. Din ordinul său, tobele și trompetele se aud în același timp. El a ales bagheta dirijorului fanfarei, el personal îi învață mișcările care trebuie făcute și tot el schimbă dimensiunea și forma baghetei. El crede cu tărie că forța armată este cea care dă substanță lucrurilor.”⁷¹

În consecință, Italia era dureros de nepregătită pentru război. Campania inițiată de Mussolini pentru o economie independentă a avut succes pe partea de propagandă, dar a dus la o scădere a producției de oțel înainte ca războiul să fi început, țara fiind astfel nevoită să importe anual milioane de tone de cărbune. Lupta pentru Grâne a crescut într-adevăr producția de cereale, dar țara a devenit și mai dependentă de importurile de îngrășăminte. În timp ce Starace a ordonat ca toată lumea să poarte uniformă, erau mult prea puține pentru soldați, iar mulți dintre ei aveau arme depășite. Chiar și Starace a fost eliberat din funcție, la fel cum s-a întâmplat cu mulți alți țapi ispășitori, printre care și ofițeri superiori ai armatei, pentru ca vina să nu cadă pe Mussolini. Printre numeroasele poziții pe care le deținea, Ducele era și ministrul Forțelor Aeriene, dar nu avea idee câte dintre aeronavele sale erau depășite. Nu existau un buget alocat armatei și nici o planificare propriu-zisă a personalului⁷².

La apogeul gloriei sale, la mijlocul anilor 1930, Mussolini părea să fie un conducător cu adevărat popular. Au fost motive bine înțelese pentru care vizitatorii străini – ca de altfel și unii istorici de mai târziu – rămâneau impresionați de fascinația pe care o exercita

asupra oamenilor. Pentru a întreține cultul personalității se impunea mai degrabă loialitatea față de conducător decât afilierea la un anumit program politic. Acesta era în mod intenționat superficial, ca să se adreseze unui număr cât mai mare de persoane. Oamenilor li se cerea adesea să vină în piața publică și să-l aplaude pe Duce⁷³.

Unii îl aclamau pe conducător gândindu-se că astfel critică abuzurile fasciștilor locali. „De-ar ști Ducele!” (*Se lo sapesse il Duce!*) era o expresie des întâlnită. Cu cât erau mai mari frustrarea și furia oamenilor la adresa Partidului Fascist, cu atât mai mult îl vedeau pe Mussolini ca pe un conducător absolut nevinovat căruia i se ascundeau intenționat faptele sau care era prost sfătuit de subalterni⁷⁴.

Ideea de cult avea și un iz de superstiție și magie. Într-o țară profund religioasă, oamenii proiectau asupra lui Mussolini devotamentul și adorația specifice credinței creștine. Existau locuri sfinte, imagini sfinte, pelerinaje, chiar și speranța de vindecare printr-o atingere din partea conducătorului. Fotografiile lui erau adesea folosite ca talisman și purtate pentru a aduce noroc. Mai mult decât orice, exista credința într-un om providențial, mai degrabă decât în ideologia fascistă⁷⁵.

Dar, mai mult decât orice, oamenii nu aveau de ales. Așa cum Emilio Lussu, un antifascist convins, remarcă în 1936, regimul cerea dovezi ale adevărului poporului, iar cămășile negre căutau aceste dovezi cu bâta în mână. Când Ducele ținea discursuri, mulțimile veneau la ordinele poliției și ovaționau la comandă, „ca figuranții într-o distribuție de mii de oameni, doar pentru ca ziarele să poată publica fotografii cu locuri publice pline ochi de oameni jubilând”⁷⁶.

Se cerea mai mult decât loialitate manifestă față de conducător, iar după câțiva ani cei mai mulți învățaseră regulile jocului. Mussolini era un actor grozav, subordonații lui erau mari interpreți, iar națiunea întreagă era un spectacol foarte bine repetat. Pentru cei care nu-și jucau rolurile pedepsele erau dure. După chestiunea Matteotti din 1925 s-a ridicat un stat polițienesc totalitar, care la mijlocul anilor 1930 dobândise puteri extraordinare, făcând tot posibilul să țină populația sub supraveghere. Poliția politică, cunoscută și sub

numele de PolPol, acționa mână în mână cu OVRA, Organizația Voluntară pentru Reprimarea Antifascismului, pe scurt *piovra* sau „caracatiță”, cu tentacule care se întindeau peste tot. La acestea se adăugau poliția de stat și carabinierii locali, care făceau parte din armată. Erau cinci forțe speciale de miliție pentru calea ferată, drumuri, poștă, telegraf și servicii telefonice, porturi și păduri. Capitala avea miliția metropolitană, cu aproximativ 12.000 de agenți care își făceau rondul în civil. Vecini invidioși, colegi geloși, chiar și rude nemulțumite, toți raportau orice discuție suspectă. Foarte puțini aveau curajul să vorbească deschis în prezența unui grup mai mare de trei persoane. După cum spunea un observator, Italia era o „națiune de prizonieri, condamnați la entuziasm”⁷⁷.

În ciuda implicării totale a statului polițienesc, entuziasmul față de lider era în declin în 1939. Presa clandestină circula din ce în ce mai mult, unele ziare fiind tipărite chiar la *Popolo d'Italia*. Credibilitatea conducătorului era direct atacată. În opinia unui adept fascist, regimul reprezenta cel mult 30.000 de oameni. Nimeni nu mai credea în parade, scria într-un raport de la Roma, iar populația era nemulțumită din cauza rafturilor goale din magazine, urmare a sancțiunilor economice impuse de Societatea Națiunilor. Jurnalele obligatorii difuzate în cinematografe nu mai inspirau respect, iar spectatorii huiduiiau și râdeau batjocoritor în întunericul sălilor. Litera M, afișată peste tot în onoarea lui Mussolini, devenise și ea obiect de batjocură, oamenii spunând că vine de la „mizerie”⁷⁸.

Fiind informat de serviciile secrete în privința nemulțumirii crescânde a poporului, Mussolini a înțeles că trebuia să arate că steaua sa nu apusese încă și că putea să demonstreze asta prin câteva victorii rapide. În iunie 1940 era pregătit să-și încerce norocul, atât al său, cât și al țării, declarând război Franței și Marii Britanii. „Fie ca Dumnezeu să ajute Italia”, scria ginerele lui⁷⁹.

În primele ore ale zilei de 28 octombrie 1940, armata italiană trecea granița Albaniei pentru a invada Grecia. Din moment ce Berlinul nu-l informase în prealabil despre planul atacării Poloniei,

Olandei și Franței, Ducele a considerat că e rândul lui să-l surprindă pe Hitler. Nici măcar oamenii lui Mussolini nu au fost informați. Rodolfo Graziani, șeful personalului militar, a aflat despre invazie de la radio. În loc să poarte un război-fulger, trupele s-au împotmolit din cauza vremii nefavorabile și s-au retras înspre Albania în câteva săptămâni. Marea Britanie a intervenit de partea Greciei și a distrus jumătate din flota de război a Italiei.

„Vom îngenunchea Grecia”, declara sfidător Mussolini pe 18 noiembrie, în timp ce mulțimile îl aclamau supuse la Palazzo Venezia. Discursul a fost distribuit peste tot de către Ministerul Culturii Populare, fiind transmis la radio în șapte limbi. Dar mulți italieni nu mai credeau ce le spunea conducătorul lor și ascultau radioul britanic pentru a afla ce se întâmpla în propria țară. În următorii trei ani s-au cheltuit aproximativ 60 de milioane de lire italiene pentru contracararea programelor de radio clandestine de la Londra, dar fără prea mare succes⁸⁰.

Mussolini s-a văzut obligat să apeleze la Hitler, care i-a venit în ajutor în aprilie 1941. În câteva săptămâni, germanii au trecut Balcanii și au ajuns la Atena, capitala Greciei. Dar acest ajutor a venit și cu o notă de plată: peste tot în Italia erau acum experți militari, consultanți în economie și agenți secreți, intervenind în toate treburile statului. Dictatorul de fier nu părea să fie mai mult decât un vasal. „Nu am fost niciodată tratați ca parteneri, ci mereu ca sclavi”, nota Ciano cu amărăciune în jurnalul său⁸¹.

Oriunde își trimitea Ducele soldații, aceștia erau învinși. La câteva luni după ce Armata a 10-a a străbătut deșertul libian pentru a invadea Egiptul în septembrie 1940, trupele britanice au împins-o înapoi. În noiembrie 1941 italienii au rezistat unui ultim atac în vechiul oraș imperial Gondar, unde au fost învinși de forțele aliate ajutate de trupele de rezistență etiopiene. Pe Frontul de Est, unde Mussolini a trimis un corp de armată împotriva Uniunii Sovietice, Italia a suferit pierderi foarte mari. În iulie 1942, Mussolini era sleit de puteri, distrus de boală, izolat, deceționat de propriul declin. Un colaborator apropiat l-a găsit „încărunțit, tras la față, cu privirea

îngrijorată și ochii oboșiți, cu gura strâmbată într-o grimasă de amărăciune”⁸².

Omul care fusese cândva în lumina reflectoarelor, pe cer, pe mare, pe pământ începea să dispară din vizor, să evite publicul. Vreme de șase luni nu s-a publicat nicio imagine cu Mussolini, cel care cândva era numit „cel mai fotografiat om de pe glob”. A încetat să se mai adreseze poporului. Pe 10 iunie 1941 a avut o scurtă apariție publică pentru a marca prima aniversare a intrării Italiei în război, dar în cele optsprezece luni care au urmat a păstrat tăcerea⁸³.

Pe 2 decembrie 1942 a rupt tăcerea, dovedind că era încă în viață. Dar s-a dovedit a fi prea puțin și prea târziu. Vocea i se schimbase, sușoteau oamenii. Discursul a fost superficial. Părea că nu mai are contact cu realitatea, confirmând impresia unui lider animat doar de propria mândrie, care își ducea țara la ruină. În loc să ațâțe ura față de dușman, discursul i-a întors pe oameni împotriva sa⁸⁴.

De la început Mussolini a trebuit să se lupte cu regele și cu papa pentru a câștiga loialitatea poporului său. Poate că imaginea lui era omniprezentă, dar pe timbre și pe monede se afla chipul regelui. Mussolini era doar șeful guvernului, în timp ce regele era șeful statului. Și oricât a încercat fascismul să imite religia, tot papa se bucura de loialitatea milioaneilor de catolici ai țării.

Forțele aliate au început să bombardeze Italia la zece zile după ce Mussolini a declarat război în 1940. Aproape fiecare oraș a devenit o țintă, primele fiind atacate de aviatorii britanici, apoi de cei ai Statelor Unite. Pe 19 iulie 1943, când avioanele Aliatilor au ținut pentru prima dată capitala, papa Pius al XII-lea a fost văzut în cartierele distruse, îmbrăcat într-o sutană albă murdară, înconjurat de credincioșii locului, în timp ce Mussolini stătea ascuns în palat⁸⁵.

Luni întregi oamenii l-au acuzat pe Mussolini că a distrus țara. Că Ducele a trădat Italia. A fost un criminal, un ucigaș, un tiran sângeros. Unii îl blestemuau în barbă, alții spuneau răspicat că îi doreau moartea⁸⁶.

Regele a fost cel care a dat lovitura finală. Când deasupra Romei încă mai plutea izul înțepător al fumului, Marele Consiliu Fascist a votat împotriva conducătorului său. O zi mai târziu, pe 25 iulie 1943, Mussolini a fost arestat din ordinul lui Victor Emanuel. Niciun membru al partidului nu s-a împotrivit, în ciuda jurământului solemn de a-l apăra pe Mussolini până la moarte. Asemenea altor lideri fasciști, Achille Starace a încercat repede să intre în grațiile lui Pietro Badoglio, primul Duce de Addis Abeba și noul șef al guvernului⁸⁷.

Istoricul Emilio Gentile arătase cu decenii în urmă că un zeu care se dovedește a fi imperfect „este condamnat să fie detronat și desacralizat de către credincioșii săi cu aceeași ardoare cu care a fost adorat”. În unele zone din Italia mulțimile îndârjite au intrat cu forța în sediile Partidului Fascist chiar în ziua arestării, aruncând pe fereastră efigiile, busturile și portretele dictatorului înlăturat⁸⁸.

Lui Mussolini îi mai rămăsese totuși un prieten. Înlăturarea umilitoare a unui aliat apropiat era o amenințare la adresa imaginii liderului intangibil și sacru, astfel că Hitler a organizat o operațiune îndrăzneată de salvare, trimițând o trupă de comando pentru a-l elibera pe Mussolini și a-i reda libertatea. Cu o săptămână înainte, pe 3 septembrie 1943, Italia semnase un armistițiu, îndemnând trupele germane să preia controlul țării. Acum, când războiul întorsese țara cu susul în jos, germanii l-au instalat pe Mussolini la Salò pentru a instaura un nou regim, Republica Socială Italiană. Marea realizare a lui Mussolini a constat într-o serie de execuții ale liderilor fasciști care votaseră împotriva lui la ultima întâlnire a Marelui Consiliu. Propriul său ginere, Galeazzo Ciano, a fost legat de un scaun și împușcat în ceafă.

Într-un interviu acordat în ianuarie 1945 lui Madeleine Mollier, soția atașatului de presă de la Ambasada Germaniei, Mussolini părea să-și fi acceptat soarta, descriindu-se ca fiind „ceva mai mult decât un cadavru”. „Da, doamnă, sunt un om terminat. Steaua mea a pâlit”, a continuat el. „Aștept finalul tragediei și, în mod curios detașat de

toate, nu mă mai simt deloc actor. Simt că sunt ultimul spectator.” Finalul a venit câteva luni mai târziu, când a fost prins de partizanii antifasciști. Împreună cu câțiva dintre adepții săi, printre care și amanta lui, Clara Petacci, au fost împușcați rapid, cadavrele fiind aruncate într-o furgonetă și duse la Milano. Au fost atârnați de o grindă cu capul în jos. Achille Starace, arestat și el la puțin timp după aceea, a fost dus să vadă cadavrul conducătorului său, fiind apoi executat și atârnat alături de omul pe care îl aclamase ca pe un zeu⁸⁹.

În lunile care au urmat, oamenii au cântat imnul fascist cu un sarcasm nedisimulat, distrugând toate simbolurile vechii dictaturi de pe clădirile și monumentele din toată țara, făcând bucăți statuile fostului lor conducător. Au dat vina doar pe Mussolini, o perspectivă generată, în mod paradoxal, chiar de cultul personalității. „Un om și doar un singur om” au fost cuvintele celebre pe care le-a rostit Churchill în decembrie 1940, absolvindu-i pe fasciști de orice responsabilitate⁹⁰.

Hitler

„În vreme ce ne plimbam prin grădinile de la Villa Borghese”, le povestea Hitler invitaților săi la dineul din 21 iulie 1941, timp în care Luftwaffe bombarda Moscova, „i-am putut compara profilul cu cel al busturilor romane, și atunci mi-am dat seama că el este unul dintre Cezari”. Marșul Ducei asupra Romei, explica el, a fost un moment istoric crucial. „Cel mai probabil cămășile brune nu ar fi existat fără cămășile negre.”¹

Cu două decenii înainte, Marșul asupra Romei însuflețise Partidul Nazist, care era încă la început, având mai puțin de 10.000 de membri care, pe 3 noiembrie 1922, l-au numit pe Adolf Hitler un „Mussolini al Germaniei”. În același timp în care Mussolini se prezenta poporului său cu titlul de Duce, membrii partidului au început să îl numească pe Hitler Führer, cuvânt care în germană înseamnă „conducător”².

Cu trei ani înainte, când Hitler ținuse primul discurs politic la o berărie din München, puțini ar fi putut anticipa ascensiunea lui fulminantă. În tinerețe sperase să devină artist la Viena, însă intrarea la Academia de Arte Frumoase i-a fost respinsă în două rânduri. Se bucura de un stil de viață boem, citea mult și își urma pasiunea pentru operă și arhitectură.

În 1914, după ce a fost declarat inapt pentru serviciul militar în cadrul armatei austro-ungare, a reușit totuși să se înroleze în armata bavareză. A participat la unele dintre cele mai sângeroase bătălii din Primul Război Mondial, iar în octombrie 1918 a orbit temporar din cauza unei grenade britanice cu gaz. În spital a aflat despre colapsul

militar al Germaniei și a fost cuprins de o disperare care peste noapte s-a transformat în ură. Ca mulți alți naționaliști, a devenit ferm convins că armata a fost atacată pe la spate, că a fost trădată de liderii civili care au înlăturat dinastia Hohenzollern pentru a pune bazele Republicii de la Weimar și pentru a semna un armistițiu în urma Revoluției din Noiembrie.

Hitler s-a întors la München, unde a locuit până la izbucnirea războiului. A găsit orașul îmbrăcat în drapele roșii deoarece, după abolirea monarhiei Wittelsbach în noiembrie 1918, premierul socialist Kurt Eisner constituise Statul Liber Bavaria. Asasinarea lui Eisner câteva luni mai târziu a iscat proteste în rândul muncitorilor, care s-au grăbit să proclame Republica Sovietică a Bavariei. A fost un experiment care s-a încheiat foarte repede, strivit violent de trupele guvernamentale și voluntarii paramilitari. În zorii revoluției eșuate, lui Hitler i s-a cerut să le vorbescă soldaților care se întorceau de pe front despre pericolele comunismului. Simțea că acest lucru îl împlinește, descoperind că are un nou talent: „Se confirma ceea ce presimțisem întotdeauna: știam să *vorbesc*”³.

Abilitățile sale de orator i-au atras atenția lui Anton Drexler, fondatorul Partidului Muncitoresc German (DAP), un grup de conservatori vag organizat, care amestecau naționalismul cu anticapitalismul în încercarea de a atrage un număr cât mai mare de simpatizanți. Hitler s-a alăturat partidului în septembrie 1919 și a devenit curând cel mai influent orator al lui, oamenii venind să îl asculte. Unul dintre cei mai vechi membri ai partidului și-a adus aminte că inițial nu a fost impresionat de acel bărbat care arăta ca „un chelner dintr-un restaurant de gară”, cu cizme grele, vestă de piele și o mustață mică și ciudată. Dar odată ce a început să vorbească, a electrizat publicul. „În primii lui ani avea un control al vocii, al frazei și al efectelor care nu a fost niciodată egalat, dar în această seară a fost mai bun ca oricând.” Începea liniștit, rezervat, dar treptat își lua avânt, folosind un limbaj simplu, pe înțelesul oamenilor obișnuiți. Pe măsură ce vorbea se înflăcăra și începea să-i atace pe evrei, îl critica

pe kaizer, tuna și fulgera împotriva celor care profitau de pe urma războiului, vorbind din ce în ce mai repede și cu gesturi teatrale, împungând din când în când aerul cu degetul. Știa cum să își adapteze mesajul pentru public, dând glas urii și speranței celor prezenți. „Publicul a răspuns la final izbucnind în urale și aplauze frenetice.” Până în 1921, Hitler a ajuns să umple un loc ca Circul Krone din München cu mai mult de 6.000 de adepți⁴.

În februarie 1920, partidul și-a schimbat denumirea în Partidul Muncitoresc Național-Socialist German (NSDAP sau Partidul Nazist). În scurt timp au găsit și un ziar care să le deservească scopurile, *Völkischer Beobachter*, care aparținuse inițial Societății Thule, un grup ocult ai cărui membri aveau drept simbol svastica și credeau în venirea unui mesia german care va mântui țara. Dietrich Eckart, noul redactor al ziarului, și-a pus toată nădejdea într-un jurnalist pe nume Wolfgang Kapp. În martie 1920, Kapp împreună cu 6.000 de adepți au organizat la Berlin un puci împotriva Republicii de la Weimar, dar au eșuat după ce toți angajații din administrația statului au intrat în grevă. Acum Eckart s-a îndreptat spre Hitler, pe care îl vedea drept „salvatorul patriei”. Fiind cu douăzeci de ani mai în vârstă, Eckart i-a devenit mentor, ajutându-l să își creeze o imagine și folosindu-se de ziarul *Völkischer Beobachter* pentru a-l înfățișa pe Hitler ca noua personalitate de seamă a Germaniei⁵.

În vara anului 1921, conducerea partidului a întâmpinat venirea unui alt „tribun puternic și popular”, liderul unei organizații rivale numite Asociația Muncitorilor Germani. Aceștia au propus o fuziune. Hitler a văzut asta ca pe o amenințare la adresa lui și, într-un acces de furie, a riscat totul și și-a prezentat demisia. Totul depindea de Eckart, care a mediat întreaga situație. De teamă să nu-l piardă pe cel mai marcant membru al partidului, liderii s-au lăsat înduplecați. Dar acum Hitler cerea să fie „președinte cu puteri dictatoriale”. Câteva luni mai târziu, Eckart scria cu însuflețire în *Völkischer Beobachter* că nu exista om mai altruist, mai drept și mai devotat decât Hitler, care a intervenit în soarta partidului cu „un pumn de fier”⁶.

În momentul în care Hitler a preluat puterea în cadrul Partidului Nazist, el a pus și bazele unei organizații paramilitare numite SA (prescurtare de la Sturmabteilung, Batalioanele de asalt). Ernst Röhm, un adept loial, s-a asigurat că acestea urmau să zdrobească pe oricine ar fi încercat să-l contreze pe Hitler în întâlnirile publice. SA patrulau pe străzile Münchenului, își atacau dușmanii și întreprindeau evenimentele organizate de opoziție.

Partidul Nazist era acum partidul Führerului, iar Hitler lucra zi și noapte la consolidarea acestuia. El concepea fluturașii de un roșu aprins folosiți pentru recrutarea de noi membri și tot el supraveghea paradele, drapelele, fanioanele, muzica și fanfarele militare care atrăgeau mulțimi din ce în ce mai mari. Hitler era un coregraf meticulos, ce acorda atenție fiecărui detaliu. Pe 17 septembrie 1921 s-au publicat instrucțiuni care stabileau exact dimensiunile și culoarea svasticilor pentru banderole. Cămășile brune au apărut după Marșul lui Mussolini asupra Romei⁷.

Aidoma lui Mussolini, Hitler a acordat o deosebită atenție imaginii pe care o afișa public. Când unul dintre primii adepți i-a sugerat că ar fi mai bine ori să-și lase mustața să crească, ori să o taie de tot, el a rămas neclintit. „Nu te îngrijora”, i-a spus, „lansez o nouă modă. În timp, oamenilor le va plăcea să mă copieze”. Mustața a devenit un semn distinctiv, la fel ca și cămașa brună. Hitler, asemenea lui Mussolini, era miop, dar se asigura să nu fie niciodată văzut în public cu ochelari. Nedorind să fie recunoscut de poliție, Hitler, spre deosebire de omologul său italian, evita fotografii. Pe măsură ce devenea din ce în ce mai cunoscut, speculațiile cu privire la înfățișarea sa îi dădeau o aură de mister. Abia în toamna anului 1923 Hitler a fost de acord să îi pozeze lui Heinrich Hoffmann, care avea să devină curând fotograf oficial al partidului. Aceste prime imagini sugerau o intransigență absolută și o dorință de putere fanatică prin privirea aspră, sprâncenele ridicate, buzele strânse și brațele încrucișate cu fermitate. Fotografiile au fost îndelung vehiculate prin presă și erau vândute pe post de cărți poștale și portrete⁸.

Pe 20 aprilie 1923, când Hitler împlinea treizeci și patru de ani, cultul liderului luase deja avânt. Un titlu de pe prima pagină a organului partidului îl desemna „Führerul Germaniei”. Alfred Rosenberg, unul dintre primii săi aliați, l-a numit „Conducătorul Națiunii Germane”, descriind felul cum marele om de la München stabilise o „legătură misterioasă” cu numeroșii săi adepți. Pe de altă parte, Hitler, știind foarte bine că dușmanii îl etichetau drept demagog și tiran, „Maiestatea Sa Adolf I” megalomanul, se autocaracteriza în termeni modești, spunând că nu era „altceva decât un toboșar și culegător”, un simplu apostol care îl așteaptă pe Hristos⁹.

Toate acestea erau însă falsă modestie. Cum Eckart însuși spunea, Hitler putea fi surprins mergând iritat de colo colo prin curte, strigând: „Trebuie să intru în Berlin ca Iisus în Templul Ierusalimului și să-i dau afară cu biciul pe cămătari”. În încercarea de a-l imita pe Mussolini, pe 8 noiembrie 1923 a încercat o lovitură de stat, năvălind într-o berărie din München cu SA și anunțând formarea unui nou guvern alături de generalul Erich von Ludendorff, șeful armatei germane din timpul Primului Război Mondial. Armata nu s-a alăturat rebelilor. A doua zi poliția a înăbușit cu ușurință această tentativă, iar Hitler a fost arestat¹⁰.

Puciul de la berărie a fost un eșec. Hitler, după gratii, a căzut în depresie, dar a revenit repede pe poziții, văzând în aceasta un semn al martiriului. Larga difuzare în presă i-a asigurat notorietatea atât acasă, cât și peste hotare. Cetățeni din toate colțurile țării i-au trimis daruri, până și câțiva gardieni i-au șoptit „*Heil Hitler*” când au intrat în mica încăpere ce îi servea drept celulă. La proces judecătoarii au fost înțelegători, permițându-i să folosească sala de judecată pentru propagandă, iar cuvintele lui au fost reproduse în toate ziarele. S-a prezentat la tribunal nu ca acuzat, ci ca acuzator, înfățișând Republica de la Weimar ca fiind adevăratul criminal. Și-a asumat întreaga responsabilitate pentru puci. „Sunt singurul responsabil”, a recunoscut el. „Dacă astăzi mă aflu aici în calitate de revoluționar, atunci sunt un revoluționar împotriva revoluției. Nu se poate vorbi de

înalță trădare cu referire la trădătorii din 1918.” Acum lua în derândere ideea că ar fi fost un simplu toboșar implicat într-o acțiune patriotică. „De la bun început scopul meu a fost de o mie de ori mai înalt... Voiam să fiu cel care distruge marxismul.”¹¹

Sentința primită pentru înaltă trădare a fost o condamnare surprinzător de scurtă, de doar cinci ani, redusă apoi la treisprezece luni, dar îndeajuns de lungă pentru ca Hitler să-și scrie autobiografia politică. La momentul ieșirii din închisoare, în 1924, cu câteva zile înainte de Crăciun, cea mai mare parte a manuscrisului intitulat *Mein Kampf* era finalizată. Cartea a apărut în vara anului 1925, dar abia în 1933 avea să devină bestseller.

Mein Kampf relua cam tot ce spusese Hitler în discursurile sale de la berărie. Toate relele care se abăteau asupra țării, fie că era vorba de un parlament corupt sau de amenințarea comunismului, se datorau evreilor. Programul lui era clar: abrogarea Tratatului de la Versailles, înlăturarea evreilor, pedepsirea Franței, construirea Germaniei mari și invadarea Uniunii Sovietice pentru a câștiga „spațiu vital” (*Lebensraum*). Dar *Mein Kampf* vorbea și despre legenda lui Hitler. Copil genial, cititor vorace, orator înnăscut, artist neînțeles condus de destin spre schimbarea sorții unui popor. Un om cuprins, ca nimeni altul, de o pasiune arzătoare ce l-a ajutat să-și găsească cuvintele care, „asemena unor lovituri de ciocan, deschid porțile inimii unui popor”. Un om ales de ceruri pentru a fi mesagerul dorințelor sale. Așa cum avea să spună unul dintre adepții lui apropiați, Hitler a fost un oracol, un *Traumlaller*, cel care rostește profeții în vis¹².

Oracolul a fost însă redus la tăcere. Statul bavarez i-a interzis să mai vorbească în public în momentul în care a ieșit din închisoare. *Völkischer Beobachter* a fost scos în afara legii, iar partidul a fost închis. În mare parte, aceste restricții au fost ridicate în februarie 1925, dar afișele de propagandă au continuat până în 1927 să îl înfățișeze pe Hitler bandajat la gură, cu mesajul „Împiedicat să vorbească”, el însuși prezentându-se ca un patriot persecutat¹³.

Din momentul în care a ieșit pe poarta de fier a închisorii Landsberg, Hitler s-a îndreptat spre cel care urma să îl fotografieze. Heinrich Hoffmann îl aștepta afară pentru a surprinde momentul pentru posteritate, însă un gardian l-a amenințat că îi confiscă aparatul. În schimb, Hitler a pozat în fața porții vechiului oraș, stând lângă treapta mașinii Daimler-Benz, privind ferm către aparat, cu mustața tăiată îngrijit și părul pieptănat peste cap. Fotografia a făcut înconjurul lumii¹⁴.

Hitler nu putea fi auzit, dar acum putea fi văzut de oameni din toate păturile sociale, din moment ce între 1924 și 1926 Hoffmann a publicat trei albume cu imagini ale acestuia. Ultimul volum, intitulat *Trezirea Germaniei în cuvinte și imagini*, îl înfățișa pe lider ca pe un salvator: „Un bărbat s-a ridicat din mulțime, împărtășind tuturor adevărul dragostei de țară”. Au apărut și afișe, unele înfățișând mulțimi mari de oameni care așteptau cu nerăbdare apariția salvatorului¹⁵.

Pe când se întorceau la München, Hoffmann l-a întrebat pe Hitler ce are de gând să facă. „Am să o iau de la început.” Partidul a fost resuscitat și a primit un nou sediu pe Brienner Strasse, iar în scurt timp a fost numit „Casa Brună”. Hitler a conceput fiecare detaliu, inclusiv scaunele din piele roșie având ștanțată pe spate creasta vulturului suveran, inspirat din Roma antică. De o parte și de alta a intrării se aflau două tăblițe de bronz cu numele celor care își pierduseră viața în puciul de la berărie și care acum erau văzuți ca „martiri ai mișcării”¹⁶.

Însă membrii întârziiau să apară. Abia în 1927 au ajuns la 57.000, cifra pe care o atinseseră înainte de puci. Aceștia au fost anii în care partidul a stat în umbră, în care economia și-a revenit, ajutată de o nouă monedă care a temperat inflația și de infuzia de capital din Statele Unite. Guvernul s-a stabilizat. Germania a fost readusă pe eșicherul internațional odată cu intrarea în Societatea Națiunilor în 1926. Privind retrospectiv, istoricii au numit acești ani „Epoca de aur a Republicii de la Weimar”.

Susținerea NSDAP era atât de firavă, încât interdicția de a vorbi în public a fost ridicată în martie 1927. Dar, în ciuda butaforiilor ce acompaniau ieșirile în public ale lui Hitler, cu muzica răsunând tare, drapele desfășurându-se în vânt, afișe unduindu-se și adepții cu mâinile întinse către lider în semn de salut, multe locuri rămăneau goale. Abilitățile lui retorice erau neschimbate, dar mesajul nu mai atrăgea ca înainte. Mișcarea nu era tocmai pe val¹⁷.

Chiar dacă nu mai exercita aceeași fascinație asupra maselor, printre adepți era asemănat cu un zeu. Joseph Goebbels, un bărbat inteligent și ambițios cu un defect la piciorul drept, care intrase în partid de puțină vreme, se întreba în octombrie 1925: „Cine este acest om? Jumătate om de rând, jumătate Dumnezeu! Hristos cel Adevărat sau doar Ioan Botezătorul?”. Și nu era singurul. Chiar dacă participarea la primul congres al partidului de la Nürnberg, din vara anului 1927, a fost mai mică decât se anticipase, membrii SA, în cămăși brune, și-au sărbătorit cu entuziasm conducătorul, care a coordonat întregul eveniment: „Decisivă este încrederea în Führer”, proclama conducătorul către masele adunate, „și nu slăbiciunea majorității”. În rândurile partidului, salutul *Heil Hitler* a devenit obligatoriu, simbolizând legătura fiecăruia cu liderul¹⁸.

Hitler intuia foarte bine caracterul oamenilor. După cum povestea un adept din primii ani, putea judeca pe cineva dintr-o privire, asemenea unui animal care amușină, distingându-i pe cei care aveau „încredere nețărnută și credință aproape religioasă” de cei care păstrau o oarecare distanță. Primii erau puși să se întreacă între ei, pe ceilalți îi înlătura când nu îi mai erau de niciun ajutor¹⁹.

Adversarii luau în râs *Mein Kampf*, dar adepții o considerau cartea lor de căpătâi. În ea se menționa în repetate rânduri că geniile nu pot fi identificate prin alegeri generale. „Există mai multe șanse să vezi o cămilă trecând prin urechile acului decât să «descoperi» un om mare prin alegeri.” Adepții se vedeau drept apostoli, care își puteau da seama că mințile necredincioșilor erau oarbe. Într-o scrisoare deschisă către Hitler despre conceptul de autoritate,

scrisă în 1928, Goebbels a reiterat acest punct de vedere, subliniind faptul că „un mare conducător *nu poate* fi ales. El doar apare la momentul oportun”. Conducătorul nu era ales de popor, el elibera poporul. Conducătorul era acela care în vremuri de mare îndoială arăta drumul către credință. „Ești primul slujitor al bătăliei pentru viitor”, continua el, sugerându-i liderului să își apropie câțiva oameni loiali, care să cutreiere țara și să propovăduiască credința celor care căzuseră pradă deznădejzii. Un an mai târziu, când Hitler a împlinit patruzeci de ani, pe 20 aprilie 1929, Goebbels l-a descris pe conducătorul ideal ca fiind o combinație de caracter, determinare, înzestrare și noroc. Hitler avea deja trei dintre aceste calități. Steaua lui norocoasă, prezicea Goebbels, va străluci curând²⁰.

Până la sfârșitul anului soarta partidului avea să se schimbe. Pe 3 octombrie 1929 a murit Gustav Stresemann, un pilon al democrației de la Weimar. Câteva săptămâni mai târziu s-a produs crahul de pe Wall Street, provocând o panică în valuri în întreaga lume. Numărul șomerilor a crescut, trecând de pragul de trei milioane în câteva luni și ajungând la șase milioane în 1932. S-a pierdut încrederea în democrație, inflația se instalase temeinic, iar sentimentul de deznădejde și neîncredere se răspândea peste tot. Iar omul zilei era Hitler²¹.

A fost lansată o amplă acțiune de propagandă. Dacă celelalte partide se mulțumeau cu îndemnuri către populație trimise prin poștă sau cu anunțuri în ziare, naziștii au demarat activități intense și neobosite. Dintotdeauna Hitler pusese accent pe importanța cuvântului vorbit, iar în 1930 o mie de oratori profesioniști s-au împrăștiat în toată țara pentru a transmite mesajul, ajungând până și în ultimul cătun. Se organizau mitinguri, se țineau întâlniri, se distribuiau afișe și fluturași și se pictau svastici pe trotuare.

Cu toate acestea, partidul ținea predici propriilor adepți. Majoritatea populației opunea o rezistență pe care propaganda nu o putea distruge. NSDAP se autointitula „mișcarea lui Hitler”, din moment ce figura Führerului era singurul element de propagandă cu adevărat

eficient printre comercianții nemulțumiți, fermierii protestanți și veteranii de război. În timp ce electoratul naziștilor a crescut brusc de la 2,6% la 18,3% între mai 1928 și septembrie 1930, susținătorii adversarilor politici, spunea istoricul Richard Bessel, „au rămas în mod neașteptat insensibili la influența cultului care tocmai se construia în jurul lui Hitler”²².

În septembrie 1931, Geli Raubal, nepoata vitregă a lui Hitler, s-a împușcat în piept cu pistolul lui, marca Walther. Cu doi ani înainte se mutase în apartamentul unchiului ei de la München, iar faptul că s-a sinucis la vârsta de douăzeci și trei de ani a dat naștere imediat unor zvonuri legate de violență sexuală, ba chiar de crimă. A fost un dezastru mediatic, mai ales că presa le-a reamintit cititorilor că Ernst Röhm, șeful SA, era homosexual. Adversarii naziștilor au susținut că NSDAP, departe de a fi partidul valorilor familiale, era o adunătură de perversi²³.

Șase luni mai târziu, Heinrich Hoffmann a publicat o colecție de fotografii numită *Hitler așa cum nu îl cunoaște nimeni*. Îi dădea Führerului o față umană. Baldur von Shirach, șeful tineretului hitlerist, semna prefața. Hitler, explica acesta, nu era doar un conducător, ci și „un om bun și măreț”. Puțini și-au dat seama că el cultiva un mod de viață simplu, spartan și că muncea fără oprire pentru binele comun: „Are o capacitate de muncă extraordinară”. Nu avea niciun viciu. „Este puțin știut că Hitler nu consumă alcool, nu fumează și este vegetarian.” Pasiunile lui erau istoria și arhitectura. Era un cititor împătimit, care se putea lăuda cu o bibliotecă de 6.000 de cărți „pe care le-a citit, nu doar le-a frunzărit”. Lui Hitler îi plăceau copiii și era blând cu animalele. Coperta îl înfățișa pe Führer relaxat, pe o pajiște la munte, cu un câine ciobănesc alături. O sută de fotografii pline de candoare îl prezentau pe Hitler bebeluș, artist, în propria casă, lucrând, relaxându-se, citind, vorbind, urcând pe munte, zâmbind²⁴.

Cartea a apărut în martie 1932, în toiul campaniei prezidențiale. Paul von Hindenburg, un mareșal foarte respectat, în vârstă de optzeci și patru de ani, a fost convins să candideze împotriva lui Hitler.

În prima zi a alegerilor, Goebbels a publicat un text intitulat „Adolf Hitler, omul”. Toate temele din album au fost reluate. „Prin natura sa, Hitler este un om bun”, mărturisea Goebbels. Un „om printre alți oameni, prieten pentru tovarășii săi, un susținător al abilităților și talentelor”. Era prietenos și modest, motiv pentru care toți cei care îl cunoșteau „nu doar ca politician, ci și ca om” îi erau devotați. Emil Ludwig, un biograf contemporan, a comentat: „Discipolul Goebbels i-a convins pe germani să își imagineze toate lucrurile care îi lipseau lui Hitler”²⁵.

Omul cel bun li s-a arătat milioaneilor de oameni. Goebbels a închiriat un avion și l-a dus într-un tur în care a vizitat zeci de orașe, popularizându-i astfel cultul. „Hitler deasupra Germaniei” strigau titlurile ziarelor. Oamenii erau lăsați să aștepte cu orele și aplaudau frenetic când Hitler cobora în sfârșit cu avionul din ceruri, ca un mesia. Tinerele îi ofereau flori, liderii locali își prezentau omagiile, iar fanfara SA cânta. Mulțimile vuiau²⁶.

Un afiș electoral, având ca titlu doar cuvântul „Hitler”, l-a făcut ușor de recunoscut, cu chipul părând să plutească liber în spațiu, luminat, pe un fundal închis. Dar, cu toată propaganda, Hitler nu a obținut îndeajuns de mult sprijin încât să câștige alegerile prezidențiale. Hindenburg a avut însă un sprijin covârșitor și a devenit președintele Reichului, adică șeful statului, în aprilie. Alegerile naționale urmau să aibă loc câteva luni mai târziu. Hitler a continuat același program neobosit. În cele din urmă, epuizantele turnee cu avionul au dat roade, NSDAP devenind cel mai important partid politic în iulie 1932, câștigând 37,3% din electorat.

Cu toate acestea, Hindenburg a refuzat să îl numească pe Hitler cancelar al Germaniei, echivalentul șefului guvernului. Nefiind dispus să facă niciun compromis, Hitler s-a înfuriat și a refuzat să facă parte din cabinetul de guvernare. A mers prin țară pentru a denunța „clica reacționară” aflată la putere la Berlin. În loc să-i fie alături în ceea ce părea a fi o cădere liberă, un electorat și mai selectiv i-a acordat partidului mai puțin de un sfert din totalul voturilor la alegerile din noiembrie 1932. „Aura s-a risipit... magia a eșuat”, nota

un ziar. „O cometă în cădere în ceața din noiembrie.” Membrii au fost decepționați, părăsind rândurile partidului cu zecile de mii²⁷.

Pe 30 ianuarie 1933, Hitler a devenit cancelarul Germaniei. Nu a fost atât rezultatul unui proces electoral, cât al unei serii de aranjamente politice murdare de culise în care Hindenburg a avut rolul principal. Președintele, un om în vârstă, nu avea încredere în Hitler, dar îl detesta și mai mult pe adversarul acestuia. Când Kurt von Schleicher, ultimul Cancelar al Republicii de la Weimar, a propus acordarea de puteri dictatoriale cancelarului pentru a depăși impasul parlamentar, Hindenburg l-a desemnat pe Hitler.

Peste câteva săptămâni, clădirea Reichstagului, unde se aduna parlamentul, a luat foc. Hitler s-a folosit de incident pentru a susține că un complot comunist era în desfășurare. Hindenburg, care nu avea încredere că parlamentul poate face față unei amenințări dinspre stânga, a fost convins să treacă un decret de suspendare a unor drepturi fundamentale.

Teroarea și propaganda mergeau acum mână în mână, căci sute de mii de cămăși brune își vâneau adversarii. Primarul din Stassfurt, un social democrat, a fost împușcat pe 5 februarie 1933. Mulți alți lideri ai opoziției au fost intimidați, bătuți sau plimbați demonstrativ pe străzi în drum spre închisoare. Cu toate acestea, NSDAP nu a reușit să-și asigure o majoritate absolută la alegerile din martie 1933, obținând doar 43,9% din voturi. Actul de împuternicire a fost adoptat în aceeași lună, Hitler primind astfel puteri nelimitate pentru următorii patru ani²⁸.

A urmat un val de teroare și mai mare. În mai au fost desființate sindicatele, iar în iunie au urmat toate celelalte partide politice. Actele de violență nu îi vizau doar pe adversarii politici sau pe paria societății, ci pe toți cei care se opuneau naziștilor. Numai în 1933 au fost închiși fără proces aproximativ 100.000 de oameni. Sute au murit în arest. Chiar dacă mulți au fost ulterior eliberați, arestările au avut efectul scontat, deoarece au adus frica în viața de zi cu zi²⁹.

Din momentul în care Hitler a devenit cancelar, unele autorități municipale au început să dea dovadă de zel, rebotezând străzi, piețe, bulevarde, școli, stadioane și poduri cu numele conducătorului. Pe 31 martie 1933, centrul Hanovrei a devenit Piața Adolf Hitler. Trei zile mai târziu, bulevardul principal care ducea de la Piața Charlotte la Palatul Wilhelm din Stuttgart a primit numele Adolf Hitler. Ca măsură de precauție, o școală generală din același oraș a fost numită Școala Adolf Hitler. În Charlottenburg, Berlin, autoritățile locale au redenumit Cancelaria în onoarea Führerului, cu ocazia zilei sale de naștere, pe 20 aprilie 1933. În câțiva ani, chiar și cel mai mic sat avea obligatoriu o stradă Adolf Hitler. Multe aveau și o piață Adolf Hitler³⁰.

În cinstea lui Hitler s-au scris și cărți. Pe 18 februarie, Herr Weber, proprietarul firmei Sondershausen, cofetărie și cafenea, a cerut permisiunea să își numească localul „La Cancelarul Reichului A. Hitler”. Führerul a refuzat. Trei zile mai târziu, un crescător de trandafiri i-a propus să numească un nou soi „Adolf Hitler”, în timp ce un inginer i-a scris că dorește să numească o turbină eoliană din Berlin „Turnul Adolf Hitler”. Un admirator din Düsseldorf și-a botezat fiica Hitlerine, nume ca Adolfine, Hitlerike și Hilerine fiind de asemenea populare³¹.

Dar nu existau statui ale lui Hitler. Spre deosebire de cei mai mulți dictatori, Führerul a insistat ca statuile și monumentele să fie dedicate marilor figuri istorice ale trecutului. El era conducătorul viitorului³².

Portretele lui Hitler împodobeau orice birou, dar și cei ce nu reprezentau instituții de stat cereau tot mai multe imagini ale sale. Unii antreprenori au cerut acceptul de a-i folosi numele sau profilul în vânzarea de săpunuri, țigări sau dulciuri. Alții au ignorat complet statul și au produs bomboane sau cârnați în formă de svastică. Pentru a proteja „natura și valoarea sacre” ale simbolurilor statului, pe 19 mai 1933 Goebbels a dat legea prin care se interzicea ca imaginea Führerului să circule fără aprobarea partidului³³.

Hitler era doar cancelar, iar portretul său se afla alături de cel al președintelui. Hitler a exploatat la maximum această situație, folosindu-se de influența lui Hindenburg pentru a se plasa pe aceeași linie cu marii conducători ai Germaniei. Pe 30 ianuarie 1933, cei doi bărbați au apărut unul lângă celălalt la balconul de pe Strada Wilhelm, salutând 60.000 de cămăși brune într-o paradă luminată de torțe regizată de Goebbels. Două luni mai târziu, la ceremonia de deschidere a Reichstagului la Potsdam, Hitler s-a înclinat respectuos în fața lui Hindenburg în timp ce primea binecuvântarea acestuia. Evenimentul a fost prezentat în toate sălile de cinema³⁴.

În 1934, cămășile brune, care până atunci făcuseră mai toată treaba murdară, au început să se manifeste din ce în ce mai vocal și au cerut să facă parte din armata permanentă. Dar generalii mai conservatori îi considerau huligani. Hitler nu dorea să destabilizeze armata. De asemenea, era îngrijorat că Ernst Röhm, șeful de stat-major al SA, ajunsese să aibă prea multă putere. Pe 30 iunie, în „Noaptea cuțitelor lungi”, le-a ordonat trupelor SS să epureze SA. Röhm a fost arestat și împușcat împreună cu zeci de alți lideri, în timp ce mii de membri erau aruncați în închisoare. Hindenburg, care, în calitate de președinte, era conducătorul armatei, l-a felicitat pe Hitler.

Bătrânul mareșal a murit pe 2 august 1934. O oră mai târziu, funcțiile de Președinte al Reichului și Cancelar al Germaniei se contopeau în persoana Führerului, care acum conducea și armata. Tradiționalul jurământ de credință către președinte a fost modificat și i-a fost adresat lui Adolf Hitler de către fiecare soldat³⁵.

După ce și-a construit cu greu imaginea conducătorului carismatic, Hitler căuta acum confirmare printr-un plebiscit. Pe 19 august, poporul a fost chemat să voteze unirea celor două funcții. Propaganda fusese în permanență activă. Peste tot se vedeau afișe cu Hitler pe care era scris un singur cuvânt: „Da”. În Bavaria, unde se aflau uzinele BMW, un observator remarca: „Hitler la fiecare jurnal de știri, Hitler în toate vitrinele, Hitler pe toate ferestrele pe care le vedem. Fiecare tramvai, fiecare fereastră a fiecărui vagon de tren, fiecare geam de mașină: Hitler privește prin fiecare geam”. Uneori,

cămășile brune, care au continuat să acționeze la o scară mult mai redusă după epurare, ofereau afișe gratuit, cerând să fie plasate cât mai vizibil. Se întorceau după câteva ore să verifice dacă ordinele fuseseră executate. Se distribuiau și drapele, care erau atârinate la ferestre. Gospodăriile din centrul Dresdei au primit instrucțiuni cu privire la numărul exact de drapele cu svastică ce trebuiau expuse³⁶.

90% din electorat a fost de acord. Cinci milioane de oameni au avut curajul să invalideze buletinul de vot sau să voteze „Nu”. După cum a scris învățatul evreu Victor Klemperer în jurnalul său: „O treime a spus «Da» din teamă, o treime din îndoctrinare, o treime din teamă și îndoctrinare”³⁷.

După plebiscit a urmat congresul anual al partidului. Din 1927, congresul se ținea la Nürnberg, un mic oraș din Bavaria cu clădiri fortificate datând din vremea Sfântului Imperiu Roman, considerat a fi Primul Reich. Congresele au luat amploare de la un an la altul, dar niciunul nu a fost pe măsura „Congresului Unității și Puterii”, după cum a fost numit ulterior mitingul la care au participat 700.000 de oameni. Așa cum a anunțat Rudolf Hess, adjunctul lui Hitler, la deschiderea ceremoniei, „acest congres este primul care are loc sub controlul total al Național-Socialismului. Stă sub semnul lui Adolf Hitler văzut drept cel mai mare și singurul conducător al Germaniei, sub semnul «Führerului», un concept încorporat în legea statului”. Congresul se concentra pe preamărirea Führerului. Albert Speer, arhitectul-șef al partidului, a construit o suprafață uriașă cu o tribună înconjurată de 152 de reflectoare care proiectau în noapte fascicule de lumină verticale, creând ceea ce discipolii numeau Catedrala de Lumini din jurul Führerului, în timp ce acesta se adresa vastelor mulțimi de adepți în uniformă, fascinați de cuvintele sale. După cum a conchis Hess, „Partidul este Hitler, iar Hitler este Germania, așa cum Germania este Hitler!”³⁸.

În anii ce au urmat eliberării sale din închisoare, Hitler și-a impus personalitatea ca principiu de bază al funcționării partidului. Credința în Hitler a devenit extrem de importantă: intuiția lui,

viziunea și pura determinare aveau să ducă partidul înainte. Hitlerismul s-a axat în totalitate pe Hitler. După cum se sublinia în *Mein Kampf*, când oamenii adoră un geniu, își eliberează puterea interioară. Doar evreii au denunțat venerația pentru marile suflete numind-o „cult al personalității”. Acum poporului i se cerea să fie unit pentru a venera un singur om³⁹.

Cultul personalității lui Hitler i-a aruncat pe toți ceilalți din partid într-un con de umbră. La zece zile după plebiscitul din 19 august 1934, o circulară de la NSDAP cerea ca toate portretele lui Göring și Goebbels, precum și ale altor lideri să fie înlăturate din incinta sediilor partidului. Atunci când, un an mai târziu, adepții s-au întrunit pentru următorul congres la Nürnberg, sloganul propus de Hess a fost prescurtat la „Hitler este Germania așa cum Germania este Hitler!”⁴⁰.

Poziția de conducător aducea cu sine și multe avantaje. Cei mai mulți detestau cămășile brune și au primit cu brațele deschise „Noaptea cuțitelor lungi”, fără să cunoască adevărata amploare a masacrului, deoarece Goebbels ținuse bine sub control ziarele. Mulți vedeau în cancelar un om curajos, care și-a pus țara mai presus de camarazii de odinioară, acționând rapid împotriva oamenilor puternici care deveniseră un adevărat pericol pentru stat. Dar epurarea dovedea că existau conflicte în interiorul mișcării naziste. Hitler părea să fie singurul care putea ține laolaltă facțiuni foarte diverse și uneori opuse în interiorul partidului. În timp ce exploata aceste rivalități în folosul propriu, toți trebuiau să i se supună, fără deosebire. Iar când lucrurile luau o întorsătură neplăcută, oamenii îi învinovăteau pe subordonați, arar pe Führer, confirmându-i și mai mult aura de invincibilitate⁴¹.

La două săptămâni după incendierea Reichstagului, Goebbels s-a mutat la Ordenspalais, un palat construit în secolul al XVIII-lea, aflat pe Wilhelmstrasse, chiar vizavi de cancelarie. În calitate de ministru al Reichului pentru Educația Poporului și Propagandă, acesta

lucra neobosit pentru cultul Führerului. Pe 19 aprilie 1933, cu o zi înainte ca Hitler să împlinească patruzeci și patru de ani, Goebbels s-a adresat națiunii. Mulți susținători s-au grăbit să intre în rândurile partidului, explică acesta, în timp ce milioane de adepți abia au reușit să-l zărească pe Hitler doar de la distanță. Însă chiar și puținii apropiați care îl cunoșteau bine au fost copleșiți de farmecul personalității lui. „Cu cât ajungi să îl cunoști mai bine”, a continuat Goebbels, „cu atât ajungi să îl admiri mai mult și să te dedici întru totul cauzei sale”. În următorii zece ani, Goebbels îi va aduce osanale conducătorului într-un discurs ce urma să aibă loc în fiecare an cu o zi înainte de aniversarea lui Hitler, care a devenit o zi importantă, sărbătorită prin parade și festivități publice⁴².

Orice aspect al vieții de zi cu zi era controlat de statul monopartid. Prin procedeul numit *Gleichschaltung*, sau uniformizare, partidul a preluat sau a înlocuit complet toate organizațiile din sistemul educațional, ajungând până la cluburile sportive locale. Toate au adoptat aceeași ținută nazistă. Goebbels supraveghea presa și se asigura că toate ziarele transmiteau același mesaj, în care erau întotdeauna și multe laude la adresa Führerului.

Cuvintele sale erau pretutindeni. Discursurile mai relevante erau publicate în toate ziarele importante și distribuite cu milioanele în broșuri scoase de tipografia partidului. Începând cu 1937, în fiecare săptămână apăreau sute de mii de afișe cu citate pentru a fi puse în birourile partidului și în instituțiile publice. În ziare era publicat săptămânal și câte un motto cu titlu special, de obicei, dacă nu chiar de fiecare dată, din cuvintele lui Hitler⁴³.

Numărul de exemplare din *Mein Kampf* vândute a explodat. În cadrul Săptămânii Cărții Germane, ținută la Bremen în noiembrie 1933, Will Vesper, membru de partid și critic literar, a anunțat că *Mein Kampf* era „cartea sfântă a național-socialismului și a noii Germanii, pe care fiecare german trebuie să o aibă”. Până la sfârșitul anului s-au vândut un milion de exemplare. Patru ani mai târziu, vânzările au depășit patru milioane: „O Carte cucerește o Națiune!”,

trâmbița un ziar berlinez. A devenit cadoul potrivit pentru tinerii căsătoriți, iar mai târziu, exemplare gratuite erau oferite soldaților care luptau pe front⁴⁴.

Au apărut și fragmente sau prescurtări ale textului sacru. În 1934, capitolul intitulat „Poporul și rasa” a apărut sub forma unei broșuri care doi ani mai târziu a fost distribuită în școli. Au devenit foarte populare colecțiile de citate ale Führerului, cum ar fi *Cuvintele Führerului* sau *Cuvintele lui Hitler*. Câțiva ani mai târziu însă, Hitler a intervenit, solicitând interzicerea acestor publicații deoarece îi simplificau concepția. A insistat ca vorbele lui să fie citite în întregime⁴⁵.

Dar și vocea i se auzea pretutindeni. Prima dată Hitler a vorbit la radio a doua zi după ce a devenit cancelar. Nu a mers prea bine, unii ascultători plângându-se că tonul lui era aspru și „ne-german”. Hitler și-a perfecționat abilitățile de vorbitor la radio. De altfel, era un orator experimentat. „Cred că sunetul este mult mai sugestiv decât imaginea”, era el de părere. „Putem obține infinit mai multe lucruri din asta.”⁴⁶

Hitler a putut fi auzit din nou în preziua alegerilor din martie 1933. Goebbels era de-a dreptul încântat: „Acest imn vibrează prin eter în toată Germania. Patruzeci de milioane de germani stau lângă difuzoare în piețele și pe străzile Reichului, în cârciumi sau acasă, și află depre momentele cruciale ale istoriei”⁴⁷.

„Radioul este al meu!”, a exclamat entuziasmat Goebbels, care în scurt timp a aprobat un plan prin care milioane de aparate de radio ieftine erau vândute sub costul de producție. „Toată Germania îl ascultă pe Führer la radioul poporului!” a devenit slogan, iar în 1941 aproximativ 65% din gospodăriile aveau abonament. Dar nici cei care nu aveau aparat de radio nu puteau scăpa de vocea salvatorului lor. În orașe s-au ridicat stâlpi cu difuzoare, iar în orașele mici au fost instalate difuzoare mobile. În martie 1936, în timpul unei vizite la Dresda, Victor Klemperer a nimerit în toiul unui discurs al lui Hitler. „Nu am putut scăpa vreme de o oră. Mai întâi într-o

întreprindere ce nu aparținea vreunui sindicat, apoi la bancă, apoi din nou la o întreprindere.”⁴⁸

Înainte de a deveni cancelar, Hitler lipsea aproape cu desăvârșire din jurnalele de știri. Și aici Goebbels a profitat și a folosit noua tehnologie în scopuri propagandistice. Pe 10 februarie 1933, o echipă de cameramani și asistenți a filmat discursul de treizeci și trei de minute ținut de Hitler la Berliner Sportpalast, o arenă acoperită uriașă aflată în cartierul Schöneberg din capitală. Dar filmul nu a surprins legătura dintre vorbitor și public. Goebbels a început să aibă dubii și, în timp ce Hitler era constant prezent în jurnalele de știri săptămânale de la cinema, aparițiile sale publice erau rare⁴⁹.

Hitler a intervenit și a însărcinat-o pe Leni Riefenstahl să realizeze *Triumful Voinței*, un documentar care ilustra în detaliu congresul partidului de la Nürnberg din 1934. Riefenstahl a folosit camere mobile, imagini aeriene și sunet sincronizat pentru a produce o capodoperă a propagandei, prezentând un regim criminal ce tocmai dusesse la bun sfârșit o epurare sângeroasă ca pe o experiență fascinantă, aproape religioasă, în care masele de credincioși se află în comuniune cu salvatorul lor printr-o legătură mistică. Starul era Adolf Hitler, care cobora din avion, la începutul congresului, ca un zeu din ceruri. *Triumful Voinței* a câștigat premii în Germania, în Statele Unite, în Franța, dar și în alte țări. Au urmat mai multe filme, inclusiv o peliculă de propagandă intitulată *Ziua Libertății: Forțele Noastre Armate* și un documentar despre Olimpiada din 1936 de la Berlin. Toate au fost proiectate mai întâi pentru elita partidului, apoi în sălile de cinema din toată țara, iar în zonele rurale în cinematografele mobile⁵⁰.

Goebbels a încercat să îl aducă și pe Hoffmann în partid, însă fotograficul curții era hotărât să rămână „doar un om de afaceri”. Afacerea lui prospera, având magazine în toate marile orașe. Din moment ce imaginea Führerului era protejată de lege, fotograficul curții deținea practic monopolul pe piață. Și-a vândut fotografiile sub formă de portrete, cărți poștale, afișe și calendare. Cartea lui

Hitler așa cum nu îl cunoaște nimeni, publicată în 1932, s-a vândut în aproximativ 400.000 de exemplare și a fost urmată de o serie de albume de succes, printre care *Tinerii în jurul lui Hitler*, *Hitler în Italia*, *Cu Hitler în Vest*, *Chipul Führerului*. Toate au apărut în diverse formate, de la cărți cât măsuțele de cafea la ediții miniaturale pe care soldații de pe front le puteau ține cu ușurință în buzunar⁵¹.

Pictorii, sculptorii, fotografii, chiar și poșta apelau la studioul lui Hoffmann. Influența lui a crescut și mai mult după ce Hitler i-a dat în grijă Marea Expoziție de Artă Germană din 1937. În fiecare an, încăperi întregi erau umplute cu zeci de lucrări reprezentându-l pe Hitler, cele mai multe fiind copii după fotografiile lui Hoffmann⁵².

Goebbels controla tot ce ținea de propagandă, dar nu și școlile sau universitățile. Spre marea sa dezamăgire, conducerea Ministerului Culturii, care îi fusese promisă, i-a fost acordată lui Bernhard Rust. Lui Hitler îi plăcea să dezbine și să stăpânească, încuraja competiția între subalterni și le dădea aceleași sarcini cu scopul de a-și consolida puterea. Aceasta a făcut din el arbitrul suprem, delegând atribuții subordonaților care se aflau mereu în competiție unii cu alții.

Rust, un nazist plin de zel, se asigura că îndocrinarea în cultul liderului ajungea la copii din prima lor zi de școală. Salutul hitlerist a fost introdus spre sfârșitul anului 1933. Portretele lui Hitler se aflau pe pereții tuturor sălilor de curs. Vechile manuale au fost aruncate, unele chiar arse în focuri uriașe, în timp ce manualele noi transmiteau la nesfârșit același mesaj: iubește-ți conducătorul și supune-te partidului. În loc să citească Goethe, copiii recitau poemul „Führerul meu” de Hans H. Seitz: „Acum că te-am văzut/ Voi duce imaginea ta cu mine/ Și orice s-ar întâmpla/ Voi rămâne lângă tine”⁵³.

Scurte biografii le spuneau copiilor povestea unui om care a apărut din neant pentru a-și salva poporul. *Povestea lui Adolf Hitler spusă copiilor germani*, scrisă de Annemarie Stiehler, se termina astfel: „Atât timp cât germanii vor trăi pe acest pământ, se vor gândi cu recunoștință la Hitler, cel care a răzbit și a ajuns, dintr-un soldat necunoscut în timpul războiului, la poziția de Führer și a salvat

Germania de la o mare nenorocire”. Copiii din unele școli se rugau în fiecare zi pentru Führer: „Doamne, Dumnezeuul meu, la Tine mă rog. Ajută-mă să am credință. Să-l ai în paza Ta pe Hitler zi de zi. Să nu cadă asupra lui rele. Căci ni l-ai trimis când ne-a fost mai greu. Doamne, ajută-l”⁵⁴.

Volumul *Hitler al nostru* de Paul Jennrich, publicat în 1933, le adresa tinerilor cititori îndemnul „Deșteptați-vă și urmați-l!”. Tinerii se înrolau în Tineretul Hitlerist, o organizație supravegheată de Baldur von Shirach. Din moment ce era singura organizație de tineret permisă, numărul membrilor a crescut masiv după 1934, iar trei ani mai târziu înscrierea a devenit obligatorie pentru toți germanii. Aceștia îi făgăduiau loialitate și dragoste Führerului. Cântau, defilau și se rugau în numele lui: „Adolf Hitler, ești marele nostru Führer. Dușmanii tremură când îți aud numele”⁵⁵.

Atât adulților, cât și copiilor li se spunea că „Führerul are întotdeauna dreptate”. Robert Ley, șeful Frontului German al Muncii și un adept de neclintit al Führerului, a folosit acest slogan la congresul de la Nürnberg din 1936. A apărut în toată țara, pe panouri, afișe și în ziare⁵⁶.

Goebbels, Riefenstahl, Hoffmann, Rust, Shirach, Ley, toți lucrau neobosit pentru promovarea conducătorului. Dar cel mai mare arhitect al cultului rămâne Hitler însuși, actor principal, regizor, orator și publicist. El căuta în permanență să-și îmbunătățească imaginea. După 1932 se prezenta ca un conducător foarte apropiat de poporul său, salutând milioane de oameni la parade și congrese. În același timp, pretindea să fie privit ca un mare om de stat și un mare jucător pe scena internațională.

Din momentul în care s-a mutat la cancelarie a angajat un designer de interior pentru a transforma încăperile. Nu-i plăcea câtuși de puțin vechea clădire, văzând în măreția pierdută a acesteia o parabolă despre degradarea politică a țării. Camerele au fost deschise pentru a deveni mai luminoase și mai aerisite, compartimentările anterioare dărâmate, podelele scoase, au fost introduse linii clare,

drepte și precise. Cum templul democrației a fost pus la pământ, a fost construită o nouă Sală de Recepție, finisată cu svastici în mozaic pe tavan și lămpi de bronz de-a lungul pereților. Zeul își pune casa la punct⁵⁷.

Câțiva ani mai târziu, Albert Speer, arhitectul preferat al lui Hitler, a primit un cec în alb pentru a construi o nouă cancelarie, o clădire uriașă care să domine toată partea de nord a Vossstrasse. Hitler aprecia în mod deosebit marmura șlefuită a galeriei principale, care era de două ori mai mare decât Sala Oglinzilor de la Versailles: „Pe lungul traseu de la intrare până la recepție, toți vor vedea ce înseamnă puterea și grandoarea Reichului german!”. Biroul avea 400 de metri pătrați, iar Führerul se bucura de fiecare dată când un vizitator era nevoit să parcurgă toată această distanță pentru a ajunge la biroul lui⁵⁸.

Și apartamentul lui Hitler din München a fost reamenajat acordându-se atenție fiecărui detaliu, până la mânerele ușilor. Gerdy Troost, decoratorul, a creat atmosfera unei extravagante burgheze, cu cărți și obiecte de artă expuse ostentativ. „Parcă eram în Park Terrace din Glasgow”, remarca un vizitator. Totul era proiectat pentru a da impresia unei familiarități și stabilități reconfortante⁵⁹.

Și totuși, marea scenă pe care Hitler interpreta rolul omului de stat cultivat și de încredere nu era nici la Berlin și nici la München. În 1933, Hitler a cumpărat o cabană în Obersalzberg, în Alpii Bavaresi, care a fost recondiționată și extinsă într-un complex rezidențial de mari dimensiuni numit Berghof (refugiul montan este uneori numit Berchtesgaden, după numele localității din apropiere). Gerdy Troost, care i-a transformat casa în birou, a umplut sălile spațioase și dormitoarele cu materiale scumpe, tapiserii luxoase și mobilă modernă. Centrul Berghofului era Marele Salon, o cameră de recepție de mărimea unei săli de sport de mici dimensiuni, dominată de o fereastră uriașă care, când era coborâtă, oferea o panoramă a munților cu vârfurile acoperite de zăpadă. Aici își primea Hitler musafirii, fiecare detaliu fiind menit să-i impresioneze. Aceștia erau uimiți de dimensiunea salonului, apoi de fereastra imensă, cel mai mare

geam dintr-o bucată fabricat vreodată până atunci. Nu mai era nimic între ei și piscul muntelui. Mobila era așezată la perete, astfel încât mijlocul camerei era lăsat liber. Canapelele mari aveau însă spătare adânci, ceea ce-i făcea pe invitați fie să stea aplecați mult spre spate, fie să stea pe margine. Hitler stătea drept pe un scaun, dominându-i pe cei din jur⁶⁰.

În exterior, Heinrich Hoffmann îl fotografia pe Hitler în diverse ipostaze: hrănind o căprioară de la terasă, jucându-se cu câinele său, salutând niște copii. În scurt timp locul a început să fie vizitat de mii de turiști și simpatizanți, care sperau să-l vadă pe Führer măcar pentru o clipă. O femeie din Frankfurt își amintea că era „un vis minunat să fie atât de aproape de Führer”. Necunoscuților li s-a interzis accesul în 1936, însă personalitățile marcante continuau să sosească fără să anunțe în prealabil; și acestora li s-a interzis accesul doi ani mai târziu⁶¹.

În interior, Hitler primea în mod constant demnitari, de la regi și ambasadori până la conducători religioși și secretari de stat. Mulți erau simpatizanți aleși cu grijă, iar majoritatea rămâneau profund impresionați. Fostul premier britanic Lloyd George, care l-a vizitat în 1936, a declarat la întoarcere că Hitler era un „George Washington al Germaniei” și un „conducător înăscut”. Ducele și Ducesa de Windsor au venit și ei aici și s-au fotografiat⁶².

Berghof era și un loc ideal pentru intimidarea posibililor adversari. Când Kurt Schuschnigg a venit să negocieze soarta țării sale, Hitler a aranjat ca unii dintre generalii săi cei mai duri să stea în spate și să îl privească amenințător pe cancelarul Austriei, căruia el i-a vorbit cu mare emfază timp de două ore⁶³.

Hitler nu era totuși Mussolini, dictatorul care reușea să-i păcălească și pe cei mai mari lideri ai lumii. Cea mai bună tactică a lui Hitler nu era atât să-i fărâmece, cât să-i dezarmeze pe cei cu care se întâlnea dându-le un fals sentiment de siguranță. Hitler era un maestru al deghizării, ascunzându-și personalitatea în spatele unei imagini atent construite de om simplu, amabil și modest. Știa cum să preia și să dea glas emoțiilor mulțimii, la fel cum știa să-și citească

musafirii, adaptându-și tonul și comportamentul pentru a-și ascunde intențiile și a minimiza amenințarea pe care o reprezenta. Hitler s-a amuzat când jurnalista americană Dorothy Thompson a publicat cartea *L-am întâlnit pe Hitler* (1932), în care, după un lung interviu, îl descria ca fiind „fără formă și fără chip”, „prototipul omului obișnuit” care i-ar putea învinge doar pe „cei mai slabi dintre dușmanii săi”. A fost prima dintr-un lung șir de oameni care au subestimat ceea ce putea și avea să facă acest om obișnuit⁶⁴.

De la cancelarie și de la Berghof, cele două centre de putere ale celui de-al Treilea Reich, Hitler și-a pus în practică viziunea descrisă în *Mein Kampf*, deși a reușit mai mult decât atât urmându-și intuiția, folosindu-se mai degrabă de orice prilej favorabil care se ivea decât urmărind un program bine stabilit. Germania s-a retras din Societatea Națiunilor în octombrie 1933. Din martie 1935 s-a reintrodus serviciul militar, încălcându-se astfel Tratatul de la Versailles, iar forța armată și-a mărit de șase ori capacitatea permisă. Deși Hitler făcea promisiuni de pace, în realitate își pregătea țara pentru război. În 1936 și-a asumat pentru prima dată un risc major la nivel internațional, trimițând armata în zona demilitarizată a Renaniei. Consilierii militari l-au avertizat asupra pericolelor, iar trupele au primit instrucțiuni stricte să se retragă dacă ar fi întâmpinat vreo opoziție din partea Franței. Dar nu s-a întâmplat nimic, cu excepția unui firav vot de blam din partea Societății Națiunilor. „Merg cu siguranța unui somnambul pe calea hărăzită mie de Providență”, a glumit Hitler. Acum începea să creadă și el în propria infailibilitate⁶⁵.

Lovitura din Renania i-a zdrobit pe adversarii lui Hitler. Aceștia au fost izolați printr-o demonstrație atent organizată a uniunii dintre lider și poporul său, ce a luat forma unui referendum două săptămâni mai târziu. Un val de teroare eliminase deja din rândurile partidului numeroși critici, mulți fiind trimiși la închisoare și pentru cele mai mici infracțiuni. Robert Sauter, un cetățean obișnuit care pusese la îndoială credibilitatea ziarelor, a fost închis cinci luni. Paul Glowania din Ludwigshafen, care a vorbit în intimitatea propriei case despre îndoielile sale în privința regimului, a fost auzit și denunțat, după care a primit o condamnare de un an. „Germania

este tăcută, nervoasă, înăbușită; vorbește în șoaptă, nu există opinie publică, opoziție, nu se discută nimic”, scria W.E.B. Du Bois, activistul afro-american pentru drepturi civile care în 1936 a călătorit timp de câteva luni prin țară⁶⁶.

Propaganda combinată cu teroarea i-a convins pe ceilalți să voteze „Da” la referendum. Până și în orașele mici, de 1.500 de locuitori, erau afișe peste tot, pe garduri și pe case, chiar și portrete uriașe ale lui Hitler. În Breslau era obligatoriu ca orice vitrină să aibă și un colț dedicat lui Hitler. Proprietarii de magazine care refuzau să se conformeze erau amenințați că vor fi închiși o zi într-un lagăr de concentrare. Cămășile brune mergeau pe la fiecare casă și spuneau câte afișe trebuie puse. Au fost și cazuri de împotrivire, cu portrete ale lui Hitler acoperite cu vopsea sau rupte în timpul nopții. Rezultatul referendumului a fost 99% pentru „Da”. „E o minune a acestor vremuri că m-ați găsit printre atâtea milioane”, le-a transmis Hitler adeptilor săi entuziaști la congresul partidului din septembrie 1936, „iar marele noroc al Germaniei este că eu v-am găsit pe voi”⁶⁷.

Hitler se bucura acum și de sprijinul popular de care avea nevoie pentru a extinde al Treilea Reich. Dar, ca să poată purta un război, era de părere că economia trebuia să devină independentă. Încă din 1933 exporturile fuseseră reduse, se introduseseră reglementări ale prețurilor, se construiseră depozite de cereale și se raționalizase consumul. În 1936, Hermann Göring a fost însărcinat cu elaborarea „Planului de patru ani”, prin care, până în 1940, avea să se ajungă la autosuficiență economică. Planul a provocat o criză generală. Jurnalistul american William Shirer a transmis din Berlin că la magazinele alimentare erau șiruri lungi de oameni care așteptau resemnați, deoarece lipseau carnea, untul, fructele și uleiul. Succedaneele aduse din import făceau ca, din ce în ce mai mult, hainele să fie făcute din celuloză, benzina din cărbune și cauciucul din cărbune și var. Cei care cunoșteau costurile de producție se întrebau ce sume se iroseau pe propagandă, ca să nu mai vorbim de milioanele cheltuite cu generozitate la refugiul montan unde locuia „simplul muncitor al poporului său”⁶⁸.

Panem et circenses, pâine și circ, era un vechi principiu atât de bine înțeles de dictatorii moderni, dar acum nici distracția nu mai mergea: paradele și mitingurile arătau toate la fel, discursurile sunau la fel. „A dispărut încrederea în puterile magice ale lui Hitler”, s-a hazardat un comentator. Cu toate acestea, mulți și-au păstrat încrederea în Führer deoarece scăpase țara de cătușele ce-i fuseseră puse prin Tratatul de la Versailles. Hitler repusese Germania la locul care i se cuvenea în rândul țărilor lumii și redase armatei gloria de odinioară⁶⁹.

Dezvoltarea cultului personal reușea cel mai bine să ascundă eșecul sistemului. Oamenii învinovăteau partidul și nu conducătorul. Cu cât dezamăgirea era mai mare, cu atât mai mult credeau că Hitler era intenționat ținut departe de adevăr de către subordonați. El dorea pur și simplu binele poporului său. „De-ar ști Hitler” devenise o expresie des întâlnită⁷⁰.

Hitler, care se caracterizase drept un somnambul ghidat de mâna destinului, știa că trebuie să demonstreze că steaua lui încă strălucește. În martie 1938 a riscat din nou. Încă înainte de căderea Imperiului Austro-Ungar în 1918 existaseră voci care solicitau unirea Austriei cu Germania pentru a alcătui Germania Mare. Tratatul de la Versailles a interzis acest lucru și a văduvit Austria de Regiunea Sudeților, dând Cehoslovaciei această zonă aflată sub puternică influență germană. În februarie 1938 Hitler l-a forțat pe cancelarul Austriei să numească în poziții-cheie la Viena simpatizanți naziști. Însă, la întoarcerea acasă, Schuschnigg a programat un plebiscit pe tema unificării. Asta l-a infuriat pe Hitler, care a trimis un ultimatum și a invadat țara pe 12 martie. El însuși a trecut granița în aceeași zi, cu o coloană de mașini, fiind întâmpinat cu ovații de mulțimi. Austria devenea provincia Ostmark.

Reacțiile la nivel internațional au fost firave, ceea ce l-a încurajat pe Hitler să țintească și Regiunea Sudeților. Totuși, ca mulți alți trișori, și el oscila între încredere și îndoială. În septembrie 1938, la congresul anual al partidului, a amenințat răspicat că va începe războiul. În câteva zile, Neville Chamberlain a ajuns la Obersalzberg,

unde gazda l-a întâmpinat pe treptele de la Berghof. Pe la jumătatea celor trei ore de discuții, Hitler s-a schimbat dintr-odată, transformându-se dintr-un megaloman imprezizibil care amenința cu războiul într-un partener de negocieri perfect rezonabil. Și-a luat angajamentul că nu va folosi forța în cazul Cehoslovaciei. Chamberlain a fost de acord cu cedarea Regiunii Sudeților, pentru care s-a semnat Acordul de la München două săptămâni mai târziu. „Nu pare să aibă nimic ieșit din comun”, îi transmitea prim-ministrul surorii sale, dar era „un om de cuvânt”. Hitler își freca mâinile de bucurie după plecarea lui Chamberlain de la Berghof. Regiunea Sudeților era ocupată fără să se tragă nici măcar un foc de armă⁷¹.

Pe 20 aprilie 1939 Adolf Hitler împlinea cincizeci de ani. „Cea de-a cincizecea aniversare a creatorului Marii Germanii. Două zile pline de steaguri, pompă și ziare în ediții speciale, adulație nesfârșită”, scria Victor Klemperer. Goebbels pregătea de săptămâni întregi această sărbătoare, iar pe 19 aprilie se adresa întregii națiuni la radio, îndemnându-i pe germani să i se alătore în ruga arzătoare către atotputernicul Dumnezeu: „Fie ca El să-i îndeplinească poporului german cea mai mare dorință și să-i dea sănătate și putere Führerului cât mai mulți ani de acum încolo”. După scurt timp, la cancelarie au început să apară lideri de partid pentru a-l felicita. La nouă seara Führerul s-a arătat mulțimii. Sute de mii de oameni formau garda de onoare înșirată de-a lungul drumului de la Wilhelmstrasse până la Piața Adolf Hitler din Charlottenburg, unde Hitler inaugura o altă secțiune a noii axe est-vest, numită și Via Triumphalis. Bulevardul cu zece benzi era luminat ca ziua, cu reflectoare puternice care proiectau svastici aurite și vulturi imperiali montate pe coloane amplasate la fiecare douăzeci de metri, în contrast puternic cu cerul întunecat⁷².

Darurile primite, care se adunau în grămezi mari în câteva dintre camerele cancelariei, au fost deschise aproape de miezul nopții. Erau cadouri din partea anturajului său. Albert Speer, arhitectul Führerului

care a construit Via Triumphalis, expusese într-unul dintre saloane modelul înalt de patru metri al unui Arc de Triumf uriaș ce urma să fie construit la Berlin. Piese mici din bronz, nuduri din marmură albă și picturi vechi erau îngrămădite pe mese lungi. Erau și cadouri din partea oamenilor simpli. Fermierii trimiteau din produsele lor. Un grup de femei din Westfalia a împletit 6.000 de perechi de șosete pentru soldații Führerului. Altele au făcut un tort lung de doi metri⁷³.

Festivitățile propriu-zise urmau să aibă loc a doua zi, când caporalul de odinioară juca rolul împăratului care își inspecta grozava mașină de război în fața lumii înmărmurite. Purta, ca de obicei, uniforma de culoare brună și stătea pe un tron înălțat pe un podium acoperit cu catifea roșie, având deasupra o boltă cu vulturi și cruci de fier. Tancuri, artilerie, mașini blindate și zeci de mii de soldați complet echipați pentru război își salutau Führerul pe Via Triumphalis, în timp ce 162 de avioane de război zburau peste capetele lor în formație strânsă⁷⁴.

Via Triumphalis nu doar trecea prin inima capitalei, ci reprezenta și legătura dintre Hitler și vremurile în care țara era un mare imperiu. Albert Speer gândise acest bulevard ca pe o extensie a bulevardului Unter den Linden, construit de Prusia ca Via Triumphalis după victoria din Războaiele Napoleonice. Axa făcea parte dintr-un plan grandios de transformare a Berlinului în capitala unui „Reich de o mie de ani”, un oraș strălucitor numit Germania, care să rivalizeze cu Egiptul, Babilonul și Roma antică. Planul, bazat chiar pe schițele lui Hitler, includea și un dom imens (*Volkshalle*), proiectat să poată adăposti 180.000 de persoane. Iar Arcul de Triumf urma să aibă nu mai puțin de 117 metri înălțime. După cum avea să declare Speer mai târziu, Hitler cerea ca „totul să fie cât mai mare, pentru a-i glorifica realizările și pentru a-l face cât se poate de mândru”⁷⁵.

„Națiunea îl sărbătorește pe Führer așa cum niciun alt muritor n-a mai fost sărbătorit vreodată”, le spunea Goebbels tuturor. Hitler părea să fi unit în mod miraculos o țară care cu doar șase ani în

urmă era profund divizată. După o analiză atentă a regimului nazist, jurnalistul și istoricul german Sebastian Haffner a calculat că peste 90% din populație îl susținea pe Führer⁷⁶.

Victor Klemperer a fost mai reticent: „Cine poate să judece corect starea în care se aflau optzeci de milioane de oameni, cu presa cenzurată, tuturor fiindu-le teamă să vorbească?”. Când Hitler s-a adresat mulțimii la Theresienwiese, obișnuitul loc de întâlnire din München, erau așteptați o jumătate de milion de oameni, însă cu greu s-au adunat 200.000. „Pur și simplu stăteau acolo ca și cum discursul nu îi privea în niciun fel”, a remarcat un observator. Cei mai mulți fuseseră aduși cu forța de la întreprinderile și fabricile din apropiere. Speer însuși povestea cum în 1939 ovațiile mulțimilor erau regizate, chiar dacă unii oameni erau cu adevărat entuziaști⁷⁷.

„Cea de-a cincizecea aniversare a lui Hitler a fost sărbătorită cu un asemenea fast, încât s-ar fi putut crede că popularitatea lui era în creștere. Totuși, cei care îi cunosc într-adevăr pe oamenii de rând știu că în mare parte, dar în niciun caz în totalitate, este doar un atașament de fațadă”, scria un critic anonim al regimului. Cu două săptămâni înainte, populația a fost bombardată cu sfaturi despre cum să-și decoreze casele, și era vai și amar de cei care nu făceau întocmai. Până și bisericile au primit de la Ministerul Propagandei instrucțiuni foarte exacte despre cum să bată clopotele în ziua cea mare⁷⁸.

Indiferent dacă îl iubeau sau nu pe Führer, așa cum susținea Goebbels, oamenii trăiau cu teama războiului. Până și adepții fanatici au răsuflat ușurați după ce Austria a fost inclusă fără evenimente în cadrul Reichului, deși nu aveau încredere în Acordul de la München. La întoarcerea la Londra, Chamberlain a fost primit cu aplauze furtunoase în timp ce ținea în mână o biată bucată de hârtie care fâlfâia în bătaia vântului: „Pace pentru vremurile noastre”, declara el încrezător. Mulțimi în delir se bucurau și în alte părți ale Europei, dar nu și în Germania. Oamenii credeau că e o cacealma. „Ei nu înțeleg cum gândește Hitler”, își șopteau unii altora⁷⁹.

Chamberlain era convins că Hitler sperase doar să ocupe Regiunea Sudeților, în timp ce acesta voia de fapt să elimine Cehoslovacia în totalitate. A făcut asta pe 15 martie 1939, când Cehoslovacia a fost invadată și împărțită între Germania, Ungaria și Polonia. O săptămână mai târziu, președintele american Franklin Roosevelt i-a trimis lui Hitler un mesaj în care îi cerea să își ia angajamentul că nu va ataca alte țări din Europa. Chamberlain însuși a anunțat că Marea Britanie va interveni în cazul în care independența Poloniei ar fi fost amenințată. În ciuda puterii absolute și a unității aparente, ziua de naștere a fost umbrită de norul negru al fricii⁸⁰.

Câteva luni mai târziu, când teama de război era din ce în ce mai mare, Hitler a uimit lumea semnând un tratat de alianță cu Stalin. Cei doi dușmani de moarte erau acum aliați, ceea ce însemna că nu avea să fie un război pe două fronturi. Dar Hitler a făcut o eroare fatală. S-a gândit că, având Uniunea Sovietică de partea sa, Franța și Marea Britanie nu vor îndrăzni să intervină în Polonia. Era o acțiune foarte riscantă, însă Hitler avea încredere în propria intuiție, care se dovedise bună până în acel moment. Și-a construit imaginea unui om al destinului, ajungând să creadă și el lucrul ăsta. Respingea opiniile care erau în dezacord cu ale sale, chiar și pe cele ale propriilor săi generali. Când Hermann Göring i-a sugerat că nu trebuia să joace totul pe o singură carte, Hitler i-a răspuns: „În viață am pus totul la bătaie”. Germania a invadat vestul Poloniei pe 1 septembrie, iar Uniunea Sovietică a invadat estul Poloniei pe 17 septembrie⁸¹.

Pe 3 septembrie, Franța și Marea Britanie au declarat război Germaniei. Oamenii erau în stare de șoc. În locul entuziasmului general din 1914, declarația de război a fost primită cu o „deznădejde abisală”, după cum a numit-o Heinrich Hoffmann. „O zi fără emoții, fără urale, fără ovații, nu se aruncă flori, fără febra războiului, fără isteria războiului”, observa William Shirer de la Berlin. „Nu e nici măcar ură față de francezi și britanici.”⁸²

Chiar și Hitler a fost luat prin surprindere. Hoffmann l-a găsit „prăbușit în scaunul său, muncit de gânduri, de parcă nu-i venea a crede ce se întâmplă, cu o tristețe de nedescris pe chip”. Dar și-a

revenit repede, deoarece au început să curgă rapoartele despre avansarea rapidă a armatei în Polonia⁸³.

Trupele invadatoare au ajuns la Varșovia într-o săptămână, dar aceasta nu a adus mare bucurie pe străzile Berlinului. „În metroul care mergea la studioul de radio, am remarcat indiferența stranie a oamenilor față de veștile grozave”, scria Shirer în jurnal. Oamenii deveniseră tot mai resemnați pe măsură ce raționalizarea era tot mai drastică, în condițiile în care vapoarele franceze și engleze impuneau o adevărată blocadă economică ce afecta aproape orice bun de larg consum, înjumătățind importurile de bumbac, tablă, ulei și cauciuc. În multe magazine – cofetării, pescării, băcănii –, imaginea Führerului, împreună cu steagul și culoarea verde a victoriei, ajunsese să înlocuiască alimentele raționalizate din vitrine. Impozitul pe venit a crescut substanțial, cu 50%, pentru a susține efortul de război⁸⁴.

În octombrie, până și galoșii de cauciuc ajungeau doar pentru 5% din populație. În timpul iernii temperaturile au scăzut brusc sub zero grade. Jumătate din populație îndura frigul și nu avea cărbuni. De Crăciun, Robert Ley a citit o declarație la radio: „Führerul are întotdeauna dreptate. Ascultați-l pe Führer!”⁸⁵.

De ziua lui Hitler, pe 20 aprilie 1940, nu au bătut clopotele bisericilor, deoarece majoritatea fuseseră topite pentru a face gloanțe. În ciuda victoriilor din Danemarca și Norvegia, pe care Germania le invadase cu câteva săptămâni înainte, în fața cancelariei cu greu s-au adunat 75 de simpatizanți care sperau să-l zărească pe lider⁸⁶.

Hitler a înțeles că nu poate sparge blocada economică. A riscat din nou totul, mizând pe o victorie care trebuia obținută rapid, cât trupele aveau încă resurse suficiente. Pe 10 mai 1940 armata germană a intrat în Olanda, Belgia și Franța. A fost un succes răsunător, tancurile flancând fără probleme fortificațiile francezilor și ajungând la Paris pe 14 iunie. Patru zile mai târziu, armistițiul s-a semnat în același vagon al Compagnie des Wagons-Lits în care, pe 11 noiembrie 1918, mareșalul Ferdinand Foch dictase condițiile delegației germane.

Cu șase săptămâni înainte, la vestea invadării Franței, cei mai mulți compatrioți răspunseseră cu indiferență. „Majoritatea germanilor pe

care i-am văzut”, comenta William Shirer, „sunt complet prăbușiți din punct de vedere moral”. Acum îl aclamau pe Hitler, care a fost primit acasă cu brațele deschise și numit „Creatorul Noii Europe”. Dictatorul însuși a supervizat coregrafia pentru Parada Victoriei, insistând ca aceasta „să reflecte victoria istorică” a trupelor sale. În timp ce trenul intra încet în gară, mulțimile care așteptaseră ore în șir aclamau frenetic. Führerului i-au dat lacrimile, fiind vizibil copleșit de emoții. Oamenii s-au îmbulzit tot drumul până la cancelarie. „Străzile sunt acoperite de flori și arată ca un covor multicolor”, scria Goebbels, „întregul oraș e cuprins de entuziasm”⁸⁷.

Izbucniri spontane de bucurie au putut fi văzute în toată țara, cetățenii sărbătorind astfel armistițiul. Populația s-a destins după ce trăise cu teama de război, dar era euforică și pentru că Hitler își atinsese atât de ușor obiectivele. Părea că providența îl dusesse din nou pe Führer către victorie⁸⁸.

Într-un discurs elocvent ținut la Reichstag, Hitler îi oferea Marii Britanii posibilitatea de a face pace. A fost una dintre cele mai bune prestații ale sale, menită să se adreseze unei populații care tânjea după pace, deși războiul cu britanicii era inevitabil. Mișcarea corpului, inflexiunile vocii, felul în care și-a ales cuvintele, privirea îndreptată într-o parte, înclinarea ironică a capului, gesturile făcute cu mâinile, felul inteligent în care a combinat încrederea unui cuceritor cu modestia unui adevărat fiu al poporului, totul dădea impresia unui om care dorea sincer pace. „Poate spune o minciună cu fața imperturbabilă a unui om obișnuit”, remarca William Shirer. O parte a spectacolului a fost dedicată generalilor săi, aflați la primul balcon: cu un gest categoric, a înaintat doisprezece generali la gradul de mareșal. Hermann Göring a devenit Mareșal al Reichului⁸⁹.

Marea Britanie a refuzat să cerșească pacea. Consternați, oamenii au început să înțeleagă că războiul nu avea cum să se termine repede. A urmat Bătălia pentru Anglia, însă Mareșalul Reichului Göring nu a reușit să cucerească insula bombardând-o. Hitler a adoptat un alt plan, unul care îi era mai aproape de suflet încă de când scrisese

Mein Kampf, și anume să cucerească Rusia. Germania depindea masiv de uleiul și grânele furnizate de Stalin. Uniunea Sovietică părea slăbită, trupele suferind mari pierderi după o invadare chinuită a Finlandei în iarna din 1939-1940. Hitler era convins că putea obține o victorie rapidă. A riscat din nou și și-a trădat aliatul, trei milioane de soldați trecând granița în Rusia în iunie 1941.

În scurt timp trupele germane au rămas blocate într-un costisitor război de uzură. După ce Japonia a atacat flota americană la Pearl Harbor pe 7 decembrie 1941, Hitler a declarat război Statelor Unite, o țară pe care niciodată nu o luase serios în considerare. Se părea că subestimase capacitatea acesteia de a produce grâu, cărbune, fier și de a furniza oameni. Războiul pe două fronturi, de care se temea toată lumea, devenise realitate. Înfrângerile veneau una după alta deoarece Führerul, sigur de geniul său, făcuse inutil comamentul de vârf al armatei, intervenind în fiecare aspect al războiului. A refuzat în repetate rânduri să-și retragă trupele de la Stalingrad, orașul care purta numele dușmanului său. După ce sute de mii de soldați germani au murit în una dintre cele mai sângeroase bătălii din istoria războaielor, ce a mai rămas din trupele Wehrmachtului s-a predat în februarie 1943⁹⁰.

Ani la rând germanilor li se spusese că Hitler era un maestru al războiului-fulger, al *Blitzkrieg*-ului dirijat de la distanță, de acasă. Într-un discurs ținut la Berliner Sportpalast pe 18 februarie 1943, difuzat la radio și reprodus ulterior în toate ziarele, Goebbels a transmis populației că războiul total era în acel moment inevitabil⁹¹.

Hitler nu mai apărea nicăieri. Pentru a înăbuși zvonurile despre sănătatea sa din ce în ce mai precară, a ținut o cuvântare scurtă pe 21 martie 1943. A fost o prestație banală, făcută într-o asemenea grabă, încât unii ascultători au avut impresia că, în locul lui Hitler, vorbea un actor. Suferea de un tremur al mâinilor care, cu timpul, s-a înrăutățit și care a contribuit cu siguranță la reducerea aparițiilor sale în public. După cum consemna secretara lui, credea că se poate trece peste orice cu o voință de fier, dar nu-și putea stăpâni propria mână⁹².

În ajunul zilei de naștere a Führerului din 1943, Goebbels explica în perorația sa anuală că oamenii de mare calibru nu au nevoie să apară în lumina reflectoarelor pe scena lumii. În nesfârșitele zile de muncă și nopți albe, Hitler trudea pentru țara sa, ducând cea mai grea povară și îndurând cea mai adâncă durere⁹³.

Unii îl ridiculizau pe Goebbels. Alții erau în stare de șoc. Mulți au înțeles că Stalingradul reprezentase un punct de cotitură, că Germania pierdea războiul. Se rosteau cuvinte dure la adresa regimului, deși oamenii știau deja cum să se exprime astfel încât să nu fie incriminați. Le devenise tuturor clar că, dacă se făcuseră erori strategice majore, un singur om putea fi considerat responsabil, un om care nu își găsea liniștea până nu distrugea totul⁹⁴.

În vara anului 1943, când Mussolini a fost înlăturat, regimul ajunsese să fie criticat pe față. Oamenii ascultau posturi de radio străine, dornici să afle mai mult despre înaintarea trupelor inamice. Salutul lui Hitler era din ce în ce mai puțin folosit. „Mulți dintre membrii partidului nu mai poartă emblema partidului”, consemna un raport al serviciilor secrete ale SS. „Să sperăm că englezii ajung la Berlin înaintea rușilor” era dorința exprimată tot mai des, după cum spunea diplomatul exilat Ulrich von Hassell⁹⁵.

Odată cu războiul total raționalizarea a devenit și mai drastică, pentru oamenii obișnuiți aceasta însemnând foamete. Chiar și așa, le era mai bine decât altora. Din momentul invadării Poloniei începuse uciderea sistematică a evreilor, precum și a altor indezirabili. În 1941, în Polonia ocupată au fost deschise lagăre de exterminare și, în scurt timp, milioane de evrei din toată Europa au fost aduși în trenuri sigilate pentru a fi uciși în camere de gazare. Lucrurile le erau confiscate, sortate, etichetate și trimise în Germania pentru a sprijini efortul de război.

Hârtia și cartonul erau de asemenea raționalizate, dar nu și când venea vorba de atelierul de fotografie al lui Heinrich Hoffmann, din moment ce imaginile care îl reprezentau pe Führer erau considerate „vitale din punct de vedere strategic”. În fiecare lună, aproximativ patru tone de hârtie erau alocate întreprinderii lui⁹⁶.

Pe 6 iunie 1944, forțele aliate au debarcat în Normandia. Coșmarul strategiei prin învăluire devenea realitate, căci două armate puternice se îndreptau spre Germania, amenințată să fie prinsă într-o enormă strânsoare de clește. Hitler, convins în continuare de propriul geniu, își hărțuia generalii și studia obsesiv hărțile – și, cum victoriile întârziiau să apară, a devenit din ce în ce mai bănuitor față de cei din jurul lui. Pe 20 iulie 1944, câțiva șefi militari au încercat să-l ucidă punând o bombă într-un geamantan la Bârlogul Lupului, un post operativ din Prusia. Hitler a scăpat doar cu câteva zgărieturi. Asta i-a întărit și mai mult credința că era alesul sorții, prin urmare a intensificat și mai mult efortul de război, gândindu-se că, cu o armă miraculoasă sau printr-o întâmplare fericită, s-ar fi putut salva pe el și poporul său în al doisprezecelea ceas.

Devenise cu totul alt om. Heinrich Hoffmann îl descria ca o „umbră firavă a ceea ce a fost, o ruină mistuită din care dispăruse de mult orice urmă de viață, foc și văpaie”. Încărunțise, era gârbovit și își târa picioarele. Albert Speer observa că, în anturajul său, disciplina era din ce în ce mai laxă. Nici măcar cei mai devotați susținători ai lui de la Berghof nu se mai ridicau în picioare când intra în cameră, conversațiile nu se întrerupeau, unii așteptau în scaun, alții vorbeau tare fără nicio reținere⁹⁷.

Pe 24 februarie 1945, cu rușii la poartă, Führerul a citit o declarație la radio. Hitler prezicea o răsturnare de situație în război. A fost luat în râs de mulți, chiar și de membrii partidului. „O altă profeție a conducătorului”, a exclamat ironic unul dintre ei. Soldații vorbeau deschis despre cât era de „megaloman”. Cum tumultul războiului se apropia tot mai mult, oamenii au început să dea jos svasticile de pe clădirile oficiale, supărați că cei din conducerea țării se încăpățânau să nu se predea. Alții au înlăturat poza lui Hitler din sufragerii. „L-am ars”, spunea o bătrână⁹⁸.

În ultimele luni ale războiului Hitler s-a retras în buncărul său, construit sub noua cancelarie. Era „ultima stație înainte de despărțirea lui de realitate”, scria Speer. Cu toate acestea, a ordonat ca lupta

să continue, hotărât să aducă moarte și distrugere unei țări care nu îl merita⁹⁹.

Pe 20 aprilie 1945, când Hitler împlinea cincizeci și șase de ani, primul obuz inamic a lovit Berlinul. A urmat un bombardament susținut. Două zile mai târziu, din Ministerul Propagandei nu mai rămăsese decât fațada albă ce se înălța dintre ruinele fumegânde. Tovarăși vechi și de încredere au început să părăsească nava care se scufunda, printre care și Heinrich Himmler și Hermann Göring. Hitler s-a împușcat pe 30 aprilie. Auzise de sfârșitul umilitor de care avusese parte Mussolini și a dat ordin ca rămășițele lui să fie incinerate, pentru a nu fi ulterior batjocorite. Cadavrul lui și cel al Evei Braun, care-i fusese amantă mulți ani și cu care se căsătorise cu doar o zi înainte, au fost târate afară din buncăr, stropite cu benzină și apoi arse.

A urmat un val de sinucideri ale celor mai devotați naziști, printre care întreaga familie Goebbels, Heinrich Himmler, Bernhard Rust și Robert Ley. Mii de oameni obișnuiți s-au sinucis la rândul lor. Un cleric protestant a relatat cum, la venirea Armatei Roșii, „familii întregi de oameni buni, credincioși și-au luat viața, s-au înecat, și-au tăiat venele sau au acceptat să fie arși de vii odată cu casele lor”. „A fost ciudat”, spunea o femeie din Hamburg după ce moartea lui Hitler a fost anunțată la radio, „nimeni nu a plâns, nimeni nici măcar nu s-a întristat”. Un tânăr care multă vreme se întrebase cum vor reacționa concetățenii săi la moartea conducătorului a rămas uimit de „imensa nepăsare” ce a urmat anunțului de la radio. Așa cum remarca Victor Klemperer, al Treilea Reich, care dispăruse peste noapte, era acum ca și uitat¹⁰⁰.

Rezistența s-a prăbușit din momentul în care Hitler a murit. Așteptându-se la același război feroce pe care îl purtasera acasă, ofițerii Armatei Roșii au fost uimiți de docilitatea populației. I-au surprins și cei care, în număr destul de mare, au făcut steaguri comuniste din drapelurile roșii naziste, tăind svasticele din mijloc. La Berlin, această răsturnare de situație a fost întâmpinată cu „*Heil Stalin!*”¹⁰¹.

Stalin

„Oriunde mergi în Moscova, îl vezi pe Lenin”, observa jurnalistul francez Henri Béraud în 1924, la doar câteva luni după moartea celui care a fost revoluționar comunist și șef de stat. „Afișe cu Lenin, desene cu Lenin, mozaicuri cu Lenin, Lenin imortalizat în pirogravuri, Lenin pe linoleum, călimări Lenin, mape de birou Lenin. Magazine întregi dedicate vânzării busturilor lui Lenin, de orice mărime, din toate materialele și la toate prețurile, de la bronz, marmură, piatră, porțelan și alabastru la plastic. Iar aici nu intră și pozele cu Lenin, de la portretele oficiale la instantaneele animate și jurnalele de știri.” Lenin, s-a hazardat să spună Béraud, a fost probabil cel mai fotografiat șef de stat după Mussolini¹.

Încă înainte să moară, tovarășii săi dăduseră tonul cultului ce avea să-i fie dedicat. În august 1918, o revoluționară deziluzionată pe nume Fanni Kaplan s-a apropiat de Lenin când acesta tocmai părăsea fabrica „Secera și ciocanul” din Moscova. A tras câteva focuri de armă. Un glonte s-a oprit în zona gâtului, altul i-a trecut prin umărul stâng. Contrar așteptărilor, a supraviețuit. „Doar aleșii destinului pot scăpa din ghearele morții după o astfel de rană”, remarca doctorul său. Au urmat numeroase elogii adresate marelui conducător, care au fost tipărite și distribuite în sute de mii de exemplare. Lev Troțki, fondatorul și comandantul Armatei Roșii, îl considera „o capodoperă pe care a creat-o natura” pentru „o nouă eră a istoriei”, „întruchiparea gândirii revoluționare”. Nikolai Buharin, redactor la *Pravda*, ziarul partidului, scria despre „conducătorul genial al revoluției mondiale”, omul cu „o capacitate de prezicere aproape profetică”².

Lenin s-a însănătoșit și a pus capăt efuziunilor, însă în 1922, după ce sănătatea precară l-a forțat să renunțe la aparițiile publice, cultul lui a luat o nouă formă. Bolșevicii, asemenea fasciștilor și naziștilor, formau un partid creat nu atât în urma unui program sau a unei platforme, ci prin decizia unui conducător ales. Mai degrabă voința, viziunea și, mai mult decât orice, intuiția unui om au fost factorii care au dirijat revoluția, și nu principiile comuniste propuse de Marx cu jumătate de secol în urmă. Lenin era întruchiparea revoluției. Dacă nu a mai putut conduce el însuși oamenii, atunci tot ce trebuiau să facă adepții lui era să îi invoce numele sau să ceară inspirație direct de la spiritul său revoluționar³.

Divinizarea lui Lenin a servit și la crearea unei impresii de largă acceptare populară. Chiar și la apogeul popularității lor, în noiembrie 1917, bolșevicii au obținut mai puțin de un sfert din voturi. Au acaparat puterea prin violență și, cu cât dețineau mai multă putere, cu atât violențele erau mai cumplite. După încercarea de asasinat a lui Fanni Kaplan a urmat Teroarea Roșie, țintind în mod organizat categorii întregi de cetățeni, de la muncitorii greviști din fabrici la țăranii care dezertau din Armata Roșie. Mii de preoți și călugărițe, declarați după revoluție dușmani de clasă, au fost uciși, unii crucificați, castrați, arși de vii sau aruncați în cazane cu smoală clocotită. Toți membrii familiei imperiale au fost uciși – fie împușcați, fie înjunghiați –, iar cadavrele le-au fost mutilate, arse și aruncate într-un puț. Dacă violențele i-au îndepărtat pe mulți cetățeni obișnuiți, nici limbajul abstract al „luptei de clasă”, nici „dictatura proletariatului”, cuvinte de neînțeles pe care locuitorii din zonele rurale, preponderent analfabeți, abia le puteau pronunța, nu i-au atras pe oameni. Pe de altă parte, invocarea unei figuri divine în calitate de conducător a reușit mult mai mult – măcar a creat iluzia unei legături între stat și cei șaptezeci de milioane de cetățeni ai săi⁴.

Lenin nu a numit un succesor la putere, dar în 1922 l-a ales personal pe Stalin pentru noua poziție de secretar general cu scopul de a-l ține în frâu pe Troțki, care se opunea Noii Politici Economice inițiate de Lenin. Această politică de fapt era opusul colectivizării

forțate introduse după revoluție, când muncitorii din uzine erau siliți să producă la comandă, iar bunurile le erau confiscate de către stat. Acest sistem, numit comunism de război, a transformat economia într-o ruină. Noua Politică Economică lua o formă de piață, permițându-le oamenilor să își deschidă mici întreprinderi. A încetat rechiziția grânelor, care a fost înlocuită cu taxa pe produsele agricole. Troțki a ajuns să considere Noua Politică Economică o capitulare în fața capitaliștilor și țăranilor bogați, considerând că statul trebuia să aibă un rol și mai mare în economie.

Ca secretar general, Stalin avea multă putere, în ciuda câtorva defecte evidente. Nu era un mare orator, vorbea cu un puternic accent georgian, care nu lăsa cea mai bună impresie. Nu era deloc capabil de sincronizare. Când vorbea, nu gesticula mai deloc. Și, spre deosebire de mulți dintre colegii săi, nu avea acea aură de revoluționar cu mulți ani petrecuți în exil. Scria coerent, dar nu era genul de teoretician remarcabil, care să aducă dezvoltări teoretice ale doctrinei comuniste. Stalin s-a folosit din plin de aceste carențe, lăsând impresia unui umil funcționar dedicat promovării binelui în interesul tuturor, în timp ce alții căutau în mod constant să fie în centrul atenției.

Se descria ca fiind *praktik*, mai degrabă un om de acțiune decât un reprezentant al revoluției. După toate aparențele, avea aptitudini organizatorice extraordinare, cu o putere de muncă uriașă și o voință de fier. Adversarii adesea îl desconsiderau, privindu-l ca pe un simplu administrator, „mediocritatea remarcabilă a partidului nostru”, după cum spunea Troțki. Dar Stalin era un manipulator șiret și lipsit de scrupule, care se folosea de slăbiciunile altor oameni pentru a-i face complici de bunăvoie. Era un strateg priceput și un talent politic autentic. Asemenea lui Hitler, era preocupat de cei din jurul său, fără să conteze ce loc ocupau în ierarhie, știindu-le numele și ce discutaseră în conversațiile anterioare. Știa, de asemenea, când era cazul să aibă răbdare⁵.

Cum Lenin era convalescent, Stalin a devenit intermediar, folosindu-se de noile pârgii de putere pentru a se apropia de conducător.

Dar relația a fost furtunoasă, ajungând ca în 1923 să se destrame. Liderul în suferință a dictat o serie de note care au devenit cunoscute sub numele de Testamentul lui Lenin, din care reieșea că Stalin era un individ grobian și că ar trebui înlăturat din poziția de secretar general.

Câtă vreme era în viață, Lenin reprezenta o amenințare; mort însă, era valoros. Din momentul în care Lenin a decedat, pe 21 ianuarie 1924, Stalin s-a hotărât să pozeze în cel mai credincios discipol al său. A fost singurul din cercul apropiaților care a intrat în dormitorul maestrului său, luând, foarte teatral, capul decedatului în mâini și ducându-l la piept, sărutându-l apăsând pe obraji și pe buze⁶.

Timp de câteva săptămâni, corpul îmbălsămat al lui Lenin a fost expus pe un catafalc de sticlă în Piața Roșie, unde gerul iernii îl păstra intact. Membrii partidului erau împărțiți, neștiind ce să facă. Rusia avea o adevărată tradiție în privința mumificării sfinților patriei. La Mănăstirea Peșterilor din Kiev, loc de închinăciune al călugărilor pustnici înainte de revoluție, catacombele erau pline cu zeci de sfinți, cu fețele înnegrite, cu mâinile atrofiate odihnindu-se pe cârpe zdrențuite și prăfuite. Un tratament asemănător aplicat conducătorului revoluționar avea niște conotații religioase ce contraveneau concepțiilor atee ale unor lideri, inclusiv ale soției lui Lenin. Feliks Dzerjinski, președintele comisiei funerare, și-a impus punctul de vedere, ajutat și de secretarul general. În moarte, ca și în viață, Lenin avea să servească doctrinei clasei muncitoare, căci milioane de oameni aveau să vină să-și prezinte omagiile la sicriul său⁷.

După câteva luni, odată cu venirea primăverii, o echipă de oameni de știință a dispus luarea de pe catafalc a trupului neînsuflit al lui Lenin și tratarea lui cu diverse substanțe chimice pentru a împiedica descompunerea. În august 1924 Lenin a reapărut, iar corpul lui alb, ca de marmură, a fost expus permanent într-un mausoleu. A atras valuri de adulatori răbdători, săraci, mistici, aceeași mulțime care, după cum spunea Henri Béraud, „murmura rugăciuni dinaintea icoanelor aurite și a lumânărilor care ardeau cu flacără gălbuie”⁸.

După ce a pus stăpânire pe corpul lui Lenin, Stalin și-a propus să își însușească și spusele acestuia. A preluat conducerea Institutului Lenin, supervizând publicarea tuturor documentelor importante ale lui Lenin. Dar suma scrierilor acestuia nu ajuta la definirea unei doctrine. Ținând o serie de conferințe, publicate în serie în *Pravda* sub titlul „Bazele leninismului”, Stalin și-a revendicat rolul de apărător al moștenirii lăsate de maestru. Leninismul, scria el, era marxismul erei imperiale, iar Lenin, singurul mare moștenitor al lui Marx și Engels⁹.

Cu toate acestea, când delegații partidului s-au întâlnit la Moscova în mai 1924 pentru a studia Testamentul lui Lenin, Stalin s-a văzut pus în dificultate. După ce Grigori Zinoviev și Lev Kamenev, doi membri în vârstă ai partidului, deranjați de ambițiile lui Troțki, s-au pronunțat în favoarea lui Stalin, Comitetul Central a decis ca documentul să fie citit doar în fața unora dintre delegați, și nu a întregului congres reunit. Troțki, care în ascensiunea sa către putere nu dorea să pară că face notă discordantă, nu a intervenit. Stalin, alb la față, a cerut umil eliberarea din toate funcțiile, sperând că, exprimându-și astfel regretul, îi va determina pe cei din Comitetul Central să îi respingă solicitarea. Cartea jucată a fost câștigătoare, însă întâmplarea l-a umplut de ranchiună. Era discipolul unui om care aparent ceruse îndepărtarea lui¹⁰.

După ce și-a revenit, Stalin a început să se înconjoare de oameni loiali și de încredere, printre care și Veaceslav Molotov, Lazar Kaganovici și Sergo Ordjonikidze. S-a folosit de poziția sa de secretar general pentru a-i înlocui pe susținătorii adversarilor cu propriii săi acoliți. Și-a adus asistenți personali care să adune informații și să preia treburile murdare. Lev Mehlis, secretarul personal al lui Stalin, a început să se preocupe de imaginea publică a acestuia, verificând fotografiile care apăreau în presă¹¹.

În noiembrie 1924 Stalin i-a întins lui Troțki o capcană. În timp ce Stalin se înfățișa drept discipolul lui Lenin, Troțki a făcut greșeala să pozeze ca egal al lui Lenin, publicându-și propriile lucrări. Troțki a reușit nu doar să arate cât era de vanitos, ci și să ofere dovezi scrise

ale numeroaselor diferențe de opinie dintre el și Lenin. Stalin a publicat un articol răuvoitor numit „Troțkism sau leninism?”, în care își acuza adversarul că ar fi un susținător al revoluției permanente, intrând astfel în conflict direct cu înseși principiile leninismului. Cititorii atenți au înțeles că titlul însemna: Troțki sau Stalin.

Stalin ținea și criticile aduse de Troțki la adresa Noii Politici Economice. Alți bolșevici, ca Zinoviev sau Kamenev, cei doi mari conducători din Comitetul Central care îl ajutaseră pe Stalin să-și revină după citirea Testamentului lui Lenin, dezavuuau revenirea la o economie de piață. Treptat, Stalin i-a îndepărtat, lăsând impresia că sunt persoane cu convingeri doctrinare de stânga, ale căror idei vor duce Uniunea Sovietică la pierzanie. L-a sprijinit Nikolai Buharin, un apărător neobosit al economiei mixte. În 1925, Stalin în persoană s-a adresat delegaților din mediul rural care refuzau să semene dacă nu li se dădea pământul în arendă. Cu un singur gest, Stalin le-a promis darea în arendă pe douăzeci de ani, patruzeci de ani, chiar pentru totdeauna. Când a fost întrebat dacă aceasta nu înseamnă o revenire la împrăștierea cu pământ, a răspuns: „Noi am scris Constituția. Tot noi o putem și modifica”. Despre această întâlnire s-a relatat în toată lumea. Stalin a apărut ca un șef de partid echilibrat, pragmatic, un conducător în acord cu poporul său¹².

În 1926, Troțki, Zinoviev și Kamenev s-au văzut nevoiți să creeze Opoziția Unită pentru a i se împotrivi lui Stalin, care i-a acuzat imediat că, formând o facțiune, creează instabilitate în rândurile partidului. Cum facțiunile fuseseră scoase în afara legii cu ani în urmă, consecința a fost eliminarea lui Troțki din Politburo. Astfel, a mai rămas cu o mână de adepți. În octombrie 1927, în cadrul unei întâlniri a întregului Comitet Central, Troțki a încercat încă o dată să aducă în discuție Testamentul lui Lenin. În acel moment, mulți dintre delegații partidului vedeau în Stalin apărătorul discret, eficient și harnic al moștenirii lui Lenin. În schimb, Troțki, marginalizat, părea arogant, emfatic și plin de sine. Stalin l-a zdrobit, spunându-i

că, în urmă cu trei ani, partidul examinase documentul și nu îi acceptase demisia. Delegații au izbucnit în aplauze. În decurs de o lună, Troțki și zeci de adepți au fost excluși din partid. În ianuarie 1928 Troțki a fost deportat în Kazahstan, iar un an mai târziu a fost exilat din Uniunea Sovietică¹³.

Imediat ce a scăpat de adversarul cel mai puternic, Stalin a început să implementeze politicile lui Troțki. Acesta vorbise despre apariția „unei noi clase capitaliste” în zona rurală. După ce proviziile de cereale au scăzut brusc la o treime spre sfârșitul anului 1927, amenințând Moscova și Leningradul cu spectrul foametei, Stalin a trimis în sate trupe de rechiziție, ordonându-le să ia sub amenințarea armei tot ce se putea lua. Cei care se opuneau erau persecutați drept culaci, un termen depreciativ care se referea la țăranii „bogați”, dar care era utilizat pentru toți cei care se opuneau colectivizării. A fost prima luptă din războiul împotriva zonelor rurale, care avea să culmineze câțiva ani mai târziu cu o foamete de proporții dramatice.

Cei din interiorul partidului care erau încă fideli concepțiilor de dinainte ale lui Stalin, inclusiv Buharin, au fost catalogați ca fiind de dreapta. O frică zdrobitoare domina acum partidul, cu membri denunțați și arestați rapid pe motiv că erau fie „adversari ai stângii”, fie „deviaționiști de dreapta”. Se făceau percheziții, rudele erau arestate. Oamenii dispăreau peste noapte. Stalin s-a îndreptat și împotriva directorilor, inginerilor și proiectanților, ba chiar și împotriva străinilor, acuzați de sabotaj¹⁴.

În toiuł acestei epurări a partidului, cu ocazia zilei de 1 Mai a anului 1928, s-a organizat o paradă de proporții. Începând cu 1886, când poliția din Chicago deschisese focul asupra greviștilor care cereau ca ziua de muncă să fie de opt ore, socialiștii din întreaga lume sărbătoreau 1 Mai. În multe orașe ale lumii aveau loc adesea marșuri ale muncitorilor cu pancarte și steaguri roșii fluturând, evenimente care uneori degenerau în lupte de stradă cu poliția. La începutul carierei sale, Lenin a văzut potențialul acestor manifestații, scriind că ar putea deveni oricând „mari demonstrații politice”.

În 1901, Stalin însuși fusese implicat în ciocniri sângeroase în preajma zilei de 1 Mai la Tbilisi, capitala Georgiei, țara sa natală¹⁵.

În 1918, Lenin a stabilit ca ziua de 1 Mai să fie sărbătoare oficială. Zece ani mai târziu, în 1928, Stalin a decis modificarea Codului Muncii, adăugând și data de 2 Mai la zilele festive. Pregătirile pentru aceste evenimente spectaculoase începeau cu câteva săptămâni înainte, când se ridicau construcții uriașe din lemn și carton în principalele intersecții ale Moscovei, cu afișe reprezentând muncitori, țărani și soldați mergând în marș spre viitor. Pe 1 Mai, Stalin și cei mai importanți locotenenți ai săi își făceau apariția pe meterezele de lemn ale Mausoleului lui Lenin, salutând valurile de oameni care aclamau și cântau de sub panouri sau purtați de care alegorice. Urma parada tancurilor zgomotoase, a mașinilor blindate, a mitralierelor și proiectoarelor, cu avioane zbârnâind deasupra capetelor. Era o etalare la scară mare a puterii de organizare a partidului, o manifestare planificată cu rigoare de superiori, fiecare cuvânt scris și fiecare slogan fiind aprobate prin lege. Sute de mii de oameni așteptau docili ore întregi pentru a le veni rândul să traverseze piața și să-l zărească preț de câteva clipe pe conducător¹⁶.

În 1929, Stalin era pregătit să își pună amprenta asupra Uniunii Sovietice. Lenin deja transformase Rusia în primul stat monopartid din lume, reușind ceea ce Hitler încercase să facă, după 1933, sub denumirea de *Gleichschaltung*: eliminarea în mod sistematic a tuturor organizațiilor, în afară de partid. Celelalte partide politice, sindicatele, presa, bisericile, gildele și asociațiile au ajuns toate în mâinile statului. Alegerile libere au fost scoase în afara legii la scurt timp după noiembrie 1917, supremația legii a fost abolită și înlocuită cu justiția revoluționară, iar sistemul de tip Gulag a fost extins.

Stalin a căutat să ducă lucrurile și mai departe și să modifice complet economia țării, ținând să o transforme, în doar cinci ani, dintr-o economie agrară într-o putere industrială. S-au construit mari orașe industriale, fabrici la cheie au fost importate din străinătate, au fost extinse întreprinderile de construcții de mașini și noi mine au fost deschise pentru a asigura necesarul de cărbune, fier și oțel, totul cu

o viteză amețitoare. Nu exista zi de lucru de opt ore în Uniunea Sovietică, muncitorii din fabrici muncind din greu șapte zile pe săptămână. Cheia dezvoltării industriale o constituia zona agrară: țăranilor le erau luate grânele, care erau apoi vândute pe piața internațională, câștigându-se astfel valuta necesară. Pentru a obține o recoltă mai mare de grâne, a fost colectivizată zona agrară. Țăranii au fost reuiniți cu forța în gospodării agricole de stat din care culacii au fost excluși. Stalin a văzut în colectivizare o șansă unică de a lichida întreaga clasă de chiaburi, având în vedere că în jur de 320.000 de gospodării erau distruse, membrii familiilor fiind trimiși în lagăre de concentrare, duși la muncă silnică în mine sau transportați în zone îndepărtate ale imperiului¹⁷.

Sub conducerea lui Stalin, partidul era sacru, iar linia de partid era prezentată ca o voință mistică ce nu putea fi pusă la îndoială. Stalin a devenit încarnarea acestei realități sacre, *vojd*, sau marele conducător, un termen care anterior îl era rezervat doar lui Lenin. În 1929, la parada de 1 Mai, Marx devenise deja o figură palidă în fundal, în vreme ce Stalin se ridicase la faima lui Lenin. Așa cum consemna un jurnalist american, „în Piața Roșie, pe clădirile aflate peste drum de zidul Kremlinului erau expuse chipurile uriașe ale lui Lenin și Stalin. Portretele imense erau montate pe toată lungimea schelelor din Piața Teatrului, înălțându-se deasupra Hotelului Metropol de o parte și a Hotelului Grand de cealaltă”¹⁸.

Marele conducător împlinea cincizeci de ani pe 21 decembrie 1929, un eveniment sărbătorit prin „nenumărate telegrame”, după cum declara *Pravda*, oficiosul partidului, căci muncitorii din toată lumea se întreceau să îl felicite pe Stalin. Scrisori erau trimise clandestin din închisori din Polonia, Ungaria și Italia. Aparatul de propagandă simțea nevoia să precizeze că nu era vorba de idolatrizarea unui erou, ci de expresia devotamentului spontan a milioane de muncitori din toată lumea față de ideea revoluției proletare. Stalin era partidul, întruparea a tot ce era mai bun în clasa muncitoare: „avântul exuberant ținut în frâu de o voință de fier, încrederea de neclintit în victorie, bazată pe o analiză obiectivă și revoluționară

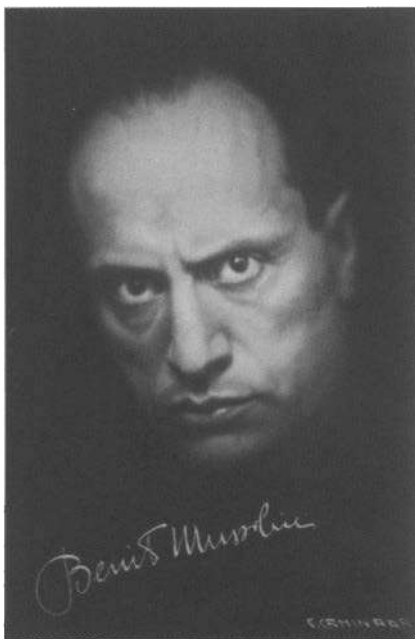
a marxismului, disprețul proletar față de moarte pe fronturile războiului civil”, prudența unui lider a cărui minte „lumina viitorul ca un proiector”¹⁹.

Osanele nu conteneau, căci subalternii compuneau ode, fericiți că își pot sluji conducătorul. Lazar Kaganovici, secretarul partidului, un om îndesat care purta o mustață groasă, îl aprecia pe Iosif Vissarionovici ca fiind „cel mai apropiat, cel mai activ, cel mai credincios asistent al lui Lenin”. Sergo Ordjonikidze și-a descris stăpânul ca fiind un discipol adevărat și de neclintit al lui Lenin, cu o voință de fier care avea să-l ajute să conducă partidul spre victoria finală a revoluției proletare mondiale²⁰.

Totuși, puțini îl văzuseră pe Stalin altfel decât de la distanță, stând la tribuna din Piața Roșie de două ori pe an, pentru a sărbători 1 Mai și Revoluția din Octombrie. Chiar și atunci, era o apariție aproape sculpturală, o figură robustă cu o mină calmă, impasibilă, purtând manta militară și chipiu. Rar apărea în buletinele de știri și nu vorbea deloc în public. Nici măcar o dată nu a vorbit la radio. Toate fotografiile care îl reprezentau, strict controlate de secretarul personal, aveau un format standard. Chiar și în afișe Stalin părea rece și distant, întruchiparea voinței neabătute de a continua revoluția²¹.

În zece ani, Stalin a trecut de la poziția unui comisar modest la cea de lider indiscutabil al partidului. Dar a fost nevoit să înfrunte în mai multe rânduri forțe aliate împotriva lui. În testamentul care avea să-l bântuie tot restul vieții, Lenin, după ce i-a predat puterea, s-a răzgândit și a cerut să fie înlăturat. Nu o dată Troțki, orator extraordinar, polemist talentat și lider respectat în Armata Roșie, i s-a opus. Ceea ce l-a împins pe Stalin să meargă mai departe au fost simpla dorință de răzbunare și gândirea rece, deși, de-a lungul anilor, a început să se simtă nedreptățit, considerându-se o victimă. Învingător ranchiunos, a început să nu mai aibă încredere în cei din jurul său²².

Imagina de conducător aspru și distant, mereu deasupra criticilor săi, i se potrivea de minune, dar în scurt timp Stalin a început să

Ilustrată cu Mussolini, după o fotografie de Gianni Caminada, 1921
Chronicle/Alamy Stock Photo

Mussolini călare la Villa Torlonia, septembrie 1930
Archivio Storico Istituto Luce Cinecittà

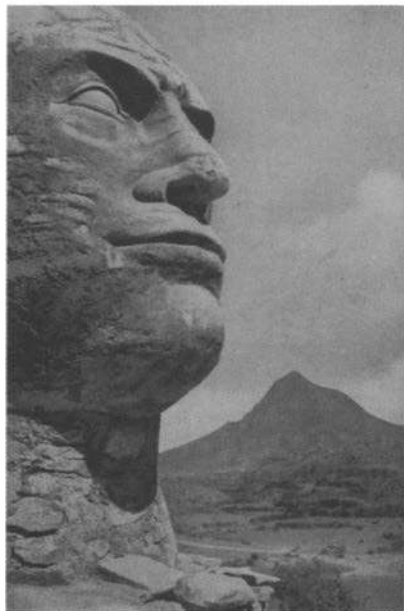
Mussolini în balcon la Palazzo Venezia, Roma, după ce a declarat război Etiopiei pe 2 octombrie 1935. Poza a avut o largă circulație, dar este de fapt un colaj între fotografia unei mulțimi de oameni și o fotografie a lui Mussolini din perioada 1931-1933.
Hi-Story/Alamy Stock Photo

Un portret imens al Ducei pe Domul din Milano, noiembrie 1933
Archivio Storico Istituto Luce Cinecittà

Mussolini declară război Etiopiei la radio,
2 octombrie 1935
Hulton Archive/Getty Images

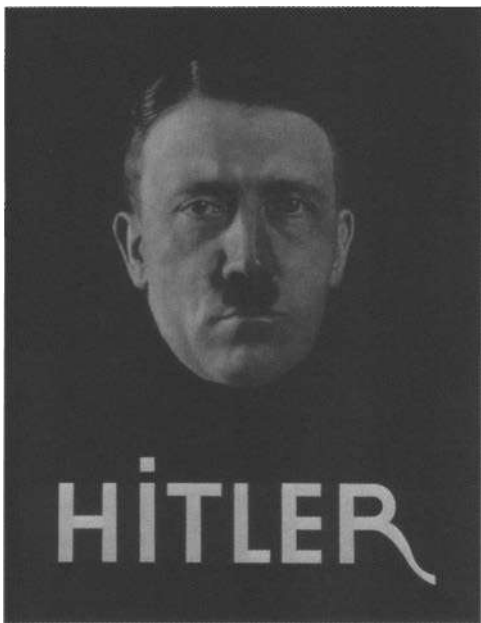

Efigia lui Mussolini făcută de soldați
în valea Adwa, Etiopia, februarie 1936
De Agostini Picture Library/
Getty Images

Hitler repetând în timp ce ascultă o înregistrare a discursurilor sale, 1925. După ce a văzut fotografiile, Hitler i-a ordonat lui Heinrich Hoffmann să distrugă negativele, dar acesta nu i-a ascultat ordinul.

Keystone Features/
Getty Images

Afiș electoral al lui Hitler, 1932
Hoover Institution Library and Archives

Hitler înconjurat de tineri militanți cuprinși de admirație la Berlin, fotografie de Heinrich Hoffmann, 1933
HIP Art Resource

Hitler întâmpinat de susținători la Nürnberg, 1933
Hulton Archive/Getty Images

Atelierul de fotografie al lui Heinrich Hoffmann, Düsseldorf, iulie 1939
Bildagentur, Berlin

Hitler și Uschi Schneider, fiica Hertei Schneider, o prietenă din copilărie a Evei Braun, la Berghof, Berchtesgaden, 1942
Galerie Bilderwelt/Getty Images

Iosif Stalin la biroul său de la Kremlin, 1935
AF Archive/Alamy Stock Photo

Stalin cu Gelia Markizova, iunie 1936
Hulton Archive/Getty Images

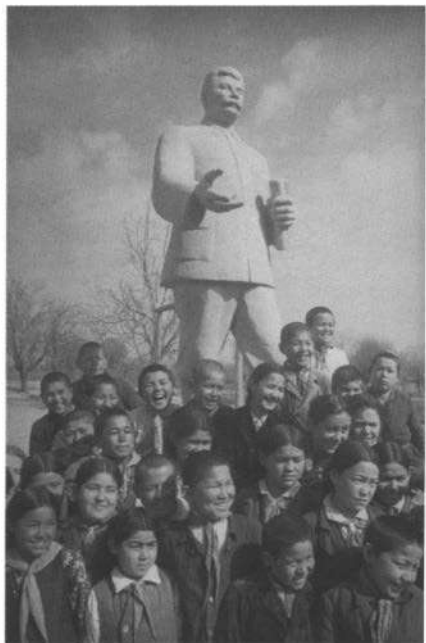
Tractor pe câmp cu portretul lui Stalin, cca 1940
Max Penson/Getty Images

Germanii îl aclamă pe Stalin, 14 august 1951, Berlinul de Est
Bettman/Getty Images

Marinari sovietici înoată purtând portrete
ale lui Stalin de Ziua Marinei, Sevastopol,
iulie 1950
Sovfoto/Getty Images

Grup de pionieri lângă un monument
al lui Stalin, cca 1940
Max Penson/Getty Images

Mao pe coperta cărții *Steaua Roșie*
deasupra Chinei, 1937

Colecția J.A. Fox/Magnum Photos

Mao înconjurat de elevi,
Shaoshan, 1959

Bettmann/Getty Images

Comună populară de lângă Shanghai, 1964

Rene Burri/Magnum Photos

Angajații unei librării trimit *Operele alese ale lui Mao Zedong* țăranilor dintr-o zonă suburbană a Beijingului, cca 1966

Visual China Group/Getty Images

Un grup de copii îmbrăcați în uniforme citește *Cânticica Roșie* în timpul Revoluției Culturale, cca 1968

Hulton Archive/Getty Images

Paradă la Beijing, cca 1970

Visual China Group/Getty Images

cultive și o latură mai umană. Marginalizarea lui Troțki i-a creat o imagine dramatică, făcându-l să semene cu paznicul unui leu în cușcă. De cum a ajuns în străinătate, Troțki s-a străduit să pară mai leninist decât Stalin. A început să publice *Buletinul opoziției*, folosindu-se de informațiile de culise pe care le avea pentru a scoate la iveală disensiunile din sânul conducerii partidului. În autobiografia sa intitulată *Viața mea*, publicată în rusă și în engleză în 1930, îl descrie pe Stalin ca fiind un personaj mediocru, invidios și duplicitar, ale cărui intrigi subversive au dus la trădarea revoluției. Troțki a reprodus Testamentul lui Lenin: „Stalin este grosolan, neloial și capabil să facă abuz de puterea care derivă din aparatul de partid. Stalin ar trebui înlăturat pentru a evita scindarea”. Stalin crease termenul „troțkism”, iar acum Troțki, la rândul său, populariza noțiunea de „stalinism”²³.

Cu un an înainte, cu ocazia împlinirii vârstei de cincizeci de ani, Avel Enukidze, colegul de origine georgiană al conducătorului, scoase în evidență latura umană a acestuia, reunind câteva elemente ale mitului lui Stalin. Stalin era fiu de cizmar, fusese un elev precoc și talentat, dar și un tânăr rebel, fiind eliminat de la seminarul teologic. Nu era cătuși de puțin înfumurat. Era un om foarte popular, care avea darul de a explica chestiuni complicate pe înțelesul muncitorilor, care îi spuneau, cu simpatie, „Soso”. Nu a ezitat niciodată să apere bolșevismul și s-a dedicat trup și suflet revoluției. „Stalin va rămâne același până la sfârșitul vieții sale”, spunea Enukidze²⁴.

Stalin nu era doar liderul partidului. Era și șeful de facto al Internaționalei Comuniste, sau Comintern, fiind astfel conducătorul revoluției proletarilor de pretutindeni. Spre deosebire de Troțki, acesta a rămas, atât în țară, cât și peste hotare, o personalitate misterioasă, distantă. În noiembrie 1930, Stalin l-a invitat pe Eugene Lyons, corespondentul United Press, să vorbească față în față în biroul său. Lyons, un simpatizant comunist care lucrase în biroul TASS (agenția de știri rusă) de la New York, fusese atent selectat dintre zecile de reporteri de la Moscova. Stalin l-a întâmpinat la ușă. I-a zâmbit, dar timiditatea l-a dezarmat pe corespondent.

Mustața aspră, spunea Lyons, îi dădea chipului întunecat un aspect prietenos, chiar inofensiv. Totul era de o simplitate desăvârșită, de la felul relaxat de a se comporta până la sobrietatea hainelor și aspectul spartan al biroului, coridoarele liniștite, îngrijite ale Comitetului Central. Stalin asculta. Era îngândurat. „Sunteți dictator?”, l-a întrebat într-un final Lyons. „Nu, nu sunt”, i-a răspuns Stalin cu blândețe, explicându-i că în cadrul partidului deciziile se iau în comun și că nu este posibil ca o singură persoană să dea dispoziții. „Îmi place omul acesta”, jubila Lyons la ieșire. „Stalin râde!”, spunea un articol servil aprobat de Stalin însuși, apărut pe prima pagină a ziarelor importante din toată lumea, „sfâșiind vălul de mister” care îl înconjură pe conducătorul ursuz de la Kremlin²⁵.

Stalin a dat și o notă personală interviului, vorbind despre soția și cei trei copii ai săi. O săptămână mai târziu, Hubert Knickerbocker îi lua un interviu mamei lui Stalin, o femeie simplă care purta o rochie obișnuită din lână gri. „Soso a fost mereu băiat bun!”, a răspuns mama încântată, bucuroasă că poate vorbi despre subiectul ei preferat²⁶.

Și alți intelectuali de marcă au popularizat și au răspândit imaginea unui om bun, simplu și modest, care nu era dictator în ciuda faptului că deținea o putere uriașă. Un an mai târziu, scriitorul socialist George Bernard Shaw a fost primit cu gardă militară de onoare, organizându-se și un banchet cu ocazia împlinirii vârstei de șaptezeci și cinci de ani. A făcut un tur al țării, a vizitat școli, pușcării și ferme model, cu țărani și muncitori special instruiți să ridice în slavă partidul și conducătorul său. După o întrevedere între patru ochi admirabil pusă în scenă de Stalin, dramaturgul irlandez îl caracteriza pe dictator ca fiind „un amic grozav de agreabil” și a declarat: „Nu am văzut pic de răutate în el, dar nici naivitate”. Shaw nu a încetat niciun moment să îl susțină pe tiran, iar în 1950 a murit în patul lui, având pe cămin portretul idolului său²⁷.

Și Emil Ludwig, renumitul biograf al lui Napoleon și Bismarck, s-a întâlnit cu Stalin în decembrie 1931 și a rămas uimit de simplitatea omului care deținea atât de multă putere, dar care „nu se

mândrea defel cu ce avea”. Însă biografia care probabil a popularizat cel mai mult această imagine a omului simplu care accepta de nevoie adorația a milioane de oameni i-a aparținut lui Henri Barbusse, un scriitor francez care a venit la Moscova în 1918 și s-a alăturat Partidului Bolșevic. Prima dată când s-au întâlnit, în 1927, Barbusse a fost absolut fascinat de Stalin, iar articolele sale laudative au fost traduse în *Pravda*. În urma unei alte întâlniri, în 1932, Departamentul pentru Cultură și Propagandă al Comitetului Central l-a verificat cu atenție pe Barbusse, care era și organizatorul Comitetului Mondial împotriva Războiului și Fascismului, cu sediul la Paris. În octombrie 1933, Barbusse a ridicat 385.000 de franci pe care Stalin îi trimisese la Paris, cam 330.000 de dolari americani la valoarea actuală. După cum spunea André Gide, o altă personalitate a literaturii pe care Stalin o abordase, cei care scriau „în direcția corectă” se bucurau de avantaje financiare substanțiale²⁸.

Stalin i-a pus la dispoziție biografului său toată documentația necesară, în care toate detaliile erau supervizate de subordonații aparatului de propagandă. În *Stalin. O lume nouă văzută printr-un om*, publicată în martie 1935, Barbusse l-a înfățișat pe Stalin ca pe un nou mesia, un supraom al cărui nume era slăvit de milioane de oameni la orice paradă din Piața Roșie. Deși era adorat de toți cei din jurul său, rămăsese modest, atribuindu-i maestrului său Lenin meritele pentru orice victorie. Avea un salariu de cinci sute de ruble, o sumă neînsemnată, iar casa în care locuia avea trei ferestre. Fiul lui cel mai mare dormea pe canapeaua din sufragerie, cel mic într-o firidă. Avea o singură secretară, spre deosebire de fostul premier britanic Lloyd George, care își angajase treizeci și două. Chiar și în viața personală, acest „om sincer și foarte inteligent” a rămas „un om simplu”²⁹.

De la Henri Barbusse la George Bernard Shaw, personalități din întreaga lume au contribuit la crearea unui paradox chiar în esența cultului lui Stalin: Uniunea Sovietică trebuia să fie o dictatură a proletariatului, și nu a unei singure persoane. Pentru comuniști, doar dictatorii fasciști, de felul lui Mussolini sau Hitler, puteau susține

că spusele lor sunt mai presus de lege și că oamenii trebuie să fie cetățeni supuși care să se plece în fața voinței lor. Așadar, chiar în timp ce cultul său pătrundea în toate aspectele vieții de zi cu zi, ideea că Stalin ar fi fost dictator a devenit tabu. Aparent, mulțimile îl preamăreau împotriva voinței lui, și tot ele erau cele care voiau să-l vadă. De aceea accepta fără tragere de inimă să se arate milioanelor de oameni în timpul paradelor din Piața Roșie³⁰.

Tot ce ținea de imaginea sa era în antiteză cu rivalii săi. Hitler și Mussolini tunau și fulgerau în fața adeptilor lor, în timp ce la întrunirile de partid modestul secretar se așeza în ultimul rând pe platforma plină de oameni și urmărea în liniște. Ei le vorbeau oamenilor, el îi asculta. Ei cădeau pradă emoțiilor, el reprezenta rațiunea, cântărindu-și atent fiecare cuvânt. El vorbea puțin, și astfel cuvintele îi erau prețuite și analizate de fiecare. După cum remarcă Emil Ludwig, până și tăcerea exprima putere, căci exista ceva ușor amenințător în „încărcătura periculoasă a tăcerii sale”³¹.

Poate că Stalin avea într-adevăr un singur secretar, așa cum spunea Henri Barbusse, dar după ce a împlinit cincizeci de ani, în 1929, s-a folosit de aparatul de partid pentru a-și promova propria persoană, iar afișele, portretele, cărțile și busturile au început să se înmulțească din ce în ce mai mult. Congresul al XVI-lea al Partidului Comunist din vara anului 1930 a fost o demonstrație de loialitate față de Stalin, care a vorbit timp de șapte ore. Osanalele, acum obligatorii, erau prezente la congres, în presă și la radio³².

În zonele rurale, unde nemiloasa campanie de colectivizare se desfășura în forță, în 1932, când foametea ajunsese la apogeu, puteau fi văzute statui ale lui Lenin și Stalin. Aproximativ șase milioane de oameni au murit de foame în Ucraina, Ural, zona Volgăi, Kazahstan și în unele regiuni din Siberia, în timp ce stocuri uriașe de grâne, dar și de lapte, ouă și carne erau vândute pe piața internațională pentru a finanța planul cincinal. Chiar și atunci când nu le mai rămăsese nimic și mâncau iarbă și scoartă de copac, țăranii erau forțați să își aclame conducătorul³³.

În 1930, al XVI-lea congres a fost salutat cu „aplauze furtunoase, îndelungate, care au devenit prelungi ovații”. Patru ani mai târziu, la al XVII-lea congres, aceste manifestări nu mai erau considerate potrivite, iar stenogramele au înregistrat „ovații extraordinare”, dar și oameni strigând „Trăiască Stalin al nostru!”. Întrunirea a primit numele de Congresul Învingătorilor, deoarece delegații au sărbătorit succesul colectivizării agriculturii și industrializarea rapidă. Însă în culise membrii bombăneau, nemulțumiți de metodele lui Stalin. Unora le era teamă de ambițiile lui chiar și atunci când îl aclamau public. Se zvonea că a primit atât de multe voturi împotriva, încât unele buletine de vot au fost distruse³⁴.

Stalin nu a făcut nimic. Știa cât de important este să ai răbdare, arătându-se mereu calm și calculat în împrejurări potrivnice. Însă la sfârșitul anului 1934, când Serghei Kirov, șeful organizației de partid din Leningrad, a fost împușcat mortal, Stalin a luat măsuri drastice. Acesta a fost începutul Marii Terori, iar membrii de partid care la un moment dat i s-au opus lui Stalin au fost arestați. În august 1936, Zinoviev și Kamenev, primii care au fost supuși unui proces-spectacol, au fost găsiți vinovați și apoi executați. Au urmat și alții, printre care Buharin și încă douăzeci de acuzați, care ar fi făcut parte din „Blocul troțkiștilor și al celor de dreapta”. Poliția secretă a terorizat mai bine de un milion și jumătate de cetățeni obișnuiți, care au fost supuși la interogatorii, torturați și, de cele mai multe ori, executați. La apogeul campaniei, în 1937 și 1938, numărul execuțiilor era de aproximativ o mie pe zi, oamenii fiind acuzați că erau dușmani de clasă, sabotori, opozanți sau speculanți, unii denunțați de propriii vecini sau propriile rude³⁵.

Cultul căpăta proporții pe măsură ce teroarea se extindea. În 1934, Stalin nu era singurul ridicat în slăvi de către subordonați. La sfârșitul anilor 1920, practic orice șef, până și directorii întreprinderilor locale, îi puneau pe muncitori să îi afișeze portretele în semn de izbândă cu ocazia unor sărbători publice. Unii lideri au devenit un fel de Stalin în miniatură, copiindu-și maestrul în propriul fief, imortalizându-se în portrete și statui, înconjurându-se de adepți

care le înălțau osanale. Unul dintre aceștia a fost Ivan Rumianțev, un adulator al regimului care, în 1934, îl aclama pe Stalin, considerându-l un „geniu”. Se vedea pe sine ca pe un Stalin al Regiunii de Vest, impunând unui număr de 134 de gospodării agricole să primească numele lui. În primăvara anului 1937 Rumianțev a fost denunțat ca spion și împușcat³⁶.

Uneori, chiar și orașele erau numite după membri din Biroul Politic. Exista Stalingrad, dar și Molotov și Ordjonikidze. Când un lider nu mai era în grații, numele era rapid schimbat, așa cum s-a întâmplat cu nefericitele orașe Troțk și Zinovevsk. Însă în 1938, singurul nume acceptat ca egal cu cel al lui Stalin era Mihail Kalinin, președintele oficial al Uniunii Republicilor Sovietice Socialiste sau șeful statului între 1919 și 1946. Rolul său era pur simbolic, dar se achita admirabil de sarcini, semnând fără excepție toate decretul lui Stalin. Când soția lui a fost arestată deoarece l-a numit pe Stalin „un om tiranic și crud”, Kalinin nu a mișcat un deget³⁷.

În iunie 1934, la trei luni după Congresul Învingătorilor, Stalin a început să supervizeze tot ce ținea de aparatul de propagandă al statului. Imaginea lui era din ce în ce mai prezentă, un vizitator american observând portrete mari „pe panourile din jurul zonei de excavare pentru noul metrou din Moscova, pe fațadele clădirilor publice din Kazan, în «colțurile roșii» ale magazinelor, pe pereții camerelor de gardă și ai închisorilor, în magazine, la Kremlin, în catedrale, săli de cinema, peste tot”³⁸.

Între momentele în care semna condamnări la moarte și regiza procese-spectacol, Stalin găsea timp să se întâlnească cu scriitori, pictori, sculptori și dramaturgi. În toate formele artistice, individul a dispărut deoarece Stalin a impus un stil cunoscut sub denumirea de „realism socialist”. Arta trebuia să glorifice revoluția. Basmel au fost interzise, fiind considerate neproletare: copiii aveau să fie încântați de cărțile despre tractoare și mine de cărbune. Aceleași motive erau repetate la nesfârșit, în timp ce comitetele cenzurau textele și imaginile, dând naștere la ceea ce un istoric avea să numească „sala oglinzilor”. Din moment ce era întruchiparea revoluției, Stalin era

și figura cea mai proeminentă dintre toate: „Nu rareori se întâmpla ca muncitorii să-i compună lui Stalin scrisori în timpul unei întâlniri la Casa de Cultură Stalin a Întreprinderii Stalin din Piața Stalin a orașului Stalinsk”³⁹.

Stalinsk a fost doar unul dintre cele cinci orașe denumite după marele conducător. Au mai existat Stalingrad, Stalinabad, Stalino și Stalinagorsk. Numeroase parcuri, întreprinderi, linii de cale ferată și canale primeau de asemenea numele lui. Canalul Stalin, săpat de deținuți în timpul primului plan cincinal, de la Marea Albă până la Leningrad, la Marea Baltică, a fost deschis în 1933. Cel mai bun oțel se numea „stalinit”. „Numele lui te izbește în fiecare articol de ziar, în fiecare afiș, la orice post de radio”, remarcă Eugene Lyons. „Imaginea lui este pretutindeni, construită din flori pe spațiile verzi, din becuri, se află pe timbrele poștale; este de vânzare în aproape orice magazin sub forma busturilor de ipsos sau bronz, în culori țipătoare pe ceșcuțe de ceai, în litografii și cărți poștale.”⁴⁰

Numărul tipurilor de afișe de propagandă a scăzut de la 240 în 1934 la 70 în 1937, însă tirajul a crescut, din moment ce atenția era acum îndreptată spre conducător. Când oamenii obișnuiți apăreau în public, trebuiau să aibă mereu legătură cu el: să ridice privirea către el, să ducă panourile cu portretul lui în cadrul manifestațiilor publice, să-i studieze textele, să-l salute, să cânte despre el și să-l urmeze într-un viitor utopic⁴¹.

Stalin, acum omniprezent, a început să afișeze în public un zâmbet inofensiv. La urma urmelor, Congresul Învingătorilor anunțase în 1934 că socialismul a fost înfăptuit, iar un an mai târziu Stalin însuși a declarat că „viața a devenit mai fericită”. Stalin cel zâmbitor era înconjurat de mulțimi idolatre, dar mai exista și Stalin cel zâmbitor alături de copii care îi ofereau flori. O imagine care a circulat în milioane de exemplare îl înfățișa la o recepție la Kremlin, în 1936, primind flori de la o fetiță în costum de marină pe nume Gelia Markizova (al cărei tată a fost ulterior împușcat, fiind considerat dușman al poporului). Stalin era Moș Gerilă, un fel de Moș Crăciun al Rusiei, zâmbind înțeleghător copiilor care sărbătoreau Anul Nou.

Totul părea să fie un dar de la Stalin. Autobuzele, tractoarele, școlile, casele, gospodăriile agricole, toate erau oferite prin bunăvoința Lui, marele livrator de bunuri. Chiar și adulții erau, pare-se, copii, căci Stalin era și tatăl lor, sau era, mai bine-zis, „tătuca” sau *batiuška*, un alint adresat țărilor care aveau grijă de bunăstarea oamenilor. Constituția, care fusese votată la apogeul proceselor-spectacol în decembrie 1936, era Constituția lui Stalin⁴².

Orice nouă expresie era concepută de forurile superioare. În 1935, după ce tânărul scriitor Aleksandr Avdeenko și-a terminat discursul în care adresa mulțumiri Uniunii Sovietice, a fost abordat de Lev Mehlis, secretarul personal al lui Stalin, care i-a sugerat că ar fi trebuit să-i mulțumească mai degrabă lui Stalin. Câteva luni mai târziu, cuvintele lui Avdeenko de la Congresul Mondial al Scriitorilor de la Paris au fost transmise în Uniunea Sovietică; fiecare frază se termina cu „Îți mulțumesc, Stalin!” și „Deoarece sunt fericit, îți mulțumesc, Stalin!”. A avut succes ca scriitor și a fost de trei ori laureat al Premiului Stalin⁴³.

Alți scriitori mai puțin fericiți au fost trimiși în Gulag, sistemul lagărelor de concentrare extins în toată țara. În 1934, Osip Mandelștam, unul dintre cei mai mari poeți ai Rusiei, a fost arestat deoarece le-a recitat prietenilor apropiați un poem sarcastic și critic la adresa conducătorului, pentru ca apoi să moară într-un lagăr de tranzit câțiva ani mai târziu. Alții, poeți, filosofi, dramaturgi, au fost pur și simplu împușcați.

Din moment ce cultul trebuia să reflecte adulația poporului, poeziile și cântecele compuse de clasa muncitoare erau larg răspândite. De la o femeie din Daghestan au rămas următoarele cuvinte de prețuire: „Deasupra văii e piscul muntelui. Deasupra piscului e cerul. Dar, Stalin, cerul nu e înalt pe cât ești tu, doar gândurile tale se înalță mai sus. Stelele, luna pălesc în fața soarelui care păleşte în fața minții tale strălucite”. Seidik Kvarcea, un țăran colectivizat, a compus *Cântecul lui Stalin*: „Omul care a luptat în fruntea tuturor,/ Care a ajutat orfani, văduve, bătrâni/ Și în fața căruia tremură toți dușmanii”⁴⁴.

În ciuda impresiei de spontaneitate cultivate cu atenție, în 1939 a fost impus un canon rigid. Ziarele oficiale, oratorii și poezii cântau același imn, laudând „geniul fără seamăn”, pe „marele și iubitul Stalin”, „conducătorul și sursa de inspirație a clasei muncitoare din întreaga lume”, „marele și gloriosul Stalin, conducător și strateg strălucit al revoluției mondiale”. Cetățenii știau când trebuiau să aplaude în cadrul întrunirilor publice sau când să îi scandeze numele la diverse evenimente. Cheia succesului era repetiția, nu elementul de noutate, căci și lauda în exces putea fi periculoasă. După cum remarca Nadejda Mandelștam, soția poetului ucis, Stalin nu avea nevoie de adepți de niciun fel: el dorea ca oamenii să se supună fără crâcnire voinței sale și să nu aibă convingeri proprii. Aparatul de partid, de cele mai multe ori prin șeful cancelariei personale a lui Stalin, Aleksandr Poskrebîșev, decidea asupra fiecărui cuvânt și a fiecărei imagini. Dar și Stalin scria foarte mult, studia cu atenție ce se scria, modifica discursuri și revizua articole. În 1937 a șters cu grijă expresia „Cel mai mare om al timpurilor noastre” din știrea agenției TASS despre parada de 1 Mai. Stalin era un grădinar care își îngrijea în mod constant cultul, ajustându-l ici și colo pentru a-i permite să înflorească atunci când avea să îi vină vremea⁴⁵.

Cuvântul „stalinism” a intrat în vocabular atunci când Stalin a decis că era îndeajuns de potrivit. Se pare că Lazar Kaganovici, primul stalinist adevărat, a fost cel care a propus, la o cină la care participa și conducătorul, pe la începutul anilor 1930, „Să înlocuim «Trăiască leninismul!» cu «Trăiască stalinismul!»”. Stalin a refuzat modest, însă termenul a început să apară tot mai des din momentul în care Constituția a fost votată, pe 5 decembrie 1936: „Constituția noastră este marxism-leninism-stalinismul”. Câteva săptămâni mai târziu, în ajunul Anului Nou, Sergo Ordjonikidze a folosit această expresie cu mare priză la public într-un discurs intitulat „Țara noastră este invincibilă”, explicând cum a reușit Stalin să motiveze o armată de 170 de milioane de oameni cu „marxism-leninism-stalinismul” său⁴⁶.

Conferințele lui Stalin din 1924, publicate sub titlul *Despre bazele leninismului*, s-au vândut rapid după 1929, iar în 1934 erau în circulație mai mult de șaptesprezece milioane de exemplare din diverse lucrări ale sale. Dar leninismul nu era stalinism. Se simțea nevoia unui text fundamental, așa cum era *Mein Kampf*. A devenit și mai urgent din moment ce nu exista nicio biografie oficială a lui Stalin. Posibیلیi hagiografi au fost descurajați deoarece trecutul suferea schimbări în mod constant. Una era să ștergi un comisar mort dintr-o fotografie, alta era să tot aduci modificări unei biografii. Chiar și cartea lui Henri Barbusse căzuse în dizgrație la scurt timp după publicare, în 1935, deoarece menționa lideri care între timp fuseseră arestați⁴⁷.

Soluția a venit prin intermediul *Cursului scurt de istorie a Partidului Comunist (bolșevic) al Uniunii Sovietice*. Acesta prezenta linia directă a succesiunii, de la Marx și Engels la Lenin și Stalin. Au fost acoperite toate evenimentele din istoria partidului, fiind prezentate cititorului într-o narațiune clară în care linia de partid justă, reprezentată de Lenin și de urmașul său, Stalin, se afla în opoziție cu o serie de grupări deviaționiste care acționau împotriva partidului și care fuseseră înlăturate pe drumul către socialism. Stalin a autorizat scrierea *Cursului scurt* în 1935, și tot el a solicitat revizuirea textului în câteva rânduri, modificându-l de cinci ori până a aprobat publicarea lui, cu mare fast, în septembrie 1938. Cartea a devenit un text canonic, slăvind-l pe Stalin ca pe un adevărat izvor de înțelepciune, vânzându-se în peste patruzeci și două de milioane de exemplare în Rusia și fiind tradusă în șaiszeci și șapte de limbi⁴⁸.

Pe 21 decembrie 1939 Stalin împlinea șaiszeci de ani. Cu șase luni în urmă, liderii lumii se înghesuiseră la cancelaria din Berlin să îl felicite pe Hitler. La Moscova, felicitările erau dovada publică a politicii capului plecat, liderii partidului publicând ode lungi în ediția de douăsprezece pagini a ziarului *Pravda*. „Cel mai mare om al timpurilor noastre”, exclama Lavrenti Beria, noul șef al NKVD. „Stalin, cel mai mare conducător al locomotivei istoriei”, declara Lazar Kaganovici. „Stalin este Lenin al zilelor noastre”, aclama Anastas

Mikoian, membru al Biroului Politic. Stalin, scria întregul prezidiu al Sovietului Suprem al URSS, era „cel mai iubit și stimat om al țării noastre și al clasei muncitoare din întreaga lume”. Odată cu numele de „mare continuator al misiunii lui Lenin”, i-a fost conferit și ordinul de Erou al Muncii Socialiste⁴⁹.

Stalin avea nevoie de umilința celor din jurul său, avea nevoie să fie mereu întâmpinat cu entuziasm de masele de oameni ale căror daruri soseau din toate colțurile Uniunii Sovietice. Era șansa lor îndelung așteptată de a-l răsplăti pe Stalin, adevăratul păzitor și slujitor, cu un simbol al veșnicei recunoștințe. Erau desene făcute de copii, fotografii din întreprinderi, picturi și busturi create de artiști amatori, telegrame de la admiratori, un val uriaș de cadouri care aveau nevoie de mulțumiri în paginile *Pravdei* întinse pe săptămâni întregi. Câteva dintre ele erau expuse la Muzeul Revoluției ca dovadă a devotamentului cetățenilor⁵⁰.

Printre numeroșii străini care îi transmiteau felicitări se număra și Adolf Hitler. „Sincere felicitări cu ocazia împlinirii vârstei de șaizeci de ani. Profit de această ocazie pentru a vă transmite urările mele de bine. Vă doresc multă sănătate, iar poporului prieten al Uniunii Sovietice îi doresc un viitor fericit.”⁵¹

Vreme de zece ani, Stalin și Hitler s-au studiat reciproc cu mare precauție, dar și cu admirație și invidie. „Hitler, ce om grozav!”, a exclamat Stalin după „Noaptea cuțitelor lungi”. Hitler, la rândul său, a rămas profund impresionat de Marea Teroare. Dar Stalin citise *Mein Kampf* cu mare atenție, inclusiv pasajele în care autorul menționa ștergerea Rusiei de pe fața pământului. „Nu trebuie să uităm niciodată”, scria Hitler, „că guvernării Rusiei actuale nu sunt decât criminali de rând mânjiți de sânge; este vorba de o drojdie a omenirii”⁵².

După Acordul de la München din septembrie 1938 Stalin a oprit Marea Teroare. Călăul de serviciu, Nikolai Ejov, a fost el însuși epurat în noiembrie, iar în locul său a venit Beria. În acest moment Stalin se înconjurase doar de lingușitori. Toți posibii rivali din conducere fuseseră epurați. Din moment ce lipsa zelului în sprijinirea

liniei de partid putea fi considerată lipsă de loialitate, serviciile secrete s-au întors chiar și împotriva celor care păstrau tăcerea. Stalin nu avea prieteni, ci doar subalterni; nu avea aliați, ci doar lingăi. Prin urmare, toate deciziile importante le lua de unul singur.

Pe 23 august 1939 Stalin a uimit lumea întreagă semnând pactul de neagresiune cu Hitler, ceea ce părea o mișcare inteligentă, deși riscantă în cadrul unor jocuri de putere neprincipiale. Lăsându-i Germaniei posibilitatea de a lupta pe un singur front, Uniunea Sovietică putea să nu intervină în niciun fel și să privească doar cum țările capitaliste se luptă între ele până la epuizare. În câteva săptămâni a devenit clar că pactul avea și clauze secrete, Uniunea Sovietică invadând jumătate din Polonia.

De asemenea, Hitler i-a dat mână liberă lui Stalin în Finlanda, iar în noiembrie 1939 Uniunea Sovietică a atacat mica țară vecină. Ceea ce ar fi trebuit să fie o victorie ușoară a devenit un război sângeros, cu peste 120.000 de victime în rândurile sovieticilor. Marea Teroare schilodise în mod evident Armata Roșie, din moment ce aproximativ 30.000 de ofițeri căzuseră victime epurării staliniste. Trei din cei cinci mareșali ai armatei fuseseră executați. În martie 1940 a fost semnat tratatul de pace, dar în urma celor întâmplate Kremlinul era în stare de șoc. Finlanda dezvăluise slăbiciunea militară a Uniunii Sovietice⁵³.

A fost zduncinată și reputația greu câștigată de țară doritoare de pace. Uniunea Sovietică a fost eliminată din Societatea Națiunilor. Peste hotare, cei care se identificau cu idealurile socialismului îl asemănau acum pe Iosif Stalin cu Adolf Hitler.

Lui Stalin nu i-au ieșit defel socotelile. În vederea pregătirii unei linii defensive împotriva Germaniei, a invadat Țările Baltice, Estonia, Letonia și Lituania, și le-a transformat în protectorate sovietice. Și acest plan s-a dovedit a fi lipsit de prevedere, deoarece se baza pe presupunerea că Hitler avea să se împotmolească în Franța. Dar trupele germane au ajuns la Paris în mai puțin de cinci săptămâni. Acum părea că Hitler avea șansa să asigure unul din flancurile Germaniei

mult mai repede decât se aştepta şi să-şi întoarcă tancurile împotriva Uniunii Sovietice. Până în mai 1941, numeroase dovezi ale serviciului de spionaj al lui Stalin arătau o concentrare uriaşă de forţe ale armatei germane de-a lungul graniţei. Bazându-se pe experienţa şi pe intuiţia sa, Stalin le-a ignorat, considerându-le o simplă provocare. După cum spunea istoricul Robert Service, prin încrederea absolută în sine, Stalin a pregătit, fără să-şi dea seama, „terenul pentru cel mai mare dezastru militar al secolului XX”⁵⁴.

Momentul în care peste trei milioane de soldaţi germani au trecut graniţa l-a surprins pe Stalin în pat, la *dacea* sa aflată la două sute de kilometri de Moscova. Gheorghe Jukov, şeful Marelui Stat-Major, care îl avertizase în repetate rânduri asupra invaziei iminente, şi-a sunat stăpânul, care s-a întors repede la Kremlin. Încă era convins de existenţa unei conspiraţii, până când, câteva ore mai târziu, ambasadorul Germaniei a clarificat situaţia: Germania se afla în război cu Uniunea Sovietică. Stalin a fost foarte tulburat, dar şi-a revenit în scurt timp şi a stabilit Comandamentul Suprem, format din comisarii săi. Apoi a plecat de la Kremlin şi s-a întors la *dacea*, unde a stat ascuns câteva zile.

Tancurile germane înaintau pe vastele câmpii din vestul Rusiei, în formaţiuni separate care îşi croiau drum spre Leningrad, în nord, şi spre Kiev, în sud. În drumul lor, germanii au fost întâmpinaţi de sovietici ca nişte eliberatori, în special în Ucraina, unde milioane de oameni muriseră de foame cu câţiva ani înainte. Însă Hitler îi considera pe toţi o rasă inferioară şi nu-i privea decât ca pe nişte sclavi.

Pe 3 iulie 1941, Stalin a vorbit la radio pentru a pregăti poporul sovietic de război, făcând apel mai degrabă la patriotism decât la comunism. Mulţimile se adunau să asculte transmisia în pieţe, „ţinându-şi respiraţia, într-o linişte atât de profundă, încât se putea auzi fiecare inflexiune din vocea lui Stalin”, consemna un observator străin. Liniştea s-a prelungit mai multe minute după încheierea discursului. Peste noapte, atât acasă, cât şi peste hotare, Stalin devenise apărătorul libertăţii. Alexander Werth, jurnalist la Moscova, îşi

amintea mai târziu că „poporul sovietic simțea acum că are un conducător de nădejde”⁵⁵.

Preluând din nou controlul, Stalin a ordonat ca orașele să fie apărate până la ultimul om, împotriva tuturor recomandărilor generalilor săi. În loc să ordone retragerea strategică de la Kiev, a lăsat capitala ucraineană să fie încercuită, jumătate de milion de soldați fiind astfel prinși în cursă. Dar intrarea în iarnă o lună mai târziu, combinată cu rezistența acerbă a trupelor rusești, a oprit înaintarea germanilor spre Moscova. În decembrie 1941 au intrat în război Statele Unite, înclinând balanța în favoarea Uniunii Sovietice. Până în acel moment își pierduseră viața peste 2 milioane de soldați ai Armatei Roșii și alte 3,5 milioane fuseseră luați prizonieri.

După apelul făcut la radio, Stalin nu a dispărut cu totul de pe scena publică, având apariții sporadice în primii ani de război. Nu scria articole pentru ziare, rareori se adresa mulțimilor, nu profita de nicio ocazie pentru a-și inspira și motiva oamenii. *Pravda* publica din când în când fotografii în care apărea în uniforma de comandant de armată decorată cu epoleți impresionanți, cu o șapcă militară având o singură stea roșie. Dar părea mai degrabă un simbol vlăguit al efortului de război decât un comandant suprem care își conduce poporul în Marele Război pentru Apărarea Patriei. Nu erau divulgate detalii despre activitățile sale sau despre viața lui de familie. După cum a remarcat un ziarist străin, faptul că stătea izolat avea avantajul că nu existau neconcordanțe între imaginea creată și realitate, din moment ce publicul nu știa mai nimic despre conducătorul său⁵⁶.

Stalin a revenit în prim-plan numai după ce Bătălia de la Stalin-grad a întors soarta războiului în februarie 1943, punând capăt și amenințării asupra câmpurilor petrolifere din Caucaz. I-a promovat pe mulți dintre ofițerii săi, iar lui și-a oferit titlul de Mareșal al Uniunii Sovietice. În ziare apăreau noi expresii, de la „strategie stalinistă” și „școală de gândire militară stalinistă”, până la „geniul militar al lui Stalin”. Declarațiile de după fiecare victorie erau citite

la radio cu mare emfază, iar momentul era marcat cu o salvă de tun, 1944 fiind celebrat drept anul „celor zece salve staliniste”⁵⁷.

Stalin se prezenta și ca un jucător important pe scena lumii, un mare și demn om de stat cu mustața și părul cărunte. Într-o cameră cu lambriuri de lemn de la Kremlin era înfățișat în compania unor demnitari străini, stând în spate, în timp ce subalternii lui semneau tratate. A apărut alături de premierul britanic Winston Churchill și președintele american Franklin D. Roosevelt în cadrul unor întâlniri la vârf la Teheran, Ialta și Potsdam, făcând planuri pentru lumea de după război. Zâmbetul i-a revenit în timp ce stătea maiestuos în mantaua lui de mareșal, unul dintre cei mai importanți oameni de stat ai lumii⁵⁸.

Marile personalități care s-au perindat prin biroul lui Stalin au avut doar cuvinte de laudă la adresa acestuia. „Cu cât îl văd mai mult, cu atât îmi place mai mult de el”, declara Churchill, neștiind cât de mult îl disprețuia și îl desconsidera Stalin. Americanii erau de acord. Roosevelt, în naivitatea lui, a văzut în felul de a fi al lui Stalin mai mult decât un revoluționar, și anume un „gentleman creștin”. Truman, următorul președinte după moartea lui Roosevelt, se confesa în jurnalul său: „Pot să ajung la o înțelegere cu Stalin. Este un om onest – dar și al naibii de deștept”. Secretarul său de stat James Byrnes spunea: „Adevărul e că este o persoană foarte plăcută”. Jurnaliștii străini erau fascinați de persoana lui Stalin, căruia îi spuneau în mod obișnuit Unchiul Joe⁵⁹.

Chiar și unii dintre oamenii lui păreau să-l placă. În anii 1930, din cauza terorii și a propagandei, milioane de oameni au fost înfometăți, aruncați în închisoare sau executați. Doar cei mai ignoranți dintre admiratorii străini ar fi putut crede că victimele îl iubeau sincer pe cel care le provocase atât de multă suferință. Când a fost nevoită să muncească într-o fabrică de textile din Strunino, un orașel din apropierea Moscovei, Nadejda Mandelștam a aflat că oamenii erau atât de înverșunați, încât îl numeau adesea pe Stalin „ciupitul de vărsat”. Dar mai toți erau traumatizați de un război dus cu o sălbăticie

nemaiîntâlnită, invadatorii comițând atrocități dincolo de câmpul de luptă, torturând, omorând și oprimând, hotărâți să îi distrugă pe cei pe care îi considerau parte a unei rase inferioare⁶⁰.

Orașe întregi fuseseră cucerite prin înfometarea locuitorilor, un milion de vieți fiind pierdute numai la blocada de douăzeci și opt de luni a Leningradului. Mai mult de șapte milioane de civili au fost uciși în zonele ocupate, fără a mai pune la socoteală încă patru milioane care muriseră de foame și din cauza bolilor. În jur de douăzeci și cinci de milioane de oameni au rămas fără adăpost, 70.000 de sate fiind șterse de pe fața pământului. Oarecum de înțeles, poate, unii aveau o considerație deosebită pentru Stalin din nevoia de a crede în cineva. Aparatul de propagandă l-a prezentat pe Stalin identificându-l cu patria-mamă. Era cel care purta un război drept, comandantul suprem al Armatei Roșii care avea să elibereze patria-mamă, dar și să caute răzbunare⁶¹.

Deși războiul îi asigurase o reputație fără precedent, mulți au rămas totuși indiferenți. Propaganda proiecta neconținut imaginea unui lider puternic și înțelept care își conducea poporul în lupta împotriva inamicului comun, dar când un jurnalist britanic a călătorit o săptămână cu trenul de la Murmansk la Moscova, vorbind cu zeci de soldați, muncitori feroviari și civili din toate păturile sociale, numele lui Stalin nu a fost menționat nici măcar o dată⁶².

Lipsa de încredere în statul monopartid era profundă în zona rurală, de unde erau recrutați tinerii pentru armată. Mulți dintre recruți erau țărani credincioși care trimiteau acasă scrisori ce se încheiau cu „Să trăiască domnul Iisus Hristos”. În 1939, unii dintre ei au distrus fețele unor statui ale lui Lenin și Stalin, aducându-i pe comisarii politici la limita disperării. De Stalin le păsa mai mult propagandiștilor din armată. Aceste comportamente s-au schimbat după ce în 1941 s-au impus norme foarte dure de disciplină. În iulie 1942, Stalin a emis Ordinul nr. 227, „Niciun pas înapoi”, prin care nesupunerea sau retragerea erau considerate acte de trădare. În spațele liniei frontului au fost poziționate unități speciale care-i împușcau pe cei rămași în urmă, soldații nemaștiind de cine să se teamă

mai mult, de Stalin sau de Hitler. Iar regimul, în general, nu părea să pună mare preț pe viața soldaților săi. Celor răniți sau mutilați în luptă nu li se arăta niciun pic de milă, cei mai mulți fiind luați de-a valma și deportați în Gulag⁶³.

Armata Roșie a fost distrusă și reînnoită de cel puțin două ori, dar Stalin își putea permite să piardă mai multe tancuri și mai mulți oameni decât Hitler. În drumul către Berlin, capitala Germaniei, soldații au început să jefuiască, să prade și să siluiască, de cele mai multe ori cu acordul comandanților, inclusiv cu acordul lui Stalin⁶⁴.

Stalin a condus războiul la fel cum făcea în orice privință – de unul singur. După cum spunea Isaac Deutscher, unul dintre primii săi biografi: „El era de fapt comandantul suprem, ministrul Apărării, intendentul, ministrul Aprovizionării, ministrul Afacerilor Externe, chiar și șeful de protocol”. Era marele învingător, căci la Berlin fusese arborat steagul roșu. Stalin însă, mai paranoic ca oricând, nu avea încredere în armată. Adevăratul erou a fost Gheorghe Jukov, șeful Marelui Stat-Major și adjunct al comandantului suprem, care a condus marșul spre vest până la buncărul lui Hitler. La Moscova, oamenii îi spuneau „Sfântul Gheorghe al nostru”, după numele sfântului protector al capitalei. Jukov a condus parada victoriei în Piața Roșie pe 24 iunie 1945, deși își cunoștea îndeajuns de bine stăpânul încât să îi atribuie, în semn de respect, apelativul de „căpitan de geniu”. Linia de partid îl preamărea neconținut pe „tovarășul Stalin, marele nostru geniu și conducător al armatei, căruia îi datorăm victoria istorică”. În aceeași lună Stalin și-a acordat cea mai înaltă distincție, conferindu-și titlul de Generalisim⁶⁵.

Un an mai târziu, după ce s-au obținut dovezi incriminatoare împotriva lui Jukov prin torturarea colegilor săi, acestuia i s-a impus domiciliu forțat în provincie. Numele lui nu mai era deloc rostit. A fost interzisă sărbătorirea Zilei Victoriei după 1946, la fel și scrierea de memorii de către soldați, ofițeri sau generali. În documentele istorice oficiale ale războiului toți s-au retras în fundal, iar Stalin a rămas singurul care să iasă în evidență. În 1947 a fost publicată cu

mare fast o *Scurtă biografie* a lui Stalin destinată cititorului de rând. Surprinzător de asemănătoare cu hagiografia lui Henri Barbusse din 1935, aceasta s-a vândut în optsprezece milioane de exemplare până în 1953. În capitolul dedicat Marelui Război nu era menționat nici-unul din generalii săi, cu atât mai puțin Jukov, în timp ce Stalin era prezentat ca artizanul victoriei⁶⁶.

În timpul războiului, Stalin a permis răspândirea unor zvonuri ce susțineau că oamenii vor beneficia de mai multă libertate, dar toate au fost curmate imediat ce luptele au încetat. Milioanele de ruși care fuseseră luați prizoneri de către germani erau considerați compromiși și posibili trădători. Prin urmare, unii au fost trimiși în lagăre, alții au fost împușcați. De asemenea, Stalin se temea ca ideile străine să nu fi contaminat deja restul populației.

Pe măsură ce tensiunile dintre cei trei aliați duceau către un Război Rece, în 1947 lațul s-a strâns și mai tare. Într-o campanie regizată îndeaproape de Stalin, Andrei Jdanov a impus o adevărată ortodoxie ideologică. Orice element străin era atacat, tot ce era sovietic era ridicat în slăvi, de la literatură, lingvistică, economie și biologie până la medicină. Stalin a intervenit personal în unele dezbateri științifice, pozând în arbitru care acționează în interesul marxismului. Într-un eseu de 10.000 de cuvinte publicat în *Pravda* a lăsat să se înțeleagă că rusa va fi limba viitorului, catalogând un lingvist important ca fiind antimarxist. În 1948 a criticat genetica cu multă vehemență, considerând-o o știință străină și burgheză și reușind să oprescă cu totul cercetarea în domeniul biologiei. Mai bine de zece ani Stalin a condus o lume dominată de teamă și servilism. Acum supunea domenii întregi ale științei, promovând doar lingușitori care îi flatau geniul, în timp ce profesorii care îi contestau deciziile erau trimiși în Gulag. Excepție făcea o singură ramură, și anume cercetarea în vederea creării bombei atomice, pentru care se acordau resurse nelimitate⁶⁷.

Cultul lui Stalin a început să capete proporții industriale. Stalin nu numai că eliberase Uniunea Sovietică, dar ocupase și jumătate din Europă. Începând cu Polonia în nord și terminând cu Bulgaria

în sud, Armata Roșie a ocupat teritorii imense, transformate pe rând în state-satelit. Viitorii conducători, fiecare cunoscut ca un „mic Stalin”, erau trimiși de la Moscova pentru a superviza colonizarea țărilor respective – Walter Ulbricht în Germania de Est, Bolesław Bierut în Polonia, Mátyás Rákosi în Ungaria. La început procesul a evoluat lent, din moment ce Stalin le transmisese să procedeze cu precauție, dar în 1947 serviciile secrete deja arestau sau trimiteau în lagăre numeroși inamici, reali sau închipuiți, din toate țările ocupate. Comuniștii au început, de asemenea, să naționalizeze școlile, să desființeze organizațiile independente și să submi-neze Biserica. Cererea de afișe, portrete, busturi și statui ale lui Stalin a crescut vertiginos, căci noii supuși trebuiau să își venereze stăpânul aflat departe, la Kremlin, care la Varșovia era sărbătorit ca „prieten neabătut al Poloniei”, iar în Berlinul de Est drept „cel mai bun prieten al poporului german”⁶⁸.

Dar și acasă se înmulțiseră statuile și monumentele ridicate întru slava lui Stalin, deși acesta, din ce în ce mai bolnav și epuizat, se retrăsese din viața publică. Cultul a ajuns la apogeu în 1949, când Stalin a împlinit șaptezeci de ani. Pe când se afla la Teatrul Bolșoi din Moscova pentru a-și sărbători ziua de naștere, lumina reflectoarelor a căzut pe o siluetă uriașă a lui Stalin îmbrăcat în uniformă militară, care, prinsă de baloane, plutea deasupra Pieței Roșii. Mili-oane de stegulețe roșii au fluturat deasupra Moscovei a doua zi, cu afișe conținând același mesaj: „Glorie Marelui Stalin”. Autoritățile au distribuit în jur de două milioane de afișe, plus mii de portrete, multe dintre ele iluminate pe timpul nopții. Busturi monumentale, anunța *Pravda* cu mândrie, au fost instalate pe treizeci și opt de piscuri montane din Asia Centrală. Primul apăruse în 1937, când alpiniștii au dus o statuie pe cel mai înalt vârf din Uniunea Sovietică, Vârful Stalin⁶⁹.

Cadourile erau aduse la Moscova cu trenuri speciale decorate cu steaguri roșii. În contrast cu aniversările anterioare, ziua de naștere a lui Stalin era acum un eveniment mondial. Oameni din întregul bloc socialist se întreceau în a-și dovedi dragostea pentru liderul

de la Kremlin, conducătorul mișcării comuniste din întreaga lume. Mai mult de un milion de scrisori și telegrame soseau din toate colțurile lumii. Nici până în vara anului 1951 nu s-a potolit valul de felicitări, din care *Pravda* alegea să publice câteva sute în fiecare zi. Se cereau și semnături ale oamenilor obișnuiți. În Cehoslovacia, în jur de nouă milioane de oameni și-au atașat numele, adunate în 356 de volume, unui mesaj de felicitare. Coreea de Nord i-a întrecut pe toți, trimițând 16.767.680 de semnături în 400 de tomuri grele⁷⁰.

Cadourile continuau să vină în valuri, muncitorii din Europa de Est trimițând un avion, un automobil, o locomotivă și o motocicletă. Din China au venit o statuie superbă a lui Hua Mulan, legendara luptătoare din secolul al XVI-lea, dar și chipul lui Stalin gravat pe un bob de orez. Multe dintre darurile primite, inventariate cu mare atenție, ajungeau să fie expuse în Muzeul de Artă Pușkin, printre ele aflându-se în jur de 250 de statui și 500 de busturi. Unele piese erau cu totul deosebite, dar probabil niciuna nu se ridica la înălțimea impresionantului covor de șaptezeci de metri pătrați reprezentându-l pe Stalin în biroul său⁷¹.

De ziua lui, Stalin a apărut flancat de liderii Europei de Est și de Mao Zedong, care în octombrie proclamase triumfător Republica Populară Chineză. Cu doar câteva luni înainte fusese testată cu succes prima bombă atomică sovietică, Stalin devenind astfel conducătorul unei superputeri mondiale. Era o etalare a forței, în timp ce blocul comunist se retrăgea în spatele Cortinei de Fier, marcând un punct de cotitură în Războiul Rece.

Stalin nu a oprit niciun moment epurările. Este greu de estimat cât de mare devenise paranoia, dar înaintarea în vârstă părea să îl facă din ce în ce mai nemilos. Excepție nu făceau nici măcar membrii propriei familii, din moment ce Stalin dorea să pară deasupra tuturor ca un zeu distant, misterios și detașat de trecutul personal, pe care rudele sale îl cunoșteau mult prea bine. În 1948, Anna Allilueva, cumnata sa, a fost deportată pentru zece ani după ce a publicat o carte de memorii în care oferea detalii aparent inofensive din copilăria lui. Cu excepția copiilor săi, niciunul dintre membrii familiei

nu era ferit. Apropiatii săi erau îngroziți; nu făceau decât să îi preamărească înțelepciunea și să încerce să-i intre în grații, iar el îi ademenea și îi umilea, profitând de teama lor, sau îi învrăjbea. Epurările se desfășurau fără întrerupere și fără vreo posibilitate de a fi evitate, numărul celor ajunși în Gulag dublându-se la 2,5 milioane între 1944 și 1950. Între acțiuni de epurare, Stalin găsea timp să aprobe monumente din ce în ce mai extravagante în cinstea sa. Pe 2 iulie 1951 a comandat să i se construiască o statuie pe canalul Volga-Don, pentru care s-au folosit treizeci și trei de tone de bronz. Simțindu-și sfârșitul aproape, Stalin începuse divinizarea propriei persoane⁷².

Pe 1 martie 1953, Stalin a fost găsit căzut pe podea, în propria urină. I se spărsese un vas de sânge de la creier, dar nimeni nu avusese vreodată curajul să îl deranjeze în camera sa. Și intervenția medicală a venit cu întârziere, celor apropiați fiindu-le teamă ca nu cumva să ia o decizie greșită. Stalin a murit trei zile mai târziu. Trupul neînsuflețit a fost îmbălsămat și expus, însă mulțimile de oameni care au venit să-l plângă și să-l vadă pentru ultima dată pe conducătorul lor au scăpat de sub control. Sute de oameni au murit călcați în picioare în panica ce a urmat. După funeraliile de stat organizate cu mare pompă pe 9 martie, a fost așezat să se odihnească lângă Lenin. S-au tras clopotele și au răsunat salve de tun. Toate trenurile, autobuzele, tramvaiele și mașinile din țară s-au oprit. O tăcere desăvârșită s-a așternut peste Piața Roșie. „Doar o vrăbiuță a zburat pe deasupra mausoleului”, observa un corespondent străin. S-a făcut un anunț oficial și apoi drapelul a fost ridicat din nou. Elogii au venit din partea celor care beneficiaseră de pe urma regimului, dar niciunul mai elocvent decât cele compuse de Boris Pilevoi și Nikolai Tihonov, ambii câștigători ai Premiului Stalin. Milioane de oameni erau îndurerați de moartea lui. La o lună după funeralii, numele lui Stalin a dispărut din ziare⁷³.

Mao

Când a apărut în fața camerelor de filmat, la Teatrul Bolșoi, în cadrul galei dedicate aniversării sale de șaptezeci de ani, Stalin stătea între Mao Zedong și Nikita Hrușciiov. Mao avea o mină serioasă, fiind copleșit de prezența omologului său de la Kremlin, dar și ofensat de felul în care fusese tratat. Se așteptase să fie întâmpinat ca adevăratul conducător al marii revoluții care adusese un sfert din populația lumii în orbita comunismului, în schimb în gara Iaroslavski veniseră doi subalterni ai lui Stalin care nici măcar nu l-au condus până la reședință. Stalin îi acordase o scurtă întrevedere în care l-a felicitat pentru succesul reputat în Asia, dar timp de câteva luni Uniunea Sovietică păstrase o tăcere grea cu privire la victoria Partidului Comunist Chinez.

După festivitățile cu prilejul zilei de naștere, Mao a fost expedit la o *dacea* din afara Moscovei, unde a fost lăsat să aștepte câteva săptămâni pentru o întrevedere oficială. Întâlnirile erau anulate, nu revenea nimeni cu un răspuns la telefoanele date. Mao și-a pierdut răbdarea, tunând și fulgerând că la Moscova nu făcea decât „să mănânce și să defecheze”. Cu fiecare zi care trecea, i se dădea de înțeles că ocupa un loc modest în frăția comunistă ce gravita exclusiv în jurul lui Stalin¹.

De douăzeci și opt de ani, Partidul Comunist Chinez depindea de Moscova pentru sprijin financiar. Mao, un tânăr de douăzeci și șapte de ani, înalt, subțire și chipeș, și-a primit prima plată de 200 de yuani de la un agent al Cominternului în 1921, pentru a-și acoperi cheltuielile de călătorie până la Shanghai, unde urma

să aibă loc întrunirea pentru înființarea partidului. Dar ajutorul Moscovei venea cu anumite condiții. Lenin a înțeles că principiile bolșevismului nu prea erau la mare căutare dincolo de granițele Europei și a cerut ca partidele comuniste să se alăture fraților naționaliști într-un front comun care să răstoarne puterile străine. Și avea dreptate. După câțiva ani, numărul membrilor de partid se plafonase la doar câteva sute într-o țară cu mai mult de 480 de milioane de locuitori.

În 1924, Partidul Comunist Chinez s-a alăturat Partidului Naționalist, care primea și el ajutor militar din partea Moscovei. A fost o alianță incomodă, iar doi ani mai târziu, naționaliștii lui Cian Kai-Și (Jiang Jieshi) au lansat o campanie militară de la baza lor din sud, încercând să preia puterea de la seniorii locali ai războiului și să unifice țara. Acasă la Mao, în provincia Hunan, au fost urmate instrucțiunile oferite de consilierii ruși și s-au realizat întovășiri agricole în speranța inițierii unei revoluții. Între păturile sociale din zonele rurale au apărut disensiuni, iar țăranii săraci s-au folosit de această ocazie ca să răstoarne ordinea existentă și să devină stăpâni, atacându-i pe cei bogați și puternici și instaurând un regim de teroare. Unele victime au fost înjunghiate, câteva au fost chiar decapitate. Pastorii locali erau plimbați cu alai pe străzi, ca niște „slugi ale imperialismului”, cu mâinile legate la spate și cu o funie în jurul gâtului. Bisericele au fost prădate².

Evenimentele i-au produs o revelație lui Mao, care a fost încântat de actele de violență. „Dau cu chiaburii de pământ”, scria el admirativ, referindu-se la mișcarea țărănească. Și avansa o predicție curajoasă, anticipând că „se vor ridica sute de milioane de țărani; mișcarea lor va fi vijelioasă și de nebiruit, ca un uragan, și nicio forță n-o va putea opri. Ei vor sfărâma toate lanțurile care îi leagă și vor înainta spre eliberare. Vor săpa mormântul tuturor imperia-liștilor, militariștilor, funcționarilor delapidatori de bani publici și corupți, tuhao-ilor și leșen-ilor”³.

Timp de mulți ani, Mao încercase să își găsească un drum al său. În tinerețe a fost un cititor vorace și se considera un intelectual care scria eseuri naționaliste. A lucrat ca bibliotecar, profesor, editor și

sindicalist. Adevărata vocație și-a descoperit-o în zona rurală: deși era un membru încă neînsemnat în cadrul partidului, avea să-i conducă pe țărani către libertate.

Naționaliștii nu au apreciat deloc actele de violență declanșate în zonele rurale, îndepărtându-se repede de modelul sovietic. Un an mai târziu, după ce în 1927 trupele lui au intrat în Shanghai, Jiang Jieshi a dat startul unor epurări sângeroase în urma cărora sute de comuniști au fost executați. Partidul Comunist Chinez a intrat în ilegalitate. Mao și-a dus armata pestriță de 1.300 de oameni în munți, căutând țărani cu ajutorul cărora să ajungă la putere.

Mao a răsturnat ideologia cu susul în jos, abandonându-i pe muncitorii de la oraș și luându-le partea țăranilor, pe care marxismul ortodox îi disprețuia. Surghiunit departe în munți, el și adepții săi au petrecut ani întregi învățând cum să mobilizeze puterea brută a țăranilor săraci pentru a ataca poziții ale autorității guvernamentale, a jefui resursele locului și a obține controlul unor zone din ce în ce mai mari. Au devenit experți în luptele de gherilă, hărțuind prin ambuscade și raiduri trupele mai puțin mobile ale naționaliștilor, cei mai mari dușmani ai lor.

De la bun început au existat conflicte ideologice cu Comitetul Central, care funcționa în ilegalitate la Shanghai, aproape de muncitorii din fabrici. Unii nu au văzut cu ochi buni modul neortodox de operare al lui Mao. Zhou Enlai, un tânăr educat și agreabil, însărcinat cu problemele militare ale partidului, descria trupele acestuia ca fiind nimic mai mult decât „niște bandiți care se plimbă de colo colo”. Dar, prin 1930, Mao a început să îi atragă atenția lui Stalin. Știa ce are de făcut în privința „nemernicilor de chiaburi” de la sate, dar și cum să scape de adversari. Era de neclintit în aspirația către putere, mânat de o ambiție feroce susținută de un caracter manipulator și de un mare talent politic. De asemenea, era lipsit de scrupule. În cadrul unor evenimente care au avut loc într-un oraș numit Futian, o sută de ofițeri dintr-un batalion care s-a răzvrătit împotriva conducerii lui au fost închiși în cuști de bambus, dezbrăcați la piele și torturați, mulți dintre ei fiind uciși cu baionetele⁴.

Pe 7 noiembrie 1931, la aniversarea Revoluției din Octombrie, Mao a proclamat, într-o zonă montană din provincia Jiangxi, o Republică Sovietică finanțată de Moscova. Era un stat în stat, care își emitea propriile monede, bancnote și avea propriile ștampile. Mao era șeful statului, conducând peste trei milioane de cetățeni. Membrii Comitetului Central din Shanghai i s-au alăturat, dar nu erau de acord cu războiul de gherilă. L-au demis pe Mao din funcție și i-au dat comanda pe câmpul de luptă lui Zhou Enlai. Rezultatul a fost un dezastru, căci Jiang Jieshi a învins Armata Roșie, obligându-i pe comuniști să se retragă în octombrie 1934. Ceea ce mai târziu avea să poarte numele de Marșul cel Lung a fost un drum anevoios de 9.000 de kilometri prin unul dintre cele mai dificile teritorii din țară.

Mao s-a folosit de Marșul cel Lung pentru a pune din nou mâna pe putere. În drum spre Yan'an, o zonă montană îndepărtată și izolată, aflată pe un platou de loess din provincia Shaanxi, a exploatat înfrângerea Republicii Sovietice din Jiangxi pentru a-și izola adversarii, îndepărtându-l pe Zhou Enlai cu scopul de a prelua controlul asupra Armatei Roșii.

În octombrie 1935, trupele lui ajunseseră de la 86.000 la doar 8.000 de oameni, dar aceștia erau adepți loiali și dedicați. Mao, veșnicul demagog, a transformat Marșul cel Lung într-un manifest: „Marșul cel Lung a arătat populației de circa 200 de milioane de locuitori din unsprezece provincii”, scria el, „că numai calea Armatei Roșii este calea eliberării lor”⁵.

Nu era doar un act de bravură. Mao conta pe un război mondial, sperând că acesta va declanșa o revoluție globală. Știa și că i-a atras atenția lui Stalin. Cu câteva luni în urmă, Moscova își schimbase politica externă, temându-se din ce în ce mai mult de un atac din partea Germaniei sau a Japoniei. În 1931 Japonia invadase Manchuria, o regiune vastă, bogată în resurse naturale, care se întindea de la Marele Zid, din nordul Beijingului, tocmai până în Siberia. La graniță aveau loc lupte nesfârșite cu Uniunea Sovietică, existând inclusiv intruziuni pe calea aerului. În iulie 1935, Cominternul se referea deschis la Tokyo ca la „inamicul fascist”⁶.

Asemenea maestrului său Lenin cu mai mult de zece ani înainte, Stalin îi încuraja pe comuniștii din alte țări să încerce mai degrabă să facă front comun cu cei aflați la putere decât să-i înlăture. Dar această strategie presupunea ca liderii comuniști să aibă mai multă autoritate. A început o campanie în forță pentru a-i spori reputația lui Mao. Cominternul l-a proclamat ca fiind unul dintre „purtătorii stindardului” mișcării comuniste din întreaga lume. Spre finalul aceleiași an *Pravda* a publicat un lung omagiu intitulat „Mao Zedong, conducătorul clasei muncitoare chineze”, urmat de o broșură, „Conducători și eroi ai poporului chinez”. Mao era *vojd*, marele conducător, un titlu rezervat doar lui Lenin și Stalin⁷.

Mao a urmat exemplul predecesorilor săi. Câteva luni mai târziu, după verificări amănunțite, l-a invitat la Yan'an pe Edgar Snow, un jurnalist tânăr și idealist din Missouri. Au fost stabilite toate detaliile despre cum urma să fie tratat Snow: „În siguranță și în secret, cu căldură și cu covor roșu”. Snow a petrecut câteva luni la baza comuniștilor, timp în care Mao i-a oferit o variantă legendară a propriei vieți, vorbindu-i despre copilăria și tinerețea sa, dar și despre cariera de revoluționar. Mao a verificat și a analizat în detaliu tot ce a scris Snow⁸.

Steaua Roșie deasupra Chinei, publicată în 1937, a avut un succes imediat. L-a făcut cunoscut lumii întregi pe misteriosul conducător al Partidului Comunist Chinez, descriindu-l ca pe „un adevărat specialist în chineza clasică, cititor eclectic, cu o cunoaștere profundă a filosofiei și istoriei, bun orator, om cu o memorie deosebită și cu o putere extraordinară de concentrare, scriitor abil, neglijent în obiceiuri și aspect, dar deosebit de meticulos în detaliile care țin de îndatoririle sale, cu o energie debordantă, strateg militar și politic de mare geniu”⁹.

Mao era copilul sărac de la țară care reușise să se ridice prin voință și mândrie, hotărât să lupte pentru compatrioții săi umiliți. Avea obiceiuri simple, locuia într-o casă din chirpici și își cultiva

singur tutunul. Era foarte practic, un rebel cu un simț al umorului foarte ager și simplu. Muncea neobosit. Era poet. Era filosof. Era un mare strateg. Dar, mai mult decât orice, era un om al providenței, ales de forțe istorice profunde pentru a-și readuce țara la viață. Așa cum remarcă Edgar Snow, „putea deveni un om de seamă”¹⁰.

Steaua Roșie deasupra Chinei a făcut senzație, având vânzări de 12.000 de exemplare în Statele Unite la o lună de la publicare. A fost repede tradusă în chineză, Mao ajungând astfel o figură familiară tuturor. A devenit legendară imaginea de pe coperta cărții, în care este înfățișat purtând o șapcă militară cu o stea roșie¹¹.

Stalin solicitase o alianță între comuniști și naționaliști. Mao știa însă mult prea bine că Jiang Jieshi nu avea de gând să colaboreze cu el și și-a declarat imediat disponibilitatea de a constitui „un mare front național revoluționar” împotriva Japoniei. Și i-a cerut lui Stalin două milioane de ruble în plus ca ajutor militar¹².

Oferta lui Mao i-a creat imaginea conducătorului îngrijorat de soarta țării, în timp ce amenințarea unui război cu Japonia devenea din ce în ce mai mare. Pe 12 decembrie 1936, Jiang Jieshi a fost răpit de membrii propriei alianțe, care l-au obligat să înceteze toate ostilitățile împotriva comuniștilor. Armistițiul a venit ca o binecuvântare, oferindu-i lui Mao timpul necesar pentru a-și recăpăta puterile în cadrul noului front unit.

Norocul i-a mai surâs o dată în iulie 1937, când Japonia a trecut granița dinspre Manciuria, capturând Beijingul în câteva săptămâni. În anii următori armata japoneză avea să facă ceea ce comuniștii n-ar fi reușit niciodată, și anume să atace, să distrugă sau să disloce trupele naționaliste din toate orașele importante aflate de-a lungul coastei. Bătălii îngrozitoare aveau loc una după alta, cele mai bune divizii ale lui Jiang Jieshi din Shanghai înfruntând un asalt de trei luni al tancurilor, artileriei navale și avioanelor inamice. Sute de mii de oameni au murit în Bătălia pentru Shanghai. Soarta orașului Nanjing a fost și mai rea, deoarece japonezii au omorât și violat sistematic civilii din capitala naționalistă în iarna dintre 1937 și 1938.

În tot acest timp, comuniștii au stat în siguranță în interiorul țării. În ianuarie 1940, conform unui raport al lui Zhou Enlai, peste un milion de soldați au fost uciși sau răniți, deși această cifră includea nu mai mult de 31.000 de pierderi de partea Armatei Roșii. Jiang Jieshi și guvernul său au fost nevoiți să se retragă la Chongqing, capitala provizorie din Sichuan. Aproximativ 3.000 de tone de bombe au fost aruncate deasupra orașului în sute de raiduri aeriene, până la intrarea Statelor Unite în război după evenimentele de la Pearl Harbor¹³.

Nici măcar un glonț nu s-a tras în Yan'an. Strategia lui Mao de a duce un război de gherilă mult în spatele liniilor inamice a avut parte de critici vehemente, dar se bucura de sprijinul lui Stalin. În vara anului 1938, Moscova le-a cerut membrilor partidului să se unească în spatele liderului lor și să-i distrugă pe cei care sperau să-l învingă. Câteva luni mai târziu, Kremlinul îl descria pe Mao ca fiind un „tactician înțelept” și „un teoretician strălucit”. O versiune prescurtată a cărții *Steaua Roșie deasupra Chinei* a fost imediat tipărită¹⁴.

Era pentru prima dată când Mao nu avea un adversar serios. S-a folosit de această șansă ca să rescrie trecutul. Într-o plenară ținută în toamna anului 1938, primul punct pe agenda de lucru a fost raportul despre istoria partidului din momentul fondării sale în urmă cu șaptesprezece ani. La cele 150 de pagini ale sale, a durat trei zile. Mao i-a scos pe toți cei care, de-a lungul timpului, i s-au pus de-a curmezișul, descriindu-i ca „oportuniști de dreapta” sau „oportuniști de stânga”. Câțiva au fost acuzați că ar fi fost troțkiști. A fost prima versiune canonică a istoriei partidului, una în care existaseră numeroase abateri de la linia de partid, până când în sfârșit a triumfat Mao Zedong, conducând Armata Roșie în Marșul cel Lung până la Yan'an¹⁵.

Pasul următor al lui Mao a fost să își creeze o reputație de teoretician. În acest sens a fost ajutat de Chen Boda, un savant tânăr și ambițios, educat la Moscova, care avea să devină intelectualul său din umbră. Împreună au redactat *Despre noua democrație*, o broșură

publicată în ianuarie 1940 ce descria partidul comunist ca pe un front deschis care se străduia să unească toate „clasele revoluționare”, inclusiv burghezia țării. Mao promitea un sistem multipartid, libertăți democratice și protejarea proprietății private. Era un program absolut imaginar, dar a beneficiat de larg interes din partea oamenilor¹⁶.

Mii de studenți, profesori, artiști, scriitori și jurnaliști au venit în Yan'an în anii următori, atrași de promisiunea unui viitor democratic. Dar Mao nu avea încredere în acești liber-cugetători și cerea loialitate deplină. În 1942 a lansat Campania de Rectificare. După cum a spus istoricul Gao Hua, scopul era „să îi intimideze pe toți membrii partidului prin violență și teroare, să înăbușe în fașă orice opinie personală, să supună întregul partid unei singure autorități supreme, reprezentată de Mao”¹⁷.

Mao a orchestrat întreaga campanie, verificând totul până în cel mai mic amănunt, dar l-a lăsat pe Kang Sheng, omul său de încredere, să fie în prim-plan. Un bărbat sinistru, cu mustață subțire și lentile groase, mereu îmbrăcat în negru, acesta fusese școlit la Moscova, unde ajutase poliția secretă să elimine sute de studenți din China în timpul Marii Terori. Numeroase vânători de vrăjitoare s-au desfășurat în Yan'an sub atenta lui supraveghere, oamenii fiind constrânși să se denunțe unii pe alții. Mii de suspecti erau închiși, investigați, torturați, epurați, uneori chiar executați. Noaptea se puteau auzi urletele înfriorătoare ale deținuților închiși în celule¹⁸.

La finalul campaniei, mai mult de 15.000 de presupuși agenți inamici și spioni fuseseră demascați. Mao a permis ca teroarea să ia amploare, jucând rolul conducătorului modest, distant, dar binevoitor. Apoi a intervenit pentru a reduce violențele, scoțându-l pe Kang Sheng țap ispășitor. Cei care au reușit să supraviețuiască ororilor l-au considerat pe Mao salvatorul lor¹⁹.

Mao a înființat și Grupul Central de Examinare, pe care l-a umplut cu adepți apropiați, printre care Liu Shaoqi, un membru de partid sever și intransigent, ce avea să ajungă al doilea om în stat. Grupul de Examinare conducea totul în Yan'an, transformând de

fapt Partidul Comunist în fieful personal al dictatorului Mao. Membri marcanți care în trecut i se împotriviseră lui Mao într-un fel sau altul au fost înjosiți, fiind obligați să recunoască în scris și să-și ceară scuze public pentru greșelile lor. Printre aceștia s-a numărat și Zhou Enlai, care a încercat din greu să-și ispășească faptele declarându-și sprijinul nețărnut pentru Mao. Au considerat că nu s-a străduit suficient și a fost supus unor ședințe de autodenunțare în care a fost forțat să admită că era un „șarlatan politic” lipsit de principii. A fost o lecție dură pentru Zhou, care, la capătul unor grele încercări, a devenit asistentul de încredere al lui Mao, hotărât să nu i se mai împotrivească niciodată. Spre deosebire de Stalin, Mao rareori ordona să-i fie împușcați adversarii; dimpotrivă, și-i făcea complici și îi ținea constant sub supraveghere, iar aceștia trebuiau să își dovedească neîncetat loialitatea²⁰.

Pe 1 iulie 1943, la a douăzeci și doua aniversare a întemeierii partidului, Mao anunța cum Campania de Rectificare „garanta unanimitate ideologică și politică în cadrul partidului”. Aceasta însemna undă verde pentru dezvoltarea fără limite a cultului personalității. Toți trebuiau să îl aclame pe Mao Zedong și toți trebuiau să studieze Doctrina Mao Zedong, maoismul, un termen creat patru zile mai târziu de Wang Jiaxiang, un ideolog școlit în Uniunea Sovietică. Cel mai de seamă hagiograf era considerat Liu Shaoqi, care l-a elogiat pe Mao drept „marele conducător revoluționar” și „maestru al marxism-leninismului”. Osanalele lui Liu au fost semnalul ca și ceilalți să se alăture liderului, numindu-l „marele cărmuitor revoluționar”, „stea salvatoare”, „strateg de geniu” și „politician de geniu”. Osanalele erau „dezgustător de servile”, după cum au remarcat Theodore White și Annalee Jacoby, doi jurnaliști americani. Când Mao vorbea, bărbați duri, căliți în anii îndelungi ai războiului de gherilă luau cu interes notițe „ca și cum ar fi băut din izvorul cunoașterii”²¹.

Portavocea partidului, ziarul *Eliberarea*, supervizat de Mao, scria cu litere de-o șchioapă: „Tovarășul Mao Zedong este Salvatorul Poporului Chinez!”. Până la finalul anului 1943, portretul lui Mao

se afla peste tot, expus la vedere alături de cele ale lui Marx, Engels, Lenin și Stalin. Insigne cu chipul lui erau purtate de elita partidului, în timp ce profilul lucrat în relief aurit îi apărea pe fațada unei săli uriașe. Oamenii cântau întru gloria lui: „Estul este Roșu, Soarele răsare; China l-a adus pe Mao Zedong; El dorește fericirea poporului său”²².

După o întrerupere de șaptesprezece ani, în aprilie 1945 s-a reunit în sfârșit un congres al partidului. Sute de delegați fuseseră persecutați în timpul Campaniei de Rectificare, unii dintre ei fiind înlocuiți cu oameni loiali lui Mao. Toți și-au aclamat conducătorul care a fost ales președinte al tuturor instituțiilor importante ale partidului. Doctrina Mao Zedong a fost inclusă în actul constitutiv al partidului. În prezentarea inaugurală, Liu Shaoqi a menționat numele președintelui de mai bine de o sută de ori, numindu-l „cel mai mare revoluționar și om de stat din întreaga istorie a Chinei”, dar și „cel mai mare teoretician și savant din întreaga istorie a Chinei”. În cele din urmă, partidul devenise un instrument la dispoziția lui Mao²³.

Când Japonia a capitulat, pe 15 august 1945, Mao avea în subordine 900.000 de soldați provenind din rezerva rurală din nordul Chinei. Cu câteva zile înainte Stalin declarase război Japoniei, trimițând aproape un milion de soldați să treacă granița siberiană și să ocupe Manciuria și nordul Coreei, unde i-au așteptat pe Aliați pentru a-și uni forțele pe paralela 38. Mao avea în plan să pornească spre îndepărtatul Shanghai, însă Stalin era mai degrabă interesat ca trupele americane să părăsească China și Coreea. Pentru ca acest lucru să se întâmple, printr-un tratat chino-sovietic, l-a recunoscut pe Jiang Jieshi conducătorul Chinei unite.

Însă trupele sovietice din Manciuria le-au predat discret zona comunistilor, care au început să vină în număr mare în Yan'an. Sovieticii l-au ajutat pe Mao să transforme haotica armată de luptători de gherilă într-o mașină de război teribilă, deschizând șaisprezece instituții militare, inclusiv școli de aviație, de artilerie și de

inginerie. Ofițeri chinezi au mers în Uniunea Sovietică pentru a primi instrucție superioară. A venit și sprijin logistic, transportat cu avioane și trenuri. Numai în Coreea de Nord au sosit 2.000 de vagoane²⁴.

Pe de altă parte, în septembrie 1946, americanii i-au impus aliatului lor din timpul războiului, Jiang Jieshi, un embargo asupra armelor. Știind bine că țara sa nu va putea niciodată să se apere fără a deține controlul asupra Manciuriei, centrul industrial și poarta strategică a Chinei, Jiang Jieshi a continuat să aducă în zonă cele mai eficiente trupe. Pe de altă parte, Mao nu s-a oprit o clipă, hotărât să-și slăbească inamicul cu orice preț și să-l țină implicat într-un nemilos război de uzură.

În 1948, comuniștii au început să asedieze orașele din Manciuria, forțându-le să se predea, prin distrugerea tuturor posibilităților de aprovizionare cu hrană. Orașul Changchun a căzut după ce 160.000 de civili au murit de foame. Nedorind să aibă aceeași soartă, Beijingul a capitulat la scurt timp după aceea. Asemenea unor piese de domino, orașele au sucombat unul după altul, neputând face față mașinii de război construite de comuniști. Jiang Jieshi și trupele lui au căutat scăpare în Taiwan. La sfârșitul anului 1949, după un conflict militar îndelungat și sângeros, a fost proclamată Republica Populară Chineză²⁵.

Din clipa în care steagul roșu a fluturat deasupra Beijingului, un portret al lui Mao făcut în grabă a fost urcat pe poarta principală a Orașului Interzis. În lunile care au urmat, portretul președintelui a apărut în școli, fabrici și birouri, de multe ori însoțit de indicații precise referitoare la modul de expunere. Negul a devenit în scurt timp semnul său distinctiv, fiind retușat cu foarte mare atenție, asemenea reprezentărilor lui Buddha. A devenit obligatorie studierea maoismului, astfel încât adulții din toate păturile sociale s-au întors la școală să studieze cărțile oficiale pentru a învăța noua ortodoxie. Copiii, soldații, prizonierii și funcționarii cântau în fiecare zi cântece revoluționare, cum ar fi *Mao Zedong este soarele nostru* sau *Imn pentru Președintele Mao*. Aceleași acorduri răsunau și din difuzoarele care fuseseră instalate la fiecare colț de stradă, în gări, cămine,

cantine și în toate instituțiile principale. De două ori pe an se organizau parade atent regizate, în cadrul cărora președintele, de la tribuna din Piața Tiananmen, trecea în revistă soldații care se deplasau sincron, cu precizie matematică, cavaleria, tancurile și mașinile blindate²⁶.

Odată cu dezvoltarea cultului personalității regimul a devenit mai dur, conform modelului preluat de la sovietici. Sloganul zilei era „Uniunea Sovietică de astăzi este viitorul nostru”. Mao a preluat modelul lui Stalin, căpătând acces la putere și bogăție prin colectivizarea agriculturii, eliminarea proprietății private, supravegherea totală a vieții cetățenilor de rând și cheltuirea unor sume uriașe pentru apărare²⁷.

Toate promisiunile făcute în *Despre noua democrație* au fost încălcate una câte una. Prima măsură luată de regim a fost înlăturarea vechii orânduiri din zonele rurale. Aceasta s-a realizat printr-o reformă agrară, țăranii fiind obligați să-i hăituiască și să-i exproprieze pe propriii conducători în adunări colective, în care îi denunțau, acuzându-i că sunt „moșieri”, „tirani” și „trădători”. Unii s-au achitat bucuroși de sarcină, însă alții nu au avut de ales, căci ar fi devenit ei înșiși ținte. Aproape două milioane de oameni au fost lichidați, iar mult mai mulți au fost stigmatizați, numiți „exploatatori” și „dușmani de clasă”. Bunurile acestora le-au fost date fâpșailor, creându-se astfel un pact pecetluit cu sânge între cei săraci și partid²⁸.

La orașe, fiecare primea o etichetă de clasă (*chengfen*) pe baza unei estimări a loialității față de revoluție: „bun”, „nehotărât” sau „ostil”. În funcție de eticheta primită, un cetățean putea avea acces la alimente, educație, servicii medicale și posibilități de angajare. Cei „ostili” erau stigmatizați pe viață, ba chiar și după aceea, având în vedere că eticheta le era transmisă copiilor²⁹.

Între octombrie 1950 și octombrie 1951 s-a desfășurat Marea Teroare, regimul întorcându-se împotriva „contrarevoluționarilor”, „spionilor”, „dușmanilor” și tuturor celor care se împotriveau revoluției. Mao a stabilit o cotă a omorurilor de unu la o mie, dar în unele zone erau uciși de două sau de trei ori mai mulți oameni,

adeseori la întâmplare. În anul ce a urmat, cei care serviseră guvernul anterior au fost supuși unei epurări masive, în timp ce comunitatea de afaceri era îngenucheată. Până în 1953, toate organizațiile care funcționau în afara partidului – comunități religioase, societăți filantropice, camere de comerț independente, asociații civile – au fost eliminate³⁰.

Prin aplicarea cenzurii, se avea grijă ca artiștii și scriitorii să se conformeze ordinelor partidului. Cărțile considerate indezirabile erau aruncate în focuri uriașe sau distruse cu tonele. În vara anului 1953, Editura Comercială, una dintre cele mai mari din țară, a publicat aproximativ 8.000 de titluri. Un an mai târziu, doar 1.234 dintre acestea au fost considerate potrivite pentru „mase”. Realismul socialist de sorginte stalinistă a fost impus tuturor artelor vizuale și literaturii. Însă, de data aceasta, subiectul principal era Mao, nu Stalin. Lucrările, eseurile, poemele, prelegerile, cugetările și sloganeurile sale erau distribuite în milioane de exemplare, de la ediții comune la ediții scumpe, aurite. S-a publicat un volum uriaș de materiale de propagandă, care povesteau despre asuprire și despre drumul către libertate, uneori citându-se cuvintele lui Mao, alteori fiind scrise de el însuși. Dar și ziarele și revistele îi răspândeau înțelepciunea în lung și-n lat. De obicei, pe prima pagină trona poza președintelui³¹.

În 1949, președintele și-a ales un fotograf, o femeie pe nume Hou Bo. Aceasta se alăturase partidului la vârsta de paisprezece ani, iar fotografiile ei au ajuns în scurt timp să fie tipărite în milioane de exemplare. *Instaurarea Republicii Populare Chineze* (1949), *Mao Zedong trecând fluviul Yangtze înot* (1955) și *Președintele Mao în largul său alături de clasa muncitoare* (1959) – unele dintre aceste fotografii, mult retușate, au fost printre cele mai răspândite imagini ale secolului XX³².

Nu au fost parcuri, străzi sau orașe care să fie numite după Mao. În schimb, președintele și-a creat o imagine de-a dreptul intangibilă, de rege al filosofiei orientale. La bază se afla ideea unirii teoriei

marxist-leniniste cu practica concretă a revoluției chineze. În loc să aplice dogmatic marxismul unei situații foarte diferite de cea din Rusia, Mao a supervizat sinificarea marxismului. În decembrie 1950, a publicat articolul intitulat „Despre practică”, urmat în aprilie 1952 de articolul „Despre contradicție”. Ambele au fost privite ca o dezvoltare filosofică a materialismului dialectic al lui Marx, Engels, Lenin și Stalin. Deși aceste eseuri aveau mult prea puține elemente de originalitate, ideea sinificării marxismului le-a surâs admiratorilor de acasă și de peste hotare³³.

Mao poza de asemenea în renașcentist, filosof, savant și poet, toate într-un singur om. Se vedea și ca un caligraf adânc înrădăcinat în tradiția țării sale. În timp ce volumele de poezie clasică dispărușeră de pe rafturi, versurile președintelui se puteau găsi pretutindeni. Punctul culminant a fost publicarea volumului *Cele nouăsprezece poeme ale președintelui Mao*. Compendiul conținea de fapt douăzeci și una de poezii, dar Mao voise neapărat să imite o celebră antologie clasică intitulată *Nouăsprezece poeme antice*. În scurt timp s-a pornit o mișcare pentru studierea operei sale, profesori erudiți și secretari de partid lăudând care mai de care această „reușită în istoria literaturii”³⁴.

Deși poezia lui era doar un pic mai bună decât a lui Stalin, căruia de asemenea îi plăcea să se joace cu rimele, Mao avea un real talent în folosirea cuvintelor. Sloganurile sale concise s-au strecurat în toate gospodăriile – „Femeile susțin jumătate de cer”, „Revoluția nu e o cină de socializare”, „Puterea vine prin țeava unei arme” sau „Imperialismul e un tigru de hârtie”. Motto-ul său era „Slujește poporul” – și apărea peste tot pe afișe și pancarte, cu litere albe scrise într-o caligrafie plină de înflorituri pe un fundal roșu. Tot cu caligrafia sa erau scrise numele clădirilor guvernamentale, erau înfrumusețate monumentele publice și împodobite vase, câni și calendare. Și astăzi caligrafia lui se regăsește în antetul *Ziarului poporului*³⁵.

Ca și Stalin, Mao era un tip distant, asemenea unui zeu, rareori fiind văzut și auzit, ascuns în inima Orașului Interzis, cândva locuit

de împărați. Excela însă în a face ceea ce am putea numi politică de coridor, întâlnindu-se în mod constant cu membri din întreaga ierarhie a partidului. Avea o înfățișare înșelătoare. Părea blând, umil, aproape un bunic pătruns de grija pe care le-o purta celorlalți. Nu era un bun orator, având un puternic accent caracteristic regiunii Hunan, dar se pricepea foarte bine să întrețină o conversație și știa să-și destindă interlocutorii. Mergea încet și vorbea rar, întotdeauna cu multă solemnitate. Zâmbea des și cu bunăvoință. „Pare un om atât de blând, încât puțini îi observă ochii reci și iscoditori sau sunt conștienți de mintea lui mereu trează.” Când intra într-o cameră pentru a participa la o întâlnire, celor prezenți li se cerea să se ridice în picioare și să aplaude³⁶.

Mao îl imita pe Stalin, însă mentorului său îi era teamă de apariția unui vecin puternic care ar fi putut să-i amenințe influența asupra blocului socialist. Stalin l-a lăsat să aștepte săptămâni în șir înainte să semneze Tratatul de prietenie, alianță și ajutor reciproc în 1950. A tăiat și din fondurile alocate Chinei pentru Planul Cincinal, avertizându-l pe Mao că grăbea prea mult colectivizarea economiei.

La moartea lui Stalin, în 1953, Mao a răsuflat ușurat. Președintele putea în sfârșit să mărească ritmul colectivizării, impunând monopol asupra cerealelor până la sfârșitul anului, ceea ce i-a obligat pe țărani să își vândă recoltele la prețul fixat de stat. Doi ani mai târziu s-au înființat cooperativele agricole, care erau asemenea gospodăriilor de stat din Uniunea Sovietică. Acestea le-au luat țăranilor pământul, transformându-i în iobagi aflați la cheremul statului. La orașe, tot ce ținea de comerț și industrie i-a revenit statului, guvernul expropriind atât magazinele mici și întreprinderile private, cât și întreprinderile mari. Însă campania de accelerare a colectivizării a avut efecte devastatoare asupra economiei și a provocat nemulțumirea oamenilor³⁷.

În 1956, Mao s-a confruntat cu un obstacol. Pe 25 februarie, în ultima zi a Congresului al XX-lea al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice, Nikita Hrușciiov a ținut o întâlnire secretă neprogramată în Marele Palat al Kremlinului. Într-un discurs care a durat patru

ore fără întrerupere, acesta a denunțat suspiciunea, frica și teroarea instituite de Stalin. Într-un atac devastator îndreptat împotriva fostului său stăpân, Hrușciiov l-a acuzat pe acesta, considerându-l vinovat pentru epurările brutale, deportările în masă, execuțiile sumare sau torturarea unor loialiști nevinovați. Hrușciiov i-a reproșat lui Stalin și „obsesia pentru preamărire” și pentru cultul personalității pe care l-a întreținut cât a fost la putere. Cei de față au ascultat muți de uimire. Nu s-a aplaudat la final, mulți dintre delegați fiind năușiți și părăsind sala în stare de șoc³⁸.

Copii ale discursului au fost trimise partidelor comuniste din străinătate, unde s-a declanșat o reacție în lanț. La Beijing, președintele s-a văzut obligat să intre în defensivă. Mao era Stalin al Chinei, Marele Conducător al Republicii Populare. Discursul secret putea ridica semne de întrebare la adresa autorității sale, în special a adulației întreținute în jurul său. Destalinizarea era nici mai mult, nici mai puțin decât o provocare pentru Mao și autoritatea acestuia. Așa cum Hrușciiov pleda pentru revenirea țării la Politburo, Liu Shaoqi, Deng Xiaoping, Zhou Enlai și alți lideri de la Beijing susțineau principiile conducerii colective. Și s-au folosit de criticile aduse de Hrușciiov gospodăriilor de stat pentru a încetini ritmul colectivizării. Se părea că președintele era marginalizat³⁹.

La Congresul al VIII-lea al Partidului din septembrie 1956, maoismul a fost eliminat din actul constitutiv al partidului, în timp ce cultul personalității pierdea din amploare. Constrâns de Hrușciiov, Mao nu a avut de ales și a acceptat cu demnitate măsurile impuse, având chiar și o contribuție proprie în lunile ce au precedat întâlnirea. Dar în sinea sa fierbea de furie, acuzându-i pe Liu Shaoqi și Deng Xiaoping că au preluat frâiele, trecându-l în plan secund⁴⁰.

Revoluția din Ungaria i-a dat lui Mao șansa de a fi din nou stăpân pe situație. În timp ce trupele sovietice îi zdrobeau pe rebeli la Budapesta în noiembrie 1956, președintele Mao acuza Partidul Comunist Maghiar că a primit o asemenea lovitură deoarece nu a ascultat revendicările poporului, lăsându-le să mocnească până le-a scăpat de sub control. Mao poza în democrat, militând în favoarea

omului de rând, cerând ca și cei care nu erau membri de partid să își poată exprima nemulțumirile. În februarie 1957 a cerut partidului să „lase o sută de flori să înflorească și o sută de școli de gândire să se întrecă”, îndemnându-i pe oamenii de rând să nu mai ezite și să își spună păsul.

Însă calculele lui Mao s-au dovedit a fi greșite. El sperase la un val de elogii prin care adepții lui să pedepsească partidul, care scoșese maoismul din constituție. În schimb, oamenii au scris rânduri fără echivoc în favoarea democrației și a drepturilor omului, unii cerând ca Partidul Comunist să renunțe la putere. Studenți și muncitori au ieșit în stradă cu zecile de mii, scandând în favoarea democrației și a libertății de exprimare. Mao a fost surprins de amploarea revendicărilor. L-a însărcinat pe Deng Xiaoping cu o campanie de denunțare în care jumătate de milion de studenți și intelectuali au fost acuzați că ar fi „de dreapta”, hotărâți să distrugă partidul, cei mai mulți fiind trimiși în lagăre de muncă aflate la granițele imperiului⁴¹.

Jocul s-a întors împotriva lui ca un bumerang, dar măcar se afla alături de vechii săi tovarăși de arme, hotărât să suprimе poporul. Având din nou frâiele partidului, Mao dorea neapărat să ducă la bun sfârșit colectivizarea radicală a zonei rurale. La Moscova, unde în noiembrie 1957 a fost invitat să participe, alături de liderii partidelor comuniste din întreaga lume, la cea de-a patruzecia aniversare a Revoluției din Octombrie, i-a jurat credință lui Hrușciov, recunoscându-l ca lider al blocului socialist.

În sinea lui, Mao considera că lui i s-ar fi convenit statutul de conducător al tuturor statelor socialiste. Chiar și atunci când Stalin încă mai era în viață, Mao se considera un revoluționar mai dâr decât el – la urma urmei, condusese spre libertate un sfert din populația lumii. Era în același timp un Lenin și un Stalin al Chinei. Când Hrușciov a anunțat că Uniunea Sovietică intenționa să ajungă din urmă Statele Unite la producția de carne, lapte și unt pe cap de locuitor, Mao a acceptat provocarea și a proclamat că, în următorii

cincisprezece ani, țara sa va întrece Marea Britanie – considerată în acel moment o mare putere industrială – la producția de oțel. Mao era hotărât să-l depășească pe Hrușciiov, forțând un Mare Salt Înainte în comunism care avea să lase în urmă Uniunea Sovietică.

Marele Salt Înainte a fost prima încercare a lui Mao de a întrece Uniunea Sovietică, pentru care țăranii au fost adunați în colectivități imense, numite „comune populare”. A crezut că poate depăși Uniunea Sovietică transformându-i pe oamenii de la țară în infanteriștii unei armate uriașe, aflate la dispoziția sa zi și noapte, cu care să construiască economia. Mao era convins că găsisese calea spre comunism, devenind astfel mântuitorul care conducea omenirea către o lume a abundenței generale.

Mao s-a folosit de această campanie pentru a relansa cultul personalității, reușind să își înfrângă adversarii de-a lungul mai multor ședințe de partid ținute în primele luni ale anului 1958. „Ce-i greșit în a aduce elogiul?”, întreba el retoric. „Adevărul este în mâinile noastre, de ce să nu îl elogiem?” „Orice comunitate trebuie să își elogieze conducătorul, nu poate decât să-și elogieze conducătorul”, remarcă el, explicând că acesta era „adevăratul cult al personalității”⁴².

Mesajul a fost imediat preluat de adepții săi. Ke Qingshi, primarul Shanghaiului, fremăta entuziasmat: „Trebuie să avem credință oarbă în Președinte! Trebuie să ne supunem întru totul Președintelui!”⁴³. Mai devreme sau mai târziu, liderii din întreaga ierarhie a partidului au trebuit să-și facă autocritica. Zhou Enlai a fost de multe ori înjosit și umilit, forțat în trei rânduri să-și recunoască greșelile în fața conducerii. La final a recunoscut față de cei prezenți că Mao era „personificarea adevărului” și că s-au făcut greșeli atunci când partidul nu l-a avut alături pe marele său conducător⁴⁴.

Lui Zhou Enlai i s-a permis să rămână în partid, dar mulți alți membri nu au fost la fel de norocoși. Conducerea unor provincii întregi a fost răsturnată, clicile „antipartid” fiind înlăturate de peste tot. Doar în provincia Yunnan au fost epurați mii de membri, inclusiv unu din cincisprezece membri din eşaloanele superioare⁴⁵.

Mao pretindea devotament total, transformându-i pe toți în lingușitori. Prin urmare, președintele lua deciziile după bunul său plac, iar de cele mai multe ori fără să-și facă griji cu privire la impactul pe care îl puteau avea. În vara anului 1959 era deja clar că Marele Salt Înainte era un dezastru. Dar până și nota echilibrată de dezaprobare venită din partea ministrului Apărării, Peng Dehuai, la întrunirea partidului de la Lushan a fost interpretată de Mao ca o lovitură pe la spate. Peng a fost criticat ca fiind liderul „unei clii antipartid” și a fost înlăturat din toate funcțiile. Liu Shaoqi a intervenit, acoperindu-l pe președinte cu laude. „Conducerea Tovarășului Mao Zedong”, spunea Liu, „nu este cu nimic inferioară conducerii lui Marx și Lenin. Sunt convins că dacă Marx și Lenin ar fi trăit în China, ar fi condus în același fel revoluția chineză”. Așa cum a remarcat doctorul său, președintele „tânjea după afecțiune și recunoaștere. Cu cât era văzut mai rău în rândul partidului, cu atât mai mult avea nevoie de aprobare”⁴⁶.

Mai ales Lin Biao a intervenit în apărarea președintelui, acuzându-l pe Peng Dehuai, pe un ton subțire și ascuțit, că era „ambitios, conspiraționist și ipocrit”. Lin era considerat în mare măsură drept unul dintre cei mai importanți strategii ai războiului civil, fiind cel care condusesese asediul Changchunului din 1948. Numai piele și os și alb ca varul, era un om care avea multe fobii legate de apă, vânt și frig. Chiar și banalul zgomot al apei curgătoare îi provoca diaree. „Doar Mao este marele erou, și nimeni altcineva n-ar trebui să îndrăznească să aspire la acest statut”, spunea acesta înflăcărat, adăugând apoi: „Suntem cu toții foarte departe în urma sa, așa că nici măcar să nu încercăm!”⁴⁷.

În particular, Lin era mult mai critic decât Peng, notând în jurnalul său personal că Marele Salt Înainte „era rodul imaginației și un eșec total”. Știa însă că pentru a rămâne la putere trebuia să îl copleșească pe președinte cu laude. Lin înțelesese de mult cât de important era să îi ridice osanale lui Mao: „Își venerează propria persoană, are o încredere oarbă în el însuși, se adoră, își va asuma meritele pentru orice realizare, dar îi va învinovăți pe ceilalți pentru nereușitele lui”⁴⁸.

Oricine își exprima o cât de mică rețineră față de Marele Salt Înainte era urmărit până în pânzele albe, astfel că aproximativ 3,6 milioane de membri de partid au fost epurați, fiind considerați „de dreapta” sau „mici Peng Dehuai”. Și au fost înlocuiți cu indivizi duri și lipsiți de scrupule, care s-au orientat după cum bătea vântul pentru a prinde trenul schimbărilor de la Beijing, folosindu-se de toate mijloacele posibile pentru a lua cerealele din zonele agricole⁴⁹.

În loc să îndrepte economia spre o depășire a celei din Uniunea Sovietică, Marele Salt Înainte s-a dovedit a fi unul dintre cele mai mari dezastre ale secolului XX, în care zeci de milioane de oameni au fost bătuți, înfomețați și puși să muncească până și-au dat suflul. În octombrie 1960 Mao a fost nevoit să renunțe la planul său grandios, iar economia țării a avut nevoie de mai bine de un an numai pentru a începe să-și revină⁵⁰.

În ianuarie 1962, când în jur de 7.000 de cadre de partid din toată țara s-au adunat pentru a discuta eșecul Marelui Salt Înainte, steaua lui Mao abia mai pâlpâia. Umblau zvonuri care îl acuzau pe președinte că s-a lăsat indus în eroare, că a acționat nechibzuit și imprudent. Unii delegați îl considerau responsabil pentru înfometarea oamenilor de rând. Liu Shaoqi însuși a fost cu adevărat șocat de starea dezastruoasă a zonelor rurale. În timpul ședinței a folosit sintagma „dezastru produs de om”, stârnind rumoare în public. Lin Biao i-a sărit din nou în ajutor lui Mao, laudând Marele Salt Înainte ca pe o realizare fără precedent în istoria Chinei: „Cugetările Președintelui Mao sunt întotdeauna corecte. Este mereu în contact cu realitatea”. Zhou Enlai a făcut un pas în față, asumându-și vina pentru tot ce nu mersese cum trebuie⁵¹.

Președintele era mulțumit de Lin, dar pe toți ceilalți îi privea cu suspiciune. Moștenirea pe care dorea să o lase era pusă în pericol. Mao se temea să nu aibă aceeași soartă ca Stalin, care, după ce a murit, fusese acuzat de Hrușciov.

A început contraatacul încă din august 1962, punând bazele Revoluției Culturale. Forțele contrarevoluționare, explica el, erau pretutindeni și încercau să îndrepte țara pe drumul către capitalism.

A lansat Mișcarea de Educație Socialistă, care avea ca motto „Să nu uităm niciodată lupta de clasă”. Un an mai târziu, Mao își îndemna cetățenii să ia aminte la Lei Feng, un tânăr soldat care își pusese întreaga viață în slujba poporului. Jurnalul postum al acestuia, o mărturie a evoluției sale ideologice, a fost publicat și studiat în toată țara. Lei Feng arăta cum „sângele vărsat de partid și de Președintele Mao mi-a pătruns în toate celulele”. Mao i-a apărut chiar într-un vis: „Ieri am avut un vis. Am visat că îl văd pe Președintele Mao. M-a mângâiat pe cap, ca un părinte plin de duioșie. Mi-a zis, zâmbind: «Ia aminte; să fii mereu loial partidului și poporului!». Eram copleșit de fericire; am încercat să vorbesc, dar nu am putut”⁵².

Ziarele din întreaga țară publicau scrisori conținând cele mai înflăcărâte declarații din partea unor muncitori și țărani. S-au organizat zeci de mii de întâlniri în care Lei Feng era elogiât ca un adevărat comunist. S-au realizat piese de teatru și filme. S-au compus cântece, unele având zeci de versuri. Povestitorii cutreierau satele pentru a-i încânta pe țăranii analfabeți cu dragostea lui Lei Feng pentru Președinte. O expoziție care-i purta numele s-a deschis la Muzeul Armatei din Beijing, unde, la intrare, pe un ecran uriaș, caligrafia lui Mao Zedong îi îndemna pe vizitatori: „Învățați de la Tovarășul Lei Feng!”. Lei Feng era Mao al oamenilor sărmani, un Mao simplificat pentru mase. Menirea lui era să îi scoată pe oameni din apatia provocată de Marea Foamete și să le sporească ura față de dușmanii de clasă⁵³.

Lin Biao, care fusese răsplătit pentru prestația de la Lushan cu funcția de ministru al Apărării, ocupată anterior de Peng Dehuai, promova studierea maoismului în rândul forțelor armate. Soldaților li se cerea să învețe pe de rost scurte paragrafe din scrierile lui Mao. În ianuarie 1964 a fost publicat un compendiu conținând aceste citate, multiplicat la șapirograf, o versiune completă fiind distribuită în același an Armatei de Eliberare a Poporului. Cu o copertă dintr-o folie din plastic de un roșu țipător, volumul nu era mai mare de o palmă, încăpând ușor în buzunarul uniformei militare. Lin Biao i-a

adăugat și o dedicație, preluată din jurnalul lui Lei Feng: „Citește cartea Președintelui Mao, ascultă cuvintele Președintelui Mao, poartă-te conform învățăturilor Președintelui Mao și fii un bun luptător pentru Președintele Mao”. În august 1965, când s-a publicat o nouă ediție, milioane de exemplare din *Citatele Președintelui Mao* (cunoscută și sub denumirea de *Cărticica Roșie*) fuseseră deja distribuite și în afara armatei⁵⁴.

Încântat de această admirație, Mao a dat dispoziție ca întreaga țară să preia exemplul lui Lin Biao și al Armatei de Eliberare a Poporului. „Meritul Armatei de Eliberare”, spunea el, „este că ideologia politică adoptată e cea corectă”. Drept urmare, armata a început să joace un rol-cheie în viața civilă, stabilind în unitățile guvernamentale departamente politice pentru promovarea maoismului. De asemenea, armata întreținea și o oarecare atmosferă marțială, în acord cu Mișcarea de Educație Socialistă. În zonele rurale se organizau „tabere de vară” militare pentru studenți și muncitori. Copiii din școlile primare erau învățați să folosească arme cu aer comprimat, fiind puși să tragă în portretele lui Jiang Jieshi și ale imperialiștilor americani. Au fost deschise tabere de pregătire militară pentru studenții mai mari cu origini sănătoase, în care erau învățați cum să arunce grenade și să tragă cu muniție activă. În vara anului 1965, peste 10.000 de studenți și 50.000 de elevi de gimnaziu din Shanghai au petrecut o săptămână în tabere⁵⁵.

Pe 1 octombrie 1964, pentru a sărbători Ziua Națională, armata a organizat un spectacol extraordinar în Piața Tiananmen, cu coruri și dansatori de balet în uniformă militară. O imagine uriașă a președintelui Mao a deschis procesiunea, care înainta pe ritmul cântecului *Președintele Mao, soarele din inimile noastre*. Poporului i se spunea că, „înarmat cu Doctrina Mao Zedong”, va putea trece peste „încercările capitaliste și feudale de restaurație, dar și peste atacurile dușmanilor atât din țară, cât și de peste hotare”. Două săptămâni mai târziu, China își testa prima bombă atomică, alăturându-se astfel marilor puteri ale lumii⁵⁶.

În primăvara anului 1966, Mao era pregătit să pornească Revoluția Culturală. Era a doua încercare de a deveni acel pivot al istoriei în jurul căruia să graviteze universul socialist. În loc să reorganizeze economia, care ajunsese un dezastru după Marele Salt Înainte, președintele și-a îndreptat atenția către cultură. Cu siguranță Mao s-a întrebat cum de un singur om, Nikita Hrușciiov, reușise să schimbe întreaga politică a marii Uniuni Sovietice, atacându-l pe Stalin în 1956 și propunând o „coexistență pașnică” cu puterile imperialiste. Răspunsul a fost că nu se acordase culturii atenția cuvenită. Capitaliștii dispăruseră, proprietățile le fuseseră confiscate, dar cultura capitalistă încă rezista, iar câțiva oameni de la vârf încă puteau să erodeze și, într-un final, să răstoarne întregul sistem.

Lenin dusese la bun sfârșit Marea Revoluție Socialistă din Octombrie, stabilind un precedent pentru proletarii din întreaga lume. Însă revizioniștii moderni, de felul lui Hrușciiov, uzurpaseră conducerea partidului, îndreptând Uniunea Sovietică din nou pe drumul către capitalism. Marea Revoluție Culturală a Proletariatului avea să fie a doua etapă în istoria mișcării comuniste internaționale, protejând dictatura proletariatului împotriva revizionismului. Pilonii de bază ai viitorului comunist se aflau acum în China, președintele Mao conducându-i pe toți cei asupriți și obidiți către libertate. Mao era cel care moștenise, apăraseră și ridicaseră marxism-leninismul într-o nouă etapă, aceea a doctrinei marxism-leninism-maoism. Numele lui Stalin nu era menționat⁵⁷.

Toate acestea erau într-adevăr idei mărețe, însă Mao s-a folosit de Revoluția Culturală și ca să se descotorosească de dușmanii săi, reali sau imaginari, în special de delegații care în ianuarie 1962 își exprimaseră rezervele față de Marele Salt Înainte.

Cu zece ani înainte, Mao greșise permițându-le intelectualilor să-și exprime liber părerile în timpul campaniei celor „O sută de flori”. De data aceasta era mai bine pregătit. Mai întâi a pus întreaga țară în gardă dispunând, în mai 1966, arestarea a patru membri de partid pe motiv că făceau parte din „clica antipartid” care complota

în favoarea întoarcerii la capitalism. Apoi, pe 1 iunie, cursurile au fost suspendate, iar elevii și studenții au fost instigați împotriva profesorilor.

Elevi de toate vârstele trecuseră prin ani mulți de îndoctrinare în timpul Mișcării de Educație Socialistă. Încurajați de aparatul de partid, aceștia i-au hărțuit, denunțat, umilit, chiar și torturat pe cei bănuiați a fi dușmani de clasă. Însă unii dintre ei, din exces de zel, au luat la rost membri de partid marcanti. Și au fost pedepsiți pentru faptele lor de echipe de lucru trimise de Deng Xiaoping și Liu Shaoqi, care se ocupau de Revoluția Culturală cât timp președintele lipsea din Beijing. La mijlocul lui iulie, Mao s-a întors în capitală. Și, în loc să-i susțină pe cei doi colegi ai săi, i-a acuzat că înăbușă acțiunile studenților și că „au instituit o dictatură”. Amândoi au fost marginalizați, iar Lin Biao a preluat de la Liu Shaoqi poziția secundă în stat.

„Rebeliunea este justificată” a devenit strigătul de luptă al lui Mao, iar studenții s-au răzvrătit. În august 1966 au apărut Gărzile Roșii, ai căror membri erau îmbrăcați în uniforme militare improvizate și aveau la ei *Cărticica Roșie*. Au jurat să îl apere pe președinte și să ducă la bun sfârșit Revoluția Culturală. În dimineața zilei de 18 august, aproape un milion au venit în Piața Tiananmen, așteptând să-l vadă pe președinte. Când soarele s-a ridicat în partea de est a pieței, Mao a coborât de la tribună îmbrăcat într-o uniformă largă de armată. Mulțimea a izbucnit în urale, fluturând *Cărticica Roșie*⁵⁸.

În perioada august-noiembrie 1966 Mao a trecut în revistă aproximativ douăsprezece milioane de membri ai Gărzilor Roșii pe parcursul a opt manifestații de amploare. În cele din urmă, când nu au mai încăput nici măcar în uriașa piață din fața Orașului Interzis, a fost nevoit să străbată orașul într-o mașină de teren descoperită, reușind să ajungă la două milioane de elevi și studenți într-o singură tură. Fiecare adunare era organizată cu meticulozitate, membrii Gărzilor Roșii venind grupați în marș sau fiind aduși în piață în miez de noapte cu un convoi de 6.000 de camioane, transporturi care, din motive de securitate, nu erau niciodată anunțate în prealabil. Aveau ordin să stea aliniați și așteptau astfel ore în șir. Iar când, în

cele din urmă, președintele își făcea apariția, lua poziția de drepti, își întindeau gâturile și strigau: „Trăiască Președintele Mao!”⁵⁹.

Mulți dintre ei erau cu adevărat extaziați că puteau să-l zărească pe președinte, fie și preț de câteva clipe, alții erau dezamăgiți. Unii erau speriați. Dar cu toții știau exact ce trebuiau să facă și să zică, mai ales că ideea de bază era prezentată în mod constant în presă, la radio și la televizor după fiecare adunare de la Beijing: „Astăzi sunt cel mai fericit om din lume. L-am văzut pe Marele nostru Conducător, Președintele Mao!”⁶⁰.

Pe 18 septembrie, la finalul primei adunări, Lin Biao a ținut un lung discurs prin care făcea apel la tinerii entuziaști să distrugă „toate vechile idei, vechea cultură, vechile obiceiuri și cutume ale claselor exploatare”.

Ceea ce au și făcut, cu mult avânt chiar, căci au ars cărți, au răsturnat pietre de mormânt din cimitire, au distrus temple, au vandalizat biserici și au atacat în general tot ce purta însemnele trecutului, inclusiv nume de străzi și de magazine. Au făcut și descinderi în gospodării. Doar la Shanghai au intrat în 250.000 de case, confiscând toate lucrurile care purtau marca trecutului, indiferent că erau cărți obișnuite, fotografii de familie, vechi obiecte din bronz sau pergame rare⁶¹.

Mao a declarat că, pe măsură ce vechea orânduire era luată cu asalt, o nouă cultură a proletariatului avea să capete formă. Cu toții au înțeles că singura opțiune acceptabilă era cultul Președintelui Mao. Aspectul cel mai vizibil al cultului era puzderia de sloganuri. Numărul acestora crescuse peste tot. După cum remarca un atent observator: „Dintotdeauna au fost multe, dar acum au depășit orice măsură. Orice petic liber de perete trebuie pictat cu un citat sau cu un omagiu către Mao”. Printre sloganurile preferate se numărau „Marele Nostru Învățător”, „Marele Conducător”, „Marele Comandant”, „Marele Cărmaci” sau „Trăiască Președintele Mao!”. Magazinele, fabricile și școlile erau tapetate cu astfel de lozinci, dintre care unele se întindeau pe clădiri întregi. Erau scrise citate și pe autobuze, camioane, mașini sau furgonete⁶².

În această lume nouă drapată în roșu, toate simțurile erau bombardate. De pe platforme improvizate, cu glas strident, Gărzile Roșii făceau apel la oameni să se alătore revoluției. Trecătorilor li se țineau discursuri aprinse, presărate cu citate din cuvântările președintelui. Și în înaltul cerului stewardesele de pe zborurile interne își încântau în mod constant pasagerii cu lecturi din *Cărticica Roșie*. Însă arma cea mai de temut o reprezentau difuzoarele. Acestea au fost folosite dintotdeauna în campaniile de propagandă, dar acum funcționau fără oprire, scuipând în eter aceleași citate – mereu la volum maxim. Gărzile Roșii citeau din *Cărticica Roșie* în gheretele polițiștilor, care erau conectate la difuzoarele de pe străzi. Grupuri de tineri revoluționari defilau prin oraș interpretând cu glas tare cântece revoluționare care îl laudau pe președinte și gândirea sa. Aceleași cântece erau difuzate și la radio, conectat și el la difuzoarele din curți, școli, fabrici și birouri guvernamentale. Dintre cântecele preferate: *Când navigăm, ne bazăm pe Cărmaci* sau *Gândirea lui Mao Zedong strălucește cu o lumină de aur*⁶³.

Nimeni nu voia să rămână în urmă când venea vorba despre cultul personalității. Deoarece din ce în ce mai multe categorii de obiecte ajungeau să fie catalogate drept „feudale” sau „burgheze”, oamenii de rând se îndreptau tot mai mult către bunurile disponibile considerate sigure din punct de vedere politic. În mare vogă erau fotografiile, insignele, afișele și cărțile cu Mao, iar ramuri întregi ale industriei au fost transformate pentru a produce asemenea obiecte de cult.

Doar la Shanghai au fost ridicate șapte fabrici cu o suprafață totală de 16.400 de metri pătrați, echivalentul a trei terenuri de fotbal, pentru a face față cererii de fotografii, portrete, afișe și cărți. În provincia Jiangsu, fabrici industriale au fost reutilitate pentru a tipări *Cărticica Roșie*. Fabricile care produceau cerneală roșie funcționau fără oprire, dar tot rămâneau fără stocuri⁶⁴.

Cărțile aveau nevoie de coperte – strălucitoare, luminoase și roșii. În 1968, numai cantitatea de plastic necesară pentru *Cărticica Roșie* ajungea la 4.000 de tone. Încă din 1966, Ministerul Comerțului

redusese producția de pantofi, papuci și jucării din plastic, fabricile din toată țara strângând rândurile pentru a-și aduce contribuția la promovarea maoismului⁶⁵.

Economia planificată se străduia să țină pasul cu cererea. De pildă, în cazul insinelor cu Mao, în 1968, producția națională se ridica la peste cincizeci de milioane de insigne pe lună, și tot nu era de ajuns. A apărut și o piață neagră înfloritoare. Unele organizații guvernamentale produceau insigne pentru propriii membri, dar, atrase de profit, și-au extins activitatea și într-o zonă relativ legală. Au apărut și fabrici ilegale, dedicate în întregime alimentării pieței negre. Erau în competiție directă cu statul pentru materii prime greu de găsit, furând, de pildă, găleți, ibrice, oale și tigăi din aluminiu. Așa de mare era cererea, încât unele fabrici desprindeau stratul protector de aluminiu de pe utilaje costisitoare pentru a susține nebunia cererii de insigne⁶⁶.

Erau mii de modele de insigne, unele confecționate pur și simplu din sticlă acrilică, material plastic sau chiar bambus, altele create cu atenție din porțelan colorat manual, dar cele mai multe aveau o bază de aluminiu și profilul lui Mao în aur sau argint, privind inevitabil spre stânga. Alături de *Cărticica Roșie*, insigna a devenit un simbol al loialității față de președinte, iar oamenii o purtau chiar în dreptul inimii. Insignele au fost marfa cea mai comercializată în primii ani ai Revoluției Culturale, supusă tuturor formelor de speculație capitalistă. Cantitatea de aluminiu deturnată de la alte activități industriale era atât de mare, încât, în 1969, Mao le-a ordonat să se oprească: „Dați-mi avioanele înapoi”. Frenezia s-a potolit rapid, începând în mare parte după moartea lui Lin Biao, în 1971⁶⁷.

Într-o primă etapă, Revoluția Culturală a însemnat lupte crâncene între facțiuni, deoarece oamenii de rând, cadrele de partid și conducătorii militari erau nehotărâți în privința adevăratului scop al Revoluției Culturale. Diferitele facțiuni se luptau între ele, fiecare având convingerea că reprezintă adevărata voce a lui Mao Zedong, aducând țara în pragul războiului civil. În scurt timp oamenii au ajuns să se lupte în stradă cu mitraliere și artilerie antiaeriană. Cu toate

acestea, președintele s-a impus. Făcea tot felul de improvizații, distrugând astfel milioane de vieți. Uneori se mai oprea să își salveze vreun adept loial sau să își arunce vreun coleg apropiat în groapa cu lei. Cu un simplu cuvânt decidea soarta multora, validând o facțiune sau etichetând alta drept „contrarevoluționară”. Verdictul se putea schimba peste noapte, alimentând astfel cercul vicios al nesfârșitelor violențe în care oamenii se călcau în picioare să-și dovedească loialitatea față de președinte.

Când valul de violențe a ajuns la un punct critic, în vara anului 1967, președintele a intervenit. A străbătut întreaga țară, chemând la o Mare Alianță. Pe 1 octombrie, într-o demonstrație impresionantă de unitate și coordonare, 500.000 de soldați au intrat în marș în Piața Tiananmen, precedați de o imensă statuie argintie din plastic reprezentându-l pe Mao, care le arăta drumul înainte. Erau urmați de sute de mii de oameni obișnuiți, obligați să defileze împreună, mulți dintre ei în contingente cu membri din facțiuni rivale⁶⁸.

Peste tot se organizau cursuri pentru studierea maoismului. Cu ani în urmă, Armata de Eliberare a Poporului susținuse doctrina maoistă, iar acum se folosea de cultul conducătorului pentru a impune ordinea și disciplina. Așa cum spunea Lin Biao, cultul personalității avea să unească „întregul partid, întreaga armată, întregul popor”. În martie 1968 a început o nouă campanie, „Trei loialități și patru iubiri nesfârșite”. Cultul lui Mao a fost dus pe noi culmi, cerându-se loialitate absolută pentru președinte, gândirea lui și „linia revoluționară proletară”. În școli, birouri și fabrici s-au amenajat altare pentru președintele Mao. „Soarele roșu din inimile noastre”, scria cu litere mari, tăiate din hârtie de un roșu-aprins, care formau un arc deasupra imaginii Marelui Cărmaci. Capul îi era înconjurat de raze de soare. Oamenii întâlneau privirea lui Mao în clipa în care se trezeau, iar seara se întorceau la el, făcând o plecăciune în fața portretului său⁶⁹.

Exista și un dans al loialității, constând în câteva mișcări simple cu mâna întinsă de la inimă către portretul președintelui. Dansul era însoțit de cântecul *Mult iubitul Președinte Mao*. La televiziunea

de stat, serile erau dedicate cântecului și dansului ritual. De cele mai multe ori, în mijlocul scenei se afla un bust uriaș din care ieșeau raze de lumină ce pulsau și clipeau, ca și cum capul zeului emana lumină și energie⁷⁰.

Busturi și statui ale lui Mao au răsărit ca ciupercile după ploaie. Mai bine de 600.000 au apărut doar în Shanghai, cele mai multe făcute din ipsos alb; pentru altele se foloseau beton armat, aluminiu și tablă cositorită. Unele se înălțau deasupra pietonilor la impunătoare înălțime de cincisprezece metri, altele la doar trei metri. Resursele și așa limitate erau risipite în această competiție informală, în 1968 orașul folosind, de pildă, 900 de tone de tablă cositorită. Institutul Oțelului s-a orientat spre producția de oțel inoxidabil pentru a-și înălța monumentul, la un cost de 100.000 de yuani⁷¹.

Prima etapă a Revoluției Culturale a fost finalizată în vara anului 1968, când așa-numitele „comitete revoluționare ale partidului” au preluat controlul asupra partidului și statului. Acestea erau în general conduse de cadre militare, frâiele puterii fiind astfel în mâinile armatei. În următorii trei ani, ele au instaurat în țară un regim militar, școlile, fabricile și unitățile guvernamentale fiind supravegheate de soldați. S-au organizat și o serie de epurări, iar toți cei care își manifestaseră nemulțumirea când Revoluția Culturală era la apogeu, în 1966-1967, au fost pedepsiți. Mai întâi, milioane de elemente indezirabile, inclusiv studenți și alții care îl urmaseră pe președinte fără rezerve, au fost exilați la sate pentru a fi „reeducați de către țărani”. A urmat o vânătoare de vrăjitoare generalizată pentru a identifica „spioni”, „trădători” și „renegați”, înființându-se în acest scop comitete speciale care să analizeze legăturile oamenilor de rând, dar și ale membrilor de partid cu presupușii dușmani. O campanie împotriva corupției a îngenucheat și mai mult populația, astfel că aproape orice gest sau cuvânt – ruperea unui afiș înfățișându-l pe președinte, contestarea economiei planificate – avea șanse să devină infracțiune⁷².

În toată țara, oamenii erau obligați să își dovedească devotamentul față de președinte denunțând colegi, prieteni, vecini și membri ai familiei. Prin epurări absurde și imprevizibile, comunități întregi au fost distruse, rămânând doar indivizi alienați, docili și loiali președintelui. Pretutindeni elementele recalcitrante erau supuse reeducării, indiferent că era vorba de cursuri pentru studierea maoismului pentru oamenii de rând sau de Școala de cadre „7 Mai” pentru membrii de partid.

În aprilie 1969, Congresul al IX-lea al Partidului a adoptat o nouă Constituție, care stabilea că „doctrina marxism-leninism-maoism” devenea fundamentul teoretic al partidului. S-a reafirmat că maoismul constituia ideologia țării. În sfârșit, președintele putea întoarce deciziile luate de Congresul al VIII-lea al Partidului în septembrie 1956. Liu Shaoqi fusese deja eliminat din partid și denunțat, alături de alți membri vechi ai partidului, ca „renegat, trădător și ticălos ascuns în partid, slugă a imperialismului, revizionismului modern și a reacționarilor naționaliști, care a comis numeroase crime”. A murit singur în detenție șase luni mai târziu, cu corpul plin de escare, cu părul lung și vâlvoi. S-a ales un nou Comitet Central în care, dintre membrii din 1956, rămăseseră mai puțin de unu din cinci⁷³.

Dar Mao nu avea încredere în armată, în special în Lin Biao, care introdusese studierea maoismului în rândurile armatei. Mao se folosisese de Lin Biao pentru a iniția și susține Revoluția Culturală, însă mareșalul, la rândul său, a profitat de toată babilonia pentru a-și extinde influența, instalându-și propriii adepți în poziții-cheie din cadrul armatei. A murit în septembrie 1971, într-un accident aviatic misterios, înlăturându-se astfel controlul exercitat de armată asupra populației civile. La rândul ei, armata a fost epurată, căzând victimă Revoluției Culturale.

Cultul lui Mao, văzut mereu ca apropiat de Lin Biao și Armata de Eliberare a Poporului, și-a pierdut din forță aproape peste noapte. China s-a îndepărtat și mai mult de Uniunea Sovietică, iar în 1972 s-a îndreptat spre Statele Unite. Orașele au fost pregătite pentru vizita

lui Nixon, fiind îndepărtate afișele și lozincile antiimperialiste. Shanghaiul a primit o nouă înfățișare. A fost nevoie de o mică armată de femei ca să șteargă sloganul imens amplasat vizavi de Hotelul Pacea, care spunea „Trăiască gândirea de nebiruit a Președintelui Mao”. Au apărut noi sloganuri, care salutau „Marea Unire a Popoarelor Lumii”. S-a înlăturat din vitrine tot ce făcea referire la președinte. Mii de statui au fost dezmembrate și trimise la reciclare⁷⁴.

Președintele a fost și el gătit din cap până-n picioare. Întâlnirea cu Nixon a fost o mare lovitură de imagine. Știrea a făcut valuri în toată lumea, căci Uniunea Sovietică pierdea din putere în Războiul Rece. La Beijing, Mao jubila gândindu-se că Statele Unite „deveneau din maimuță om, dar nu pe de-a-ntregul, căci rămăsese coada”. Pe Nixon, conducătorul celei mai puternice țări din lume, îl redusese la un simplu emisar care dorea audiență la împărat. În scurt timp, șefi de state din Europa, America Latină, Africa și Asia au început să vină în valuri la Beijing, toți căutând recunoaștere⁷⁵.

În ultimii săi ani în fruntea țării, președintele a continuat să învrăjbească facțiunile între ele. Când Zhou Enlai a fost diagnosticat cu cancer, Mao a refuzat să îi aprobe tratamentul, lăsându-l să moară, la începutul lui 1976. Mao însuși a murit pe 9 septembrie 1976, la câteva minute după miezul nopții. În școli, fabrici și birouri oamenii au fost convocați pentru a asculta anunțul oficial. Cei care se simțeau ușurați trebuiau să-și ascundă sentimentele. Cum a fost cazul lui Chang Jung, o studentă din Sichuan care, preț de o clipă, a amuțit de fericire. În jurul ei toată lumea plângea. A trebuit să se prefacă, pentru a nu atrage atenția, și și-a ascuns fața în umărul femeii din fața ei, plângând și suspinând⁷⁶.

Nu a fost nici pe departe singura care a trebuit să se prefacă. În China, tradiția era ca rudele să își plângă morții și chiar să se arunce la pământ în fața sicriului, ca dovadă a dragostei purtate părinților. Lipsa lacrimilor aducea rușine asupra familiei. Uneori erau angajați actori care să bocească la funeraliile oamenilor de stat importanți, încurajându-i astfel și pe ceilalți să plângă fără a se simți jenați.

Și așa cum mulți stăpâneau arta de a mima fără efort mânia proletară în cadrul ședințelor de denunțare, mulți știau și cum să plângă la comandă.

În particular, oamenii manifestau mult mai puțin regret. În Kunming, capitala provinciei Yunnan, toate băuturile alcoolice s-au vândut peste noapte. O tânără își amintește că tatăl ei și-a invitat cel mai bun prieten la ei acasă, a încuiat ușa și a deschis singura sticlă de vin pe care o aveau. A doua zi au mers la slujba publică de reculegere, unde toți oamenii plângeau ca și cum ar fi fost foarte îndurerați. „Copil fiind, comportamentul adulților m-a derutat – în public, toată lumea părea foarte tristă, în timp ce, cu o seară înainte, tatăl meu fusese foarte fericit.”⁷⁷

Unii erau sincer îndurerați, îndeosebi cei care beneficiaseră de pe urma Revoluției Culturale. Și au rămas mulți adepți adevărați, în special în rândul tinerilor. Ai Xiaoming, o fată de douăzeci și doi de ani dornică să intre în partid pentru a contribui la dezvoltarea socialismului, a fost atât de afectată, încât a plâns până aproape să leșine⁷⁸.

La sate însă, se pare că puțini l-au jelit. După cum își amintea un țăran sărac din Anhui, „nimeni nu a plâns în ziua aceea”⁷⁹.

Ca și Stalin, Mao a ajuns în mausoleu. Dar, spre deosebire de Stalin, a rămas acolo. Portretul lui este și acum expus la Beijing, iar chipul său strălucește pe fiecare bancnotă a Republicii Populare. Mao s-a folosit de cultul său pentru a-și aduna acoliți care i-au îndeplinit toate capriciile. I-a făcut pe liderii de partid complici la crimele lui. Și devenind complici, aceștia și succesorii lor au ajuns să-i apere imaginea, hotărâți să nu repete greșeala făcută de Hrușciov în discursul său.

Kim Ir Sen

Pe 14 octombrie 1945, pe un teren de sport din Phenian a avut loc mitingul de întâmpinare a Armatei Roșii. Cu jumătate de an în urmă, când Stalin și Roosevelt se întâlniseră la Ialta, Aliații decisese soarta Coreei, care din 1910 era colonie japoneză. S-au pus de acord ca ambele puteri să ocupe peninsula, stabilind în ultimul moment să împartă țara de-a lungul paralelei 38. Phenianul a devenit capitala provizorie a Coreei de Nord, aflată sub control sovietic.

Flancat de ofițeri sovietici, Kim Ir Sen a vorbit în acea zi pentru prima oară în fața concetățenilor săi. Când generalul Lebedev l-a prezentat, în public s-a stârnit rumoare, deoarece oamenii îi asociau numele cu acela al unui luptător de gherilă legendar, un mare patriot care cu zece ani înainte cutreiera Manciuria după pofta inimii, hărțuind inamicul japonez. Dar Kim nu arăta defel așa. Avea doar treizeci și trei de ani și părea lipsit de experiență, ținând strâns și cu mare emoție în mâini foile de hârtie pe care era scris discursul. Potrivit unui martor ocular, semăna „cu un băiat de la livrări angajat la un restaurant chinezesc”, tuns scurt și îmbrăcat cu un costum albastru prea mic pentru trupul său durduliu. A citit bâlbâindu-se și cu o voce uniformă discursul aseasonat cu jargon marxist, ticsit cu osanale la adresa lui Stalin. Printre oameni s-a strecurat un zvon, cum că ar fi un impostor, o marionetă a Uniunii Sovietice. A fost un început nefericit pentru cel care avea să stăpânească peste Coreea de Nord¹.

Kim s-a născut creștin, tatăl său primind educație de la misionari. În 1919, pe când avea doar șapte ani, la fel ca sute de mii de alți coreeni, familia sa a trecut granița în Manciuria pentru a scăpa de opresiunea colonialistă. În 1931, Japonia i-a prins din urmă,

transformând Manciuria într-un stat-marionetă. Kim, acum în vârstă de nouăsprezece ani, s-a alăturat Partidului Comunist Chinez. Dar cum partizanii coreeni erau bănuți că sunt spioni japonezi, peste o mie dintre aceștia au fost interogați și torturați într-o serie de epurări brutale. Sute au fost uciși. Și Kim a fost arestat, dar a fost exonerat în 1934².

În acel moment era unul dintre puținii comuniști rămași în Coreea. În scurt timp a ajuns să aibă în subordine câteva sute de luptători de gherilă, cu care făcea raiduri în Manciuria și peste graniță, în Coreea. În iunie 1937, împreună cu oamenii săi, a atacat o garnizoană de poliție din orașelul Pochonbo, aflat la doar patruzeci de kilometri de muntele Paektu, considerat sacru, deoarece se credea că era locul în care s-a născut fondatorul primului regat. Din punct de vedere strategic era o operațiune minoră, dar a fost larg difuzată în presă, fiind pentru prima dată când comuniștii reușeau să lanseze un atac în interiorul Coreei. Japonezii l-au pus pe Kim pe lista neagră, făcându-l notoriu în rândul a milioane de oameni care urau stăpânirea colonialistă³.

În 1940, Kim devenise cel mai căutat rebel din Manciuria și, forțat de împrejurări, a trecut granița în Uniunea Sovietică. Acolo, el și adepții săi au fost adăpostiți, antrenați și îndoctrinați de Armata Roșie. În 1942 a fost înaintat la gradul de căpitan, însă trei ani mai târziu i s-a refuzat șansa de a deveni și mai cunoscut, așa cum fără îndoială s-ar fi întâmplat dacă ar fi intrat mășăluind victorios în Phenian. Suspicios, Stalin le-a acordat această șansă „coreenilor sovietici”, care prezentau mai multă încredere, un grup ce avea legături vechi cu Moscova. Însă Kim și șazecei dintre partizanii săi și-au găsit propriul drum spre Coreea de Nord, debarcând în orașul portuar Wonsan la o lună după capitularea Japoniei. Modul în care s-a întors a fost umilitor pentru Kim – nu ca adevăratul eliberator al țării, ci ca un simplu căpitan în uniformă străină. A insistat ca revenirea acasă să rămână secretă⁴.

La Phenian și-a petrecut timpul printre ofițerii sovietici, procurându-le hrană și dame de companie, folosindu-se de legăturile pe care

le avea pentru a-și pune adepții în poziții-cheie în toate organizațiile de siguranță publică. Rușii aveau nevoie de un conducător-marionetă pentru guvernul lor provizoriu, dar l-au ales pe Cho Man-sik. Cunoscut și ca „Gandhi al Coreei”, Cho era un naționalist creștin care militase zeci de ani pentru obținerea independenței fără violență. Era foarte respectat, dar a devenit destul de repede evident că va colabora cu rușii doar în condițiile impuse de el. Picătura care a umplut paharul a fost momentul în care a refuzat mandatul de cinci ani sub dominația Uniunii Sovietice. În ianuarie 1946 Cho a fost pus sub arest la domiciliu. Kim a apărut în prim-plan, căci Stalin îl pusese pe lista scurtă a potențialilor candidați. Singurul contracandidat era Pak Hon-yong, un activist independent care, după eliberare, pusese bazele Partidului Comunist Coreean în sud⁵.

Kim nu făcuse cea mai bună impresie în octombrie 1945, dar sovieticii l-au ajutat să-și îmbunătățească imaginea. Phenianul a fost împodobit cu portretele lui alături de cele ale lui Stalin. Îi era lăudată tinerețea și elogiât trecutul glorios. Kim se străduia să zâmbească, încercând să pară amabil și prietenos. Era întruchiparea modestiei, căci le spunea oamenilor „eu nu sunt general, eu sunt prietenul vostru”. Un reporter povestea cum a fost surprins de „strălucirea de geniu” din privirea acestuia. Un moment important pentru Kim a venit în august 1946, când, la congresul de înființare a Partidului Muncitoresc din Coreea de Nord, a fost ovaționat ca „marele conducător”, „eroul națiunii” și „conducătorul poporului coreean”. Romancierul Han Sorya, care în scurt timp avea să devină arhitectul cultului său, îl prezenta drept „soarele nostru”, în opoziție cu soarele japonezilor pe care fuseseră obligați să-l adore în trecut⁶.

Din clipa când Kim a primit aprobarea Moscovei, modelul sovietic a pătruns la toate nivelurile societății. Industria a fost naționalizată, s-au implementat reforme agrare drastice. Kim era miezul tuturor lucrurilor, străbătând țara în lung și-n lat și dându-le sfaturi supușilor săi, de la cum să cultive pământul arid la modalități de a-și îmbunătăți condițiile de trai. El a fost cel care a realizat recolta bogată

din 1946 și tot el a stăvilit inundațiile din iarna aceluiași an. În zonele rurale se organizau mitinguri la care țăranii își exprimau recunoștința față de generalul Kim prin cântece, discursuri și scrisori. Între timp, aproximativ un milion de oameni, ceea ce însemna cam 7-8% din populație, au dat un vot de blam regimului alăturându-se exodului spre Coreea de Sud al celor înstăriți și talentați⁷.

Era elogiată calitatea de revoluționar a lui Kim. O scurtă biografie tradusă din *Komsomolskaia Pravda*, în 1946, insistă asupra puterilor extraordinare pe care țăranul de rând le atribuia luptătorului de gherilă care reușise atâția ani să nu fie prins de japonezi: putea zbura prin aer, își putea săpa tunel prin munte. Părinții lui au fost prezentați publicului de către Gitovici și Bursov, doi ruși care i-au intervievat pe Kim și pe partizani. Tatăl său era profesor, dedicat cauzei și revoluționar, fiind întemnițat în două rânduri, iar mama, un complice abil care îi asigura constant fiului arme, pe care le ținea ascunse în casă. Dar scriitorul coreean Han Chae-tok a fost primul care a salutat „întoarcerea triumfală” a lui Kim în patria-mamă, înfățișându-l drept „eroul tuturor coreenilor”, care, de la șaptesprezece ani, se aflase neîntrerupt în linia întâi a mișcării de eliberare. Relatările lui au apărut într-o carte în 1948⁸.

Raidul de la Pochonbo a ajuns de legendă, mai ales datorită epopeii publicate de Cho Gi-cheon, un poet supranumit uneori și „Maiakovski al Coreei”. *Muntele Paektu*, publicată în 1947, prezenta regiunea ca pe un tărâm mistic, abundând de povestiri fantastice, cu povești despre războinici adormiți așteptând să se ridice ca să-și elibereze țara și conducători revoluționari care săreau de pe un munte pe altul⁹.

În 1948, Cortina de Fier începea să se lase încet, împărțind lumea în două tabere. În Coreea, de o parte și de alta a paralelei 38 s-au instalat două guverne diferite. Unirea pașnică părea din ce în ce mai improbabilă. În sud, Syngman Rhee, un adversar al comunismului, a câștigat primele alegeri prezidențiale în mai, cu sprijinul Statelor Unite. Câteva luni mai târziu, pe 15 august 1948, la exact

trei ani de la câștigarea independenței față de Japonia, la Seul a fost declarată Republica Coreea. În nord, Kim Ir Sen a proclamat pe 9 septembrie Republica Populară Democrată Coreeană.

Din general a ajuns premier, începând să domine scena politică. Un nou titlu pe care l-a primit după constituirea Republicii Populare Democrate a fost *surong*, echivalentul termenului *vojd*, care se folosea cu referire la Stalin. Fotografia lui apărea pe frontispiciul cărților și revistelor. Discursurile lui, acum numeroase, apăreau în ziare. De 1 Mai, zeci de mii de oameni s-au adunat pentru a-i ovaționa pe Stalin și pe Kim. Așa cum repeta neobosit aparatul de propagandă, poporul era unit sub comanda conducătorului său¹⁰.

Coreea de Nord era o țară puternic militarizată și, cum posibilitatea unui conflict cu Coreea de Sud creștea, în februarie 1948 a fost constituită Armata Populară Coreeană, echipată și consiliată de Moscova. Până la finalul anului trupele sovietice s-au retras. Au fost furnizate două sute de tancuri, împreună cu autocamioane, arme ușoare și de artilerie.

Ca în toate statele monopartid, armata aparținea partidului, nu poporului. Comandantul suprem era Kim Ir Sen, iar acesta era pornit să extindă revoluția, să elibereze sudul de Syngman Rhee și de „facțiunea reacționară americană” și să unifice țara. L-a abordat pe Stalin în martie 1949, însă acesta s-a împotrivit. Lui Kim nu-i rămânea decât să-l urmărească, plin de frustrare, pe Mao cum pune stăpânire pe China și aduce un sfert din populația globului în tabăra socialistă, în timp ce propria-i țară rămânea ruptă în două.

Kim l-a interpellat în repetate rânduri pe Stalin cu privire la acest subiect, însă acesta nu se grăbea să se implice într-un conflict deschis cu Statele Unite. Pe la sfârșitul anului 1949 a început totuși să ezite. Americanii nu interveniseră în războiul civil din China, abandonându-l pe Jiang Jieshi în Taiwan. În ianuarie 1950, după ce Statele Unite au dat semne despre Coreea că nu se mai afla în perimetrul lor defensiv din Pacific, Stalin i-a dat undă verde. Însă a refuzat

să îi trimită trupe: „Dacă te faci de răs, n-am să mișc un deget. Va trebui să-i ceri ajutorul lui Mao pentru tot”. Mao a fost de acord, având la rândul său nevoie de Stalin pentru a-și asigura forțele navale și aeriene necesare pentru invadarea Taiwanului¹¹.

Pe 25 iunie 1950, din nord a început o amplă invazie, atât aeriană, cât și terestră. Sudul era slab pregătit, dispunând de mai puțin de 100.000 de soldați, deoarece americanii în mod intenționat nu îi livraseră lui Syngman Rhee blindate, arme antitanc și artilerie mai grea de 105 mm. Trupele lui au fost înfrânte în câteva săptămâni. Pe moment, Kim Ir Sen părea să fie un geniu militar. Portretul său a apărut peste tot în zonele eliberate¹².

Kim a comis însă o eroare fatală. El și consilierii săi se bazaseră inițial pe sprijinul populației, dar locuitorii din sud au rămas în mare parte neutri. Nu erau nicăieri mulțimi care să ovaționeze și să fluture steaguri roșii. Statele Unite nu au ignorat situația, chiar dacă se temeau de un conflict mai amplu cu Uniunea Sovietică. Au mobilizat Națiunile Unite, declarând că pacea a fost încălcată, și au trimis trupe în ajutorul Coreei de Sud. În august 1950, acestea aveau să schimbe soarta războiului. Două luni mai târziu, generalul Douglas MacArthur a ajuns la paralela 38. Ar fi putut să se oprească acolo, dar a decis să forțeze până la granița cu China, ignorând cele mai elementare probleme de securitate pe care le-ar fi creat Republicii Populare.

Pentru Kim, asta a fost o adevărată catastrofă. În octombrie Mao i-a venit în ajutor, trimițându-i peste graniță, la adăpostul nopții, sute de mii de soldați. Inamicul a fost luat prin surprindere. Dar și soldații chinezi, după câteva victorii rapide, și-au epuizat resursele. După o baie de sânge, în vara anului 1951 s-a ajuns la un impas de-a lungul paralelei 38.

Kim trebuia să găsească un țap ispășitor pentru acest fiasco, așa încât și-a îndreptat atenția către numărul doi din partid, Ho Kai, un coreean născut și crescut în Uniunea Sovietică. Acesta era un foarte bun organizator, ce reușise să construiască de la zero aparatul de partid. Devenise și cel mai apropiat aliat al lui Kim, asumându-și rolul de protector și ocrotitor al acestuia. Fie și doar din aceste

motive și Kim tot ar fi avut motiv să se descotorosească de el, însă Ho era pe deasupra omul Moscovei la Phenian. Acum, că prezența Chinei echilibra balanța puterii în raport cu sovieticii, Kim a simțit că era momentul să dea lovitura de grație. Mai întâi i-a cerut lui Ho să epureze partidul, pentru ca mai apoi să-l acuze că a mers mult prea departe. Ho a fost umilit în fața celorlalți lideri, a fost înlăturat din poziția pe care o ocupa și expulzat din partid. Kim a repus în drepturi sute de mii de membri care fuseseră expulzați. Mulți dintre ei erau țărani semianalfabeți, dar toți l-au întâmpinat ca pe un salvator¹³.

Pentru ca războiul să poată continua era nevoie de unitate și supunere față de liderul al cărui cult fusese instituit în 1952, mai ales că bombardamentele se înțețiseră din ce în ce mai mult. Pe 15 aprilie, când Kim împlinea patruzeci de ani, i s-a publicat o scurtă biografie care a devenit lectură obligatorie. În toată țara au apărut grupuri de studiu, deoarece oamenii din fabrici și din școli sărbătoreau ziua de naștere a lui Kim „îndoctrinându-se entuziaști” cu ideile acestuia. S-au deschis case memoriale în cinstea lui la Pochonbo și Mangyongdae, locul unde s-a născut, aflat pe un deal în apropiere de Phenian¹⁴.

Entuziasmul nesfârșit al maselor mergea mână în mână cu tradiționala umilire a posibililor adversari. Trei dintre cei mai importanți lideri de partid au publicat ode închinete lui Kim Ir Sen, numindu-l Mare Conducător, asemenea lui Stalin și Lenin. Laudele cele mai reținute au venit din partea lui Pak Hon-yong, fondatorul Partidului Comunist Coreean la Seul și care în 1948 se mutase în Coreea de Nord, unde fusese numit ministru al Afacerilor Externe¹⁵.

În iulie 1953 a fost declarată încetarea ostilităților, la câteva luni după moartea lui Stalin. Acesta prelungise războiul cu doi ani, mulțumit de pierderile suferite de tabăra imperialistă. Kim fusese un simplu pion în marea partidă de șah geopolitic jucată de Stalin.

Granițele au rămas neschimbate, însă aproape trei milioane de oameni își pierduseră viața în unul dintre cele mai sălbatice și mai înverșunate războaie din timpurile moderne. Mare parte din peninsula era un morman de ruine, în Nord nemairămânând aproape nimic în picioare.

Kim a proclamat victoria. De la bun început, aparatul de propagandă a prezentat Războiul de Eliberare a Patriei drept un război de apărare justificat, în care Statele Unite erau invadatorii. Planurile imperialiste de a coloniza întreaga peninsulă fuseseră zădărnicate grație intuiției de geniu a Marelui Conducător. Era o minciună sfruntată, dar a devenit credibilă prin îndoctrinarea continuă și prin izolarea țării de restul lumii. Pe parcursul a zece ani, statul mono-partid și-a extins controlul asupra populației, dictându-le oamenilor ce să citească, ce să spună, unde să locuiască și unde să meargă în călătorie. Agenții de securitate începuseră să îi supravegheze în mod constant pe toți cetățenii, trimițându-i pe disidenți în lagărele de muncă risipite prin munții inospitalieri aflați departe, în nord¹⁶.

Coreea de Nord nu devenise doar un regat solitar, ci și o societate care trăia în permanență cu frica de un asediu și de amenințarea unei invazii a unor forțe ostile care puteau veni de oriunde. Acesta era mesajul repetat la nesfârșit de aparatul de propagandă, dar pe care îl împărtășeau și oamenii de rând ce înduraseră ani la rând distrugerile provocate de dușmani.

Coreea de Nord era o societate traumatizată de război. Propaganda îl prezenta pe Marele Conducător ca fiind acea figură paternă în jurul căreia se putea aduna poporul lovit de război, în căutarea unui drum în viață. Totuși, rivalii din interiorul partidului au prins curaj după pierderea războiului. Kim nu avea încredere în Pak Hon-yong, ministrul Afacerilor Externe, care, cu un an în urmă, îl lăudase cu prea puțin entuziasm. Pak avea mulți adepți care fuseseră activi în mișcarea de rezistență din Coreea înainte de 1945. În martie 1953, Kim a ordonat arestarea acestora. Ca un adevărat învățăcel al lui Stalin, dornic să confirme, Kim a orchestrat un proces-spectacol în care doisprezece dintre acuzați au mărturisit supuși cele mai neobișnuite crime în fața presei internaționale. Au fost găsiți vinovați și condamnați la moarte. Era o mare diversiune, ce urmărea distragerea atenției de la dezastrul provocat de război¹⁷.

Kim l-a urmat pe Stalin și în modul în care a reconstruit țara. Coreea de Nord a beneficiat de numeroase ajutoare din partea

blocului socialist, care au fost folosite pentru industrializarea rapidă și colectivizarea zonelor rurale. Dar, ca de obicei, se precipita, iar în 1955 era evident că oamenii sufereau grav de foame în toată țara, putând fi văzuți adesea copii cerșind cu picioarele goale în zăpadă. În nord, țăranii din sate întregi se strâneau într-un loc, încercând să supraviețuiască lunilor de iarnă. Din nou au intervenit Uniunea Sovietică și China, trimițând 200.000 de tone de cereale ca ajutor de urgență¹⁸.

Deși Coreea de Nord depindea de Uniunea Sovietică, portretele lui Marx, Lenin și Stalin au fost date jos. Nu au fost afișate nici la parada organizată pentru Ziua Națională, sărbătorită pe 15 august 1954. Pe de altă parte, după cum comenta nemulțumit ambasadorul Rusiei, „în fiecare gară, în toate ministerele, în toate hotelurile sunt portrete foarte mari ale lui Kim Ir Sen”. Înțelepciunea sa era elogiată în cântece și poeme. Lozincile sale erau scrise cu litere în relief din ipsos, expuse în școli, fabrici și birouri. Filmele glorificau nu doar locurile vizitate de el, ci până și piatra pe care se așezase să se odihnească¹⁹.

Kim era omniprezent. Era un conducător neobosit, plin de energie, preocupat de orice detaliu. Făcea controale în școli, tururi ale cooperativelor, vizite în fabrici, apărea chiar și neanunțat la ședințe pe care le prezida, toate acestea fiind relatate detaliat în ziare, în articole însoțite de numeroase fotografii. A apărut expresia „îndrumare la fața locului”, Kim dând sfaturi cu privire la creșterea albinelor, întreținerea livezilor, tehnicile de irigație, producția de oțel și șantierele de construcții. Conform datelor estimative, între 1945 și 1961 a făcut mai mult de 1.300 de asemenea deplasări. Sfaturile lui au fost publicate și au ajuns să fie studiate în detaliu în toată țara. După o vizită de la începutul anului 1956, Fabrica de Celuloză din Sinuiju ținea ședințe zilnice pentru discutarea învățămintelor Marelui Conducător²⁰.

A apărut în fața unui număr foarte mare de muncitori și țărani, devenind o legendă vie. Știa să îi asculte, având mereu grijă de

bunăstarea poporului său, întrebându-i în amănunt despre condițiile lor de viață, luând notițe când le vizita casele și le întâlnea familiile. El era cel care acorda sprijin. Muncitorii îi scriau să-i mulțumească pentru îndrumare, iar el le scria ca să-i felicite pentru realizările lor²¹.

Dincolo de strălucirea dată de propagandă, cultul se baza evident pe frică, astfel că până și cel mai mic semn de desconsiderare la adresa Marelui Conducător era aspru pedepsit. O victimă a fost condamnată la cinci ani de închisoare pentru că a împachetat o carte într-un ziar în care era și o fotografie a lui Kim Ir Sen. O alta a fost trimisă într-un lagăr de muncă deoarece a retușat un afiș prost făcut. Un țăran care se plângea că le erau luate grânele și a arătat cu degetul spre portretul conducătorului, strigând „Chinui poporul degeaba”, a fost condamnat la șapte ani de închisoare. Mii de oameni au fost condamnați pentru infracțiuni asemănătoare²².

Cu cât era mai vizibil liderul, cu atât acoliții săi erau nevoiți să stea în umbră. Faptul că era în mod constant flatat făcea imposibilă orice critică din partea adversarilor din partid. Dar în 1956, când Hrușciiov a denunțat cultul personalității la Stalin, aceștia au întrezărit șansa de a-l readuce cu picioarele pe pământ. Yi Sang-jo, ambasadorul Coreei de Nord la Moscova, s-a plâns oficialilor de la Ministerul Afacerilor Externe că liderul s-a înconjurat de lingușitori, devenind din ce în ce mai puternic, în timp ce presa îl prezenta ca pe un geniu care de la vârsta de doisprezece ani a condus revoluția. O lună mai târziu, în cadrul unei vizite la Moscova, Hrușciiov l-a dojenit pe Kim și i-a cerut să înceapă reforma. Acesta i-a acceptat umil recomandările²³.

Prinzând curaj, în august 1956, adversarii din țară l-au înfruntat în cadrul unei ședințe a Comitetului Central. I-au desființat rapoartele privind succesul economic, au luat în derâdere incompetența subalternilor săi și l-au acuzat că a preluat toată puterea. Și, mai presus de toate, au adus critici cultului personalității, profitând de Congresul al XX-lea al PCUS pentru a pleda în favoarea reformei. Dar de-a lungul timpului, Kim se asigurase că are de partea sa în Comitetul

Central adepți tineri, loiali. Aceștia i-au hărțuit pe rivalii lui, strigând și fluierându-i în timpul discursurilor, pentru ca mai apoi să le respingă propunerile.

Kim a întors situația în favoarea lui. Și-a denunțat rivalii ca fiind „sectari”, eliberându-i din funcție sau eliminându-i din partid. Mulți dintre ei se născuseră în Uniunea Sovietică sau în China. Temându-se pentru viața lor, unii au fugit din țară, căutând refugiu în țările de origine. Vestea persecutării lor a produs uimire la Moscova și la Beijing, care și-au dat seama că influența pe care o aveau la Phenian era în declin. Au trimis o delegație comună în Coreea pentru a pune mai multă presiune. Din nou Kim le-a acceptat umil recomandările, convenind să țină o altă ședință a Comitetului Central în septembrie. Și-a reabilitat adversarii și a făcut gesturi demonstrative de destalinizare.

Salvarea lui a venit o lună mai târziu, odată cu revoluția de la Budapesta, din octombrie 1956. În timp ce tancurile sovietice înăbușeau încercarea Ungariei de a-și câștiga libertatea, reforma în blocul socialist s-a oprit brusc. Kim s-a simțit răzbunat, iar în următorii doi ani și-a eliminat toți adversarii. Membrii familiilor celor care au fugit din țară au dispărut, cel mai probabil fiind executați²⁴.

În octombrie 1957, la întâlnirea conducătorilor din blocul socialist prilejuită de aniversarea a patruzeci de ani de la Revoluția din Octombrie, Mao l-a luat pe Kim deoparte, mărturisindu-i că regretă participarea la delegația comună. Cei doi conducători nu erau în favoarea destalinizării. Cum nu era genul de om care să rateze vreo șansă, Kim i-a cerut lui Mao să-și retragă trupele. În jur de 400.000 de soldați chinezi rămăseseră în Coreea de Nord după terminarea războiului, dând impresia unei armate de ocupație în mijlocul unei populații de zece milioane de oameni. Au părăsit țara în octombrie 1958. În sfârșit Kim se vedea stăpân pe țara sa, după ce dejucase planurile celor două mari puteri care îl sprijineau, Uniunea Sovietică și China.

Într-o vânătoare de vrăjitoare generalizată care amintea de epurarea ce a urmat campaniei celor „O sută de flori” din China, zeci de mii de „facționiști” și „conspiratori” de orice fel au fost târâți în

fața oamenilor în adunări de denunțare publică, au fost acuzați, umiliți și uneori bătuți sau executați în public. La Academia de Științe, un suspect a fost denunțat douăsprezece zile la rând de colegii săi deoarece, după Congresul al XX-lea de la Moscova, insistase ca în lucrările oficiale să se renunțe la expresia „Mult iubitul nostru conducător Kim Ir Sen”. Mulți alții au ajuns în închisoare sau în lagăre de muncă²⁵.

În 1957, întreaga populație a fost repartizată în trei grupuri distincte în baza gradului de loialitate față de partid. Sistemul s-a numit *songbun*, după termenul *chengfen* folosit în Republica Populară Chineză, unde fusese creat în 1950. Sub „clasa nucleu” și „clasa oscilantă” se afla „clasa ostilă”, din care făcea parte aproximativ 20% din întreaga populație. Apartenența la una dintre clase stabilea totul, de la cantitatea de hrană pe care o putea solicita familia la accesul la educație și slujbe. Ca și în China, în Coreea de Nord eticheta trecea de la părinți la copii. Au fost deportați de la orașe la sate oameni a căror singură crimă era că aveau rude plecate în Coreea de Sud. În scurt timp loialitatea față de partid a ajuns să însemne loialitate față de Marele Conducător²⁶.

Președintele Mao avusese Marele Salt Înainte, Marele Conducător avea să aibă *Chollima*, campanie numită după mitologicul cal înaripat care putea alerga în galop peste o mie de kilometri într-o zi și care a fost demarată în vara anului 1958. Menirea acesteia era să propulseze Coreea de Nord în viitor, dar fără ajutorul economic al Uniunii Sovietice sau al Chinei. Kim era de părere că motivarea de tip ideologic, și nu stimulentele materiale îi va determina pe oameni să muncească și mai mult pentru a ajunge la independența economică. „Iute, cu viteza lui chollima” era sloganul său, Coreea de Nord urmând să prindă din urmă și să întreacă Japonia în ceea ce privește producția industrială în mai puțin de doi ani. Așa cum se întâmplase în Uniunea Sovietică și în China, muncitorii care nu s-au supus regulilor au fost denunțați ca fiind „sabotori”. Odată cu campania Chollima s-a declanșat un nou val de represiuni, doar între octombrie 1958 și mai 1959 în jur de 100.000 de oameni fiind demascați ca „elemente ostile și reacționare”²⁷.

Din moment ce adversarii lui Kim dispăruseră, trecutul putea fi rescris. Încă din martie 1955, aparatul de propagandă începuse să șteargă din relatările istorice Uniunea Sovietică și Republica Populară Chineză, punând în schimb accent pe contribuția „maselor revoluționare” la eliberarea țării. În 1956, la Phenian și-a deschis porțile un muzeu al revoluției. Avea o singură secțiune, și anume 5.000 de metri pătrați dedicați luptei duse de Kim Ir Sen împotriva japonezilor. În 1960, spațiul muzeului a fost mărit de mai mult de două ori, însă în numeroasele lui încăperi doar câteva vitrine erau dedicate Uniunii Sovietice. În timpul turului, vizitatorii erau întâmpinați de douăsprezece statui de mari dimensiuni ale lui Kim, numit acum „Eliberatorul Național”²⁸.

Congresul al IV-lea al Partidului din septembrie 1961 a marcat un moment important pentru Kim Ir Sen. Reușise să elimine întreaga opoziție și să consolideze pozițiile acoliților săi în partid. Cu câteva luni înainte se folosise de faptul că Uniunea Sovietică și China se distanțau, semnând două tratate bilaterale care aveau să îi ofere și mai multă protecție împotriva Coreei de Sud și a Statelor Unite. Toată strădania lui Kim de a-și consolida puterea părea să-și fi atins scopul²⁹.

Timp de mai mulți ani Kim a apărut foarte rar în public, delegându-și subalternii pentru a duce la bun sfârșit majoritatea îndatoririlor. Însă era prezent peste tot. Spusele sale apăreau în toate ziarele. Tot ce se publica în orice domeniu, de la construcții civile la biologie moleculară, trebuia să conțină măcar o referință la opera lui. Discursurile sale au fost incluse în antologii și scoase pe piață sub forma *Operele complete*. *Operele alese* i-au apărut în traducere. Sub privirea sa binevoitoare, cetățenii îi studiau cuvintele în toate birourile și clasele din întreaga țară. Pe de altă parte, rareori puteau fi găsite sau citite operele lui Marx, Engels și Lenin³⁰.

Pe 9 septembrie 1963, în Coreea de Nord a avut loc o mare paradă cu ocazia aniversării a cincisprezece ani de existență. În discursurile de deschidere nu a fost menționată nici măcar o dată Uniunea

Sovietică. Sloganul evenimentului era „Totul prin strădania noastră”, iar o efigie uriașă a lui Kim Ir Sen străbătea străzile din Phenian³¹.

Ca orice dictator care se respectă, Kim a simțit nevoia să își consolideze și poziția de fondator al unei ideologii. Scrierile sale erau studiate pe larg, dar îi trebuia o filosofie, de preferat una a cărei denumire să aibă sufixul *-ism*. În decembrie 1955, chiar în timp ce Uniunea Sovietică și China trimiteau alimente ca ajutor de urgență în Coreea de Nord, Kim Ir Sen prezenta Doctrina Juche. Într-o traducere aproximativă, *juche* ar însemna „prin noi înșine”. Dar, dincolo de terminologie, ideea de bază era simplă: oamenii sunt stăpâni pe propriul lor destin și doar căpătând încredere în forțele proprii pot înfăptui adevăratul socialism. Marxism-leninismul, care susținea că principala forță în producerea schimbărilor istorice o constituie condițiile materiale, a fost răsturnat³².

Mulți ani Doctrina Juche abia a fost pomenită, deși ideea independenței economice a fost reluată și prin campania Chollima, în timp ce independența și încrederea în forțele proprii au fost printre cele mai frecvente sloganuri din Coreea de Nord. Dar în aprilie 1965, în plină răcire a relațiilor sovieto-chineze, Kim a călătorit în Indonezia cu ocazia celei de-a zecea aniversări a Conferinței țărilor afro-asiatice de la Bandung. A fost prima călătorie făcută de Kim în afara taberei socialiste, și s-a folosit de această ocazie pentru a revendica poziția de lider al țărilor nealiniat din Lumea a Treia. La Jakarta a vorbit pe îndelete despre principiile de bază ale Doctrinei Juche. În lupta anti-imperialistă a pledat fără prea mare reținere în favoarea independenței față de Uniunea Sovietică și Republica Populară Chineză³³.

În țară, Doctrina Juche servea unui cu totul alt scop. În octombrie 1966, după cincisprezece ani de dezvoltare în ritm alert a industriei grele, unii dintre adepții săi au început să ceară îmbunătățirea nivelului de trai al oamenilor de rând. Țara se afla din nou în pragul foametei. Capitala nu mai văzuse de luni bune carne și ulei de gătit³⁴.

Kim a considerat solicitările lor o amenințare la adresa lui și a cerut ca Doctrina Juche să devină ideologia oficială a Coreei de Nord.

Dorea nici mai mult, nici mai puțin decât un sistem ideologic monolit, „unitatea în ideologie și voință”, pentru a putea conduce revoluția. Pretindea tuturor membrilor de partid supunere necondiționată. În 1967, contestatarii săi au fost epurați³⁵.

Pe măsură ce cuvântul lui Kim devenea absolut, epitetele care îl descriau deveneau din ce în ce mai extravagante. Era supranumit „conducătorul de geniu al unei națiuni de 40 de milioane” și „liderul de necontestat al mișcării comuniste și muncitorești internaționale”. El era cel care eliberase patria-mamă de jugul colonialist în august 1945, cel care trecuse la „represalii însutite și înmiite” împotriva imperialiștilor americani, pe care îi îngenunchease în Războiul din Coreea. Era farul roșu călăuzitor al celor asupriți din Africa, America Latină și Asia. „Kim Ir Sen este Soarele cel Roșu”, scria un poet nigerian în ziarul *Pyongyang Times*³⁶.

Cultul s-a extins și la membrii familiei sale. O trupă de teatru de la Ministerul Securității Statului a interpretat o piesă larg difuzată despre „faptele eroice” ale mamei sale, prezentată ca „mama lui Kim Ir Sen și mama noastră”. Tatăl său a fost canonizat ca sfânt al revoluției, iar cercul revoluționar al familiei s-a extins la bunic, bunică și unul dintre străbunici³⁷.

În 1967, ziua de 1 Mai, sărbătorită pentru prima dată în patru ani, s-a ținut sub semnul Doctrinei Juche. Nu erau steaguri străine. Fanioanele erau în galben, verde și albastru, culorile drapelului coreean, dar niciunul în roșu. „Totul prin strădania noastră” sau „Unitate prin forțe proprii” spuneau pancartele paradei, care a fost deschisă de câțiva cai înaripați uriași, urmați de numeroase portrete și efigii ale Marelui Conducător. Evenimentul s-a încheiat cu întoarcerea de către participanți a unui cântec despre Kim Ir Sen și cu scandarea numelui său minute în șir³⁸.

Nu a avut loc nicio Revoluție Culturală. La fel ca alți dictatori, Kim a rămas consternat de haosul pe care aceasta l-a generat în China. Dar odată cu avântul Doctrinei Juche a venit și un atac la adresa a tot ce avea iz de cultură burgheză. Din capitala Phenian

au fost evacuați în jur de 300.000 de oameni care aveau un membru al familiei considerat „nesigur din punct de vedere politic”. Cântecele de dragoste și poveștile de iubire au fost interzise. Teatrul popular, cu cântăreți și muzicieni ce relatau povești populare, a devenit tabu. Muzica clasică, incluzându-l aici și pe Beethoven, a fost interzisă. Chiar și *Așa s-a călit oțelul*, roman din curentul realismului socialist publicat de Nikolai Ostrovski în 1936, a căzut victimă cenzurii. O abordare mai drastică a urmat în mai 1968, când toate cărțile străine au fost confiscate, iar studiarea lucrărilor originale ale lui Marx și Engels a devenit „indezirabilă”. În locurile de întâlnire, sălile de lectură și încăperile dedicate studiului, descrise uneori de către străini drept „clase dedicate cultului”, un public ce nu avea de ales studia lucrările lui Kim Ir Sen, învățând pe de rost pasaje întregi ca dovadă a loialității sale arzătoare³⁹.

Erau întreținute o stare permanentă de tensiune și o atmosferă marțială. Parada din mai 1967 a fost și o etalare a puterii militare, cu mari formațiuni de tunuri antitanc, artilerie antiaeriană și lansatoare de grenade defilând zgomotos prin capitală. „Să eliberăm Coreea de Sud!” și „Să înarmăm întregul popor” erau sloganurile care dădeau tonul. În atmosfera unui război gata să izbucnească, atât la orașe, cât și la sate se efectuau în mod regulat exerciții de simulare a unui atac aerian, chiar și persoanele în vârstă sau bolnave fiind obligate să străbată kilometri întregi pentru a se adăposti în tuneluri subterane⁴⁰.

Nimic nu atrage mai mult atenția asupra unui conducător decât amenințarea izbucnirii unui război, moment în care oamenii strâng rândurile și își adună forțele, dar tensiunea sporită era și rezultatul epurării membrilor de partid care avusese loc în 1962. Cu toți adversarii eliminați, Kim și-a putut promova propriii generali în pozițiile cheie. Într-o oarecare măsură, aceasta venea ca răspuns la succesul loviturii de stat militare din Coreea de Sud, din mai 1961. Pe lângă aceasta, s-a trezit din nou și dorința de a reunifica peninsula prin cucerire militară. În câțiva ani, generalii săi au consolidat armata și i-au înarmat pe cetățeni, transformând țara într-o „fortăreață invincibilă”.

Însă în ianuarie 1968 au mers mult prea departe. Mai întâi au trimis o unitate de gherilă la Seul, cu scopul de a-l asasina pe președintele Coreei de Sud, Park Chung-hee. Misiunea a eșuat, câțiva luptători din detașament fiind uciși pe loc. Iar câteva zile mai târziu, într-un mod cu totul nechipzuit, au capturat *Pueblo*, o navă a serviciului de spionaj american. Cei optzeci și trei de membri ai echipajului au fost arestați și închiși timp de unsprezece luni, ceea ce a dus țara în pragul unui război⁴¹.

Kim i-a felicitat public pe ofițerii responsabili pentru capturarea navei americane, dar, după ce criza a fost rezolvată prin negocieri îndelungate, a înlăturat discret doisprezece generali de rang înalt din cercul său de apropiați. Dictatorii nu se simt în siguranță când la conducere se află militari puternici, chiar dacă aceștia s-au dovedit mereu loiali. Evenimentul a marcat sfârșitul politicii militante a anilor 1960.

Din 1969 au fost promovați tineri adepți care erau devotați ideii de dezvoltare economică. În cele mai importante poziții, acum rămase vacante, au fost instalați membri ai familiei lui Kim. Fratele mai mic a ajuns să ocupe a patra poziție în stat. Soția lui a preluat conducerea Uniunii Femeilor Democrate din Coreea. În mai 1972, când est-germanii și rușii au alcătuit o listă cu membrii familiei lui Kim aflați în poziții de putere, au identificat douăsprezece persoane⁴².

Pe 15 aprilie 1972 Kim împlinea șaiszeci de ani. Pregătirile pentru eveniment au început cu luni înainte. În octombrie 1971, aparatul de propagandă a anunțat că în întreaga țară urmau să se construiască monumente închinare Marelui Conducător. S-au amenajat altare care comemorau câmpurile luptei revoluționare, iar poeme au fost săpate în piatră pentru a marca pământul pe care acesta a pășit. S-au construit drumuri, poduri și diguri noi. În semn de mulțumire pentru îndrumarea oferită la fața locului, s-au dezvelit monumente în fiecare provincie și în fiecare oraș important, fabrică, mină și cooperativă agricolă. Cum nimeni nu voia să rămână în urmă, oamenii se ofereau să lucreze tot timpul, adesea la lumină artificială în timpul

noptii. Prin sacrificiul personal, voiau să-și dovedească adevărata dragoste pentru Marele Conducător, un omagiu adus celui care oferea atât de mult poporului său⁴³.

Locul nașterii lui Kim de la Mangyongdae, deja vizitat de 1,3 milioane de elevi și muncitori în pelerinaje anuale, a fost reconstruit, amplasându-se plăci comemorative care evocau momente semnificative din viața lui: locul unde a stat împreună cu tatăl său, dealul pe care se dădea cu sania, locurile unde se lua la trântă cu băieții, locul preferat de pescuit, leagănul, chiar și un copac sub care a stat la un moment dat. Erau expuse plugul de lemn și grebla folosite de familia sa, dar și vasul galben din care obișnuia să mănânce orez. S-au ridicat douăzeci și trei de monumente istorice și mai spre nord, la Pochonbo și Musan, două așezări istorice unde Marele Conducător îi înfruntase pe japonezi⁴⁴.

Toate lucrările publice aveau dimensiuni faraonice. Resurse considerabile au fost direcționate către proiectele dedicate aniversării, care aveau nevoie de atât de mult ciment, încât au fost oprite toate livrările către Uniunea Sovietică, în ciuda obligațiilor contractuale existente. Au fost angajați mineri pentru a se putea face totul în timp util, orașe întregi fiind lăsate în întuneric din cauza lipsei cărbunelui necesar alimentării centralelor electrice⁴⁵.

Phenianul căpăta o nouă față. Capitala ajunsese o ruină în urma Războiului din Coreea, iar arhitecții s-au folosit de această șansă pentru a transforma orașul într-un monument dedicat Marelui Conducător. În câțiva ani au apărut bulevarde largi mărginite de arbori, alternând cu parcuri, fântâni și spații cu flori. În 1954 au început lucrările pentru o nouă piață Kim Ir Sen, care a fost terminată la timp pentru aniversarea zilei sale de naștere. În mijlocul acestui spațiu vast pavat cu granit domnea statuia de bronz a lui Kim Ir Sen.

Dar cel mai impunător omagiu avea să apară pe colina Mansudae, ce veghea asupra orașului. Muzeul revoluției, care cu cincisprezece ani în urmă avea doar 5.000 de metri pătrați, a fost complet restaurat și transformat într-un imens monument întins pe o suprafață de 50.000 de metri pătrați, având mai mult de nouăzeci de încăperi

expoziționale. În fața muzeului se înălța o statuie a Marelui Conducător, cu o mână în șold și cu cealaltă întinsă cu degetele răsfirate, ca și cum ar fi arătat spre viitor. Avea impresionanta înălțime de douăzeci de metri, devenind astfel cea mai mare statuie construită vreodată în țară, luminată pe timpul nopții cu proiectoare și vizibilă de la mulți kilometri în afara orașului⁴⁶.

Cu mai multe săptămâni înainte de eveniment a fost lansată campania „Daruri în semn de loialitate”. Astfel, fiecare avea șansa să-și dovedească dragostea față de conducător străduindu-se să-și depășească norma la locul de muncă. În capitală ajungeau și cadourile propriu-zise înaintea zilei de naștere, cu vase trimise de coreenii care locuiau în Japonia. Acestea veneau pline cu sute de vehicule de import, cum ar fi mașini Mercedes-Benz, dar și tractoare, buldozere, excavatoare, televizoare color, bijuterii, mătasuri și alte obiecte de lux⁴⁷.

Pe 15 august, muzeul a fost inaugurat cu mare pompă și aproximativ 300.000 de vizitatori s-au perindat prin numeroasele încăperi într-o tăcere plină de respect. În șapte secții puteau urmări povestea Marelui Conducător, de la lupta împotriva japonezilor la realizările pe plan internațional. Erau expuse mii de articole care îi aparținuseră lui Kim: mănuși, pantofi, curele, șepci, pulovere și stilouri, hărți și broșuri, diorame ale unor bătălii faimoase, modele în mărime naturală ale unor întâlniri celebre, picturi ale unor scene bine-cunoscute. Peste tot erau statui, fiecare fiind expusă cu aprobarea lui Kim Ir Sen însuși⁴⁸.

Au început să fie folosite insignele. Apăruseră cu doi ani înainte, dar acum erau răspândite pe scară largă. Primul lot de 20.000 a ajuns din China la timp pentru aniversare și îl prezentau pe Marele Conducător pe un fundal roșu, afișând o mină severă. Zâmbetul binevoitor avea să apară mult mai târziu. Inițial, acestea erau cunoscute ca „insigne de partid”, afișate de oficialii de rang înalt, dar în scurt timp le-au fost impuse tuturor, pentru a fi purtate mereu pe buzunarul stâng de la piept⁴⁹.

Șase luni mai târziu, în decembrie 1972, a intrat în vigoare o nouă constituție. Aceasta consfințea Doctrina Juche, înlocuind de

fapt marxism-leninismul cu gândirea Marelui Conducător. S-a creat o nouă poziție de conducere. Astfel, în afară de președinte al partidului, Kim a fost investit și în funcția de președinte al republicii. Ca președinte, era în același timp șef al statului și comandant al forțelor armate, având puterea de a promulga decrete, de a grația și de a încheia sau abroga tratate. Constituția nu numai că i-a permis lui Kim să se infiltreze la toate nivelurile guvernării, dar a marcat și o trecere discretă a puterii de la partid către stat⁵⁰.

Coreea de Nord era o țară închisă ermetic, cu foarte puțini străini în afara membrilor ambasadelor din tabăra comunistă, toți ținându-se sub supraveghere. Însă aniversarea lui Kim nu a fost doar o petrecere, ci și o ocazie de a stabili contacte cu lumea exterioară, la ceremonii participând delegați din treizeci de țări⁵¹.

Pentru prima dată a fost invitat în Coreea de Nord și un corespondent american. Acesta a fost ales cu grijă, fiind un jurnalist care mai mulți ani relatase evenimente din Uniunea Sovietică și Albania. În dimineața în care a aterizat, un Mercedes-Benz nou-nouț l-a preluat pe Harrison Salisbury și l-a plimbat prin Phenian. I-au fost arătate școli, fabrici și ferme exemplare. Totul l-a impresionat, de la țăranii care lucrau fericiți pământul la copiii de grădiniță care cântau mândri întru gloria Marelui Conducător: „N-avem de ce să-i invidiem pe alții”⁵².

Salisbury l-a întâlnit pe mareșalul cu atitudine paternă, care l-a întâmpinat cu brațele deschise. La fel ca Stalin și Mao, Kim pășea încet, învăluit într-un aer solemn. Asemenea lor, știa când să zâmbească pentru ca invitatul să se simtă confortabil, râzând și chicotind pe alocuri, întorcându-se când și când spre colegi pentru a obține confirmarea vorbelor sale. Salisbury a conchis că era „un om de stat vizionar și extrem de abil”.

S-au făcut multe fotografii la întâlnirea atent regizată dintre Salisbury și Kim, deși în ediția de a doua zi a ziarelor interpretul care a stat între ei dispăruse din acestea. Un alt jurnalist american a venit o săptămână mai târziu, după care au mai venit și alții, Coreea de Nord deschizându-și prudent porțile⁵³.

În 1965, la Jakarta, Kim s-a prezentat ca susținător al țărilor nealiniat, îndreptându-și atenția către Lumea a Treia, în timp ce Uniunea Sovietică și China se aflau în conflict. După ce 250.000 de soldați ai Uniunii Sovietice au invadat Cehoslovacia în vara anului 1968 pentru a pune capăt campaniei reformiste, Coreea de Nord a refuzat să participe la Consfătuirea Internațională a Partidelor Comuniste și Muncitorești de la Moscova. Kim Ir Sen a invocat Doctrina Juche pentru a se opune Moscovei, declarând că revoluția națională are întâietate față de cea internațională. În străinătate se publicau articole în ziare, editoriale și scurte biografii ale Marelui Conducător, cu anunțuri de o șchioapă în ziarele importante din Suedia, Marea Britanie și Statele Unite. Prin impresionantul efort de propagandă, se încerca înfățișarea liderului Kim Ir Sen drept geniu, un conducător de talie internațională care a transformat în mod inovator marxism-leninismul, printr-o muncă ce a devenit sursă de inspirație pentru revoluționarii din întreaga lume⁵⁴.

În următorii ani, Coreea de Nord s-a folosit de orice ocazie pentru a restabili legăturile cu țările care-și exprimaseră reținerea față de Uniunea Sovietică, de la Iugoslavia în septembrie 1971 la Republica Seychelles în august 1976. A fost exploatată și izolarea Chinei din timpul Revoluției Culturale, cu zeci de mii de oameni ieșind adesea în stradă pentru a-i întâmpina pe demnitarii străini la Phenian. Kim însuși s-a deplasat peste hotare, abordând călătoriile internaționale cu aceeași energie cu care străbătuse întreaga țară. În 1975 a avut două vizite importante, acordând generos interviuri corespondenților străini din douăsprezece țări. Încerca să își facă prieteni peste hotare⁵⁵.

Se folosea de farmecul personal pentru a intra în grațiile Națiunilor Unite, care într-un final au acceptat intrarea Coreei de Nord în cadrul organizației, în 1975. Dar, pe tot parcursul anilor 1970, Kim a continuat să-și întrețină imaginea de lider al Lumii a Treia. Coreea de Nord finanța mai bine de 200 de organizații din aproximativ cincizeci de țări în vederea studierii Doctrinei Juche. În 1974, la Tokyo s-a ținut Forumul Internațional pentru Doctrina Juche, unde

a fost pus în sfârșit în circulație mult așteptatul termen „kimirsenism”. Cel mai mare eveniment a avut loc în septembrie 1977, când reprezentanții a șaptezeci și trei de țări au fost invitați la Phenian pentru a participa la o serie de seminare despre kimirsenism susținute de însuși Marele Conducător. Participanții l-au ascultat cu respect, dar nimeni nu a pus nici o întrebare⁵⁶.

În 1978, Kim Ir Sen și-a dat seama că prin încercările sale de a promova Doctrina Juche peste hotare nu și-a atras respectul, ci mai degrabă era luat în derâdere. Întreaga campanie a fost oprită. A încetat finanțarea centrelor de studiu din străinătate, s-au rărit interviurile cu jurnaliștii străini. A fost întrerupt și sprijinul de scurtă durată acordat țărilor din Lumea a Treia⁵⁷.

Acasă, Kim Ir Sen era prezentat drept un jucător important pe scena lumii, un om de stat influent și care avea un cuvânt de spus în orice problemă internațională. În 1978 s-a deschis Expoziția Internațională a Prieteniei la Myohyangsan, muntele sacru aflat la două ore nord de Phenian. În vastul complex construit după modelul templelor tradiționale erau expuse numeroase dovezi de apreciere primite de Marele Conducător de-a lungul anilor. Printre acestea se numărau vagoane blindate trimise de Stalin și Mao, limuzine negre de la fostul premier rus Gheorghe Malenkov, o servietă din piele de crocodil de la Fidel Castro din Cuba, o blană de urs de la Ceaușescu, un fildeș de elefant, o cafetieră, scrumiere, vase, lămpi, stilouri, covoare, numeroase obiecte expuse în foarte multe camere, toate fiind dovezi reale ale respectului nețărmurit al conducătorilor din toată lumea pentru Kim Ir Sen. În 1981, aproximativ 90% din știrile internaționale transmise la televizor în fiecare seară erau reportaje despre seminarele din străinătate, conferințele sau publicațiile despre Marele Conducător. Întreaga lume îl venera⁵⁸.

După a șazecea aniversare a lui Kim Ir Sen, jurămintele de loialitate absolută față de conducător au devenit un fapt comun. La împlinirea vârstei de șazece și trei de ani, la radio și la televizor se transmitea cum muncitorii rosteau jurământul de credință la începutul

fiecărei zile, înclinându-se în fața portretului său și ținând în mână o carte cu citate din opera lui. Se înclinau din nou și la finalul programului de lucru. Membrii de partid au început să-și declare loialitatea și față de fiul lui, Kim Jong Il, un tânăr plinuț, puțin peste treizeci de ani, care avea în grijă secretariatul partidului⁵⁹.

Au început să apară portrete uriașe ale lui Kim Jong Il, care adopta aceleași posturi ca și tatăl său. Pe 16 februarie 1976, 15.000 de copii și tineri au sărbătorit pe stadionul din Phenian cea de-a treizeci și patra aniversare a lui Kim Jong Il. Dar poate mai semnificativ a fost faptul că, în anii următori, mai mulți lideri de la vârf au început să dispară vizibil din funcțiile publice. Unii au fost epurați în decembrie 1977. Kim îi înlătura pe toți cei pe care îi bănuia că ar fi împotriva numirii fiului său ca succesor legal. În octombrie 1980, Kim Jong Il a fost ales al patrulea om în partid⁶⁰.

Prima îndatorire a fiului a fost să își dovedească loialitatea față de tatăl său. A coordonat construirea mai multor monumente care să marcheze a șaptezecua aniversare a Marelui Conducător din aprilie 1982. Vizavi de Piața Kim Ir Sen, peste râu, a fost ridicat un megalit din granit ce se înălța la 170 de metri deasupra orașului. În vârful Turnului Juche era sculptată o flacăra roșie de patruzeci și cinci de tone, care lumina pe timpul nopții. La nord de Phenian s-a inaugurat Arcul de Triumf, avându-l ca model pe cel de la Paris, iar fiecare dintre cele 25.550 de blocuri de granit ale acestuia reprezenta câte o zi din viața celui care eliberase țara. Sub îndrumarea sa, termenul „kimirsenism” a înlocuit Doctrina Juche.

Marele Conducător s-a retras tot mai mult de pe scena politică. Erau din ce în ce mai puține vizite pentru îndrumări la fața locului, mai puține discursuri și dădea foarte rar interviuri. Nu a renunțat la călătorii, făcând vizite de curtoazie în Uniunea Sovietică și China pentru a întreține relații amiabile. Cultul avea să capete noi proporții. În 1958 fuseseră descoperiți nouăsprezece arbori care aveau sco-bite inscripții ale luptătorilor revoluționari din perioada războiului de rezistență împotriva Japoniei. Dar la mijlocul anilor 1980 au mai ieșit la iveală încă 9.000 de arbori cu însemne, niciunul autentic.

Fiecare a fost transformat într-un altar, cu fotografii ale inscripțiilor puse la vedere: „Trăiască Kim Ir Sen, Președintele Coreei Independente”, „Marele Om venit din înaltul Cerului”, „Kim Ir Sen este liderul Revoluției Mondiale”. Membri de partid și unități militare au început să meargă în pelerinaje la aceste altare. Pe câteva sute de copaci erau cuvinte care omagiau un bebeluș: „Coreea jubilează! S-a născut Soarele cel Mare!”. În 1990, la aniversarea zilei de naștere a lui Kim Jong Il, acum cunoscut ca „Liderul iubit”, s-a putut vedea un curcubeu misterios apărut deasupra muntelui Paektu, pământul sfânt din nord⁶¹.

Marele Conducător a murit în urma unui atac de cord, pe 8 iulie 1994, la vârsta de optzeci și doi de ani. Treizeci și patru de ore mai târziu oamenii s-au dus la birou, în școli și în fabrici pentru a asculta lungul necrolog oferit de un crainic îmbrăcat în negru. Cu toții plângeau, deși nu se putea spune cine plângea sincer și cine nu. Erau prezente echipe medicale pentru a acorda primul ajutor celor care își pierdeau cunoștința. În zilele ce au urmat mulți dintre cei care voiau să-i deplângă moartea s-au adunat lângă uriașa statuie a lui Kim Ir Sen de pe dealul Mansudae. Înceau care mai de care să-și exprime durerea, lovindu-și capul, leșinând dramatic, rupându-și hainele de pe ei, cu pumnii ridicați spre cer în semn de mânie. Au fost încurajați să procedeze astfel în urma nesfârșitelor transmisii de la televizor cu camarazi aflați în suferință: imagini cu piloți care plângeau în carlingă, marinari care se loveau cu capul de catargul vasului. S-a declarat o perioadă de doliu de zece zile, timp în care poliția secretă a supravegheat pe toată lumea, încercând să își dea seama dacă oamenii sunt sinceri sau nu, fiind atenți la expresiile de pe chipul lor și ascultându-le tonul vocii. O fetiță de cinci ani a scuipat în palmă și și-a întins saliva pe față ca să pară că plângea. Sub privirea atentă a Liderului iubit, corpul neînsuflețit al Marelui Conducător a fost depus într-un mausoleu uriaș. Ca și în viață, Kim Ir Sen și-a păstrat titlul de președinte și după moarte. După cum vesteau noile monumente, numite „turnurile vieții veșnice”, ridicate în toate orașele importante, el „trăiește veșnic”⁶².

Duvalier

Asemenea prorei unei nave mari de piatră ivindu-se din junglă pe vârful unui munte, citadela Henri Christophe este cea mai mare fortăreață din Americi, menită să adăpostească până la 5.000 de oameni. A fost construită între 1806 și 1820 de către un fost sclav, conducător important al revoltei haitiene. Henri Christophe a luptat ani la rând sub comanda lui Toussaint Louverture, o figură legendară printre oamenii de culoare, care a transformat o rebeliune a sclavilor dintr-o colonie franceză într-o mișcare populară de independență. Toussaint Louverture a murit în 1802, dar, doi ani mai târziu, armata sa numeroasă și disciplinată a reușit să-i zdrobească pe colonizatori și să fondeze prima republică de culoare a lumii. Puțin după aceea, locotenentul său, Jean-Jacques Dessalines, a fost făcut împărat. Dar imperiul lui nu a durat, pentru că a fost asasinat în 1806¹.

A urmat o luptă pentru putere, care a dus la ruperea țării în două. Sudul era dominat de *gens de couleur*, sintagmă folosită în cazul oamenilor de rase diferite care fuseseră liberi înainte de abolirea sclaviei. Foștii sclavi au mers spre nord, unde Henri Christophe a întemeiat un regat în 1811. În anii ce au urmat, s-a autoproclamat monarh, cu numele de Henri I, rege al statului Haiti, și s-a folosit de munca forțată pentru a construi palate și fortărețe extravagante. Și-a creat propria aristocrație, concepând un blazon pentru ducii, conții și baronii săi. Aceștia, drept mulțumire, l-au numit pe fiul lui, Jacques-Victor Henri, prinț și moștenitor. Dar Henri I a alunecat încet în paranoia, văzând peste tot comploturi și conspirații. Decât să riște o lovitură de stat, a preferat să se împuște cu un glonț de argint pe când avea 53 de ani. Fiul său a fost ucis zece zile mai târziu.

Nordul și Sudul s-au unit, dar diviziunile sociale s-au păstrat. Elita era mândră de legăturile ei cu Franța și privea cu dispreț majoritatea populației, bieți țărani provenind din rândul sclavilor africani. Mai bine de un secol, monarhi și împărați autoproclamați din ambele comunități s-au tot succedat, mulți conducând prin violență politică. Economia avansa greu, împiedicată în bună măsură de compensația împovăraătoare pe care Franța o solicitase în 1825 pentru recunoașterea independenței. Datoria a fost plătită integral abia în 1947.

Statele Unite au ocupat insula în 1915 și au rămas aici două decenii, adâncind și mai mult segregarea rasială. Printre cei care au reacționat la ocupația americană a fost Jean-Price Mars, un profesor respectat, diplomat și etnograf care s-a distins prin studii privind originile africane ale insulei. El considera voodoo, un amestec de ritualuri catolice și credințe africane de pe plantații, o religie indigenă, de același nivel cu creștinismul. După plecarea americanilor, unii dintre discipolii lui au mers mai departe și au dezvoltat o ideologie naționalistă care susținea îndepărtarea elitelor și preluarea controlului statului de reprezentanți ai majorității populației. I-au spus *noirisme*, de la cuvântul francez *noir*, „negru”, și au argumentat că diferențele sociale care divizaseră Haiti fuseseră dictate de legi evoluționiste profunde.

Un asemenea discipol a fost François Duvalier. Într-un articol publicat în 1939, intitulat „O chestiune de antropologie socială: determinismul rasial”, tânărul autor insista că biologia determină psihologia, întrucât fiecare grup rasial are propria „personalitate colectivă”. Adevăratul suflet haitian era negru, religia lui era voodoo. Noiriștii susțineau un stat autoritar și exclusiv, în care puterea să se afle în mâinile unui conducător de culoare autentic².

Când era copil, Duvalier era timid și pasionat de cărți. A avut doi profesori influenți în liceu. Unul a fost etnograful Jean-Price Mars, iar celălalt – Dumarsais Estimé, un oponent declarat al Statelor Unite. Ambii l-au încurajat să se mândrească cu moștenirea sa africană. A încercat să se ocupe de jurnalism, atacând elitele și

luând partea țăranilor, echivalând deja caracteristica de a fi negru cu opresiunea³.

După ce a terminat Medicina la Universitatea din Haiti în 1934, tânărul de 27 de ani a lucrat în câteva spitale locale, ocupându-se în timpul liber cu cercetarea religiei voodoo și scriind despre *noirisme* în spiritul lui Price-Mars. S-a împrietenit cu Lorimer Denis, un tânăr de 24 de ani lipsit de umor, care purta pălărie și folosea un baston, afișând aerul unui preot voodoo. Duvalier i-a adoptat stilul și a construit o rețea de contacte cu preoți (*houngani*) și preotese (*mambo*), văzând în religie chiar sufletul țăranimii haitiene. A lucrat împreună cu Denis pentru Departamentul de Etnologie fondat de Price-Mars, profesorul său, în 1941 pentru a contracara o campanie împotriva voodoo declanșată de stat în care fuseseră distruse obiecte de cult, iar preoții fuseseră forțați să își abandoneze credințele⁴.

La sfârșitul celui de-al Doilea Război Mondial, timp de două semestre, Duvalier a studiat politicile publice de sănătate în Statele Unite. În 1945 s-a întors în țară pentru a ajuta la combaterea bolilor tropicale. Și-a creat imaginea unui om lipsit de ambiții, devotat bieților țărani, cu o trusă medicală pe umăr și cu o seringă într-o mână. „Suferea de durerea lor, le jelea nenorocul”, după cum avea să scrie el mai târziu despre sine la persoana a treia⁵.

În 1946, fostul său director, Dumarsais Estimé, un funcționar iscusit care reușise să urce în ierarhie, devenind ministrul Educației, a fost ales președinte și s-a instalat la Palatul Național, un edificiu frumos, cu un dom asemănător cu cel al Casei Albe construite de americani în 1920. Duvalier a fost numit director general al Serviciului Național de Sănătate Publică, devenind ministru al Sănătății și al Muncii trei ani mai târziu. Curând, Estimé s-a dovedit prea radical pentru elite. A mărit gradul de reprezentare a persoanelor de culoare în serviciul civil, a introdus măsuri fiscale și a recunoscut voodoo ca religie națională practică de majoritatea populației. În mai 1950, o juntă militară condusă de Paul Magloire, un ofițer solid care conducea poliția din Port-au-Prince, l-a înlăturat de la putere. Duvalier și-a pierdut postul, ceea ce i-a amplificat furia față de

dominația elitelor. A învățat atunci o lecție amară: să nu aibă niciodată încredere în armată.

S-a întors la practicarea medicinei în zona rurală, dar curând a intrat în rândurile opoziției. După ce guvernul a pus un preț pe capul lui în 1954, a fost nevoit să ia calea munților împreună cu unul dintre cei mai apropiați prieteni, Clément Barbot. Au fost căutați de un publicist american, care a fost condus legat la ochi la ascunzătoarea celor doi. Herbert Morisson a găsit doi bărbați deghizați în femei, Barbot ținând o armă automată ascunsă sub fuste. Era începutul construirii mitului lui Duvalier, luptătorul din rezistență silit să se ascundă în diverse locuri pentru a nu fi capturat⁶.

În septembrie 1956, după ce Paul Magloire a promis amnistierea tuturor opozanților politici, Duvalier a ieșit din ascunzătoare. Câteva luni mai târziu, Magloire a pierdut sprijinul armatei și a fost nevoit să părăsească țara împreună cu familia sa, lăsând în urmă vistieria goală. Exista acum o dorință politică de a rupe orice legătură cu trecutul, suficient de puternică pentru a forța junta militară existentă să orchestreze ceea ce trebuia să pară niște alegeri libere. Antonio Kébreau, președintele Consiliului Militar, a solicitat nominalizări⁷.

Duvalier și-a anunțat candidatura, laolaltă cu alți doisprezece candidați. Au urmat zece luni de haos politic, cu greve destabilizatoare, violență deschisă și căderea a cinci guverne provizorii. În august 1957 rămăseseră doi candidați, François Duvalier și Louis Déjoie, un industriaș bogat, proprietar de plantații de trestie-de-zahăr. De-a lungul întregii campanii, Duvalier l-a invocat în permanență pe Dumarsais Estimé, care era respectat de mulți, promițând că va consolida revoluția începută în 1946 de fostul său director. Le-a făcut promisiuni muncitorilor și țăranilor. A făcut apel la unitate națională și reconstrucție. Dar, cel mai important, a adoptat o poziție civilizată, neutră, exprimând în același timp grija unui doctor față de ceilalți. A arătat că el și familia sa erau prea săraci ca să aibă o casă a lor, întrucât era un om bun și devotat pacienților săi. Lucra neobosit până noaptea târziu. Era adorat de oameni. „Țăranii își iubesc doctorii, iar eu sunt pentru ei Papa Doc”, remarcă el cu blândețe. Părea un om inofensiv⁸.

Medicul cel tăcut părea ușor de controlat. După ce a fost de acord să-l numească pe Kébreau șeful Statului-Major al armatei, junta militară a început să treacă la acțiuni concrete pentru a-și slăbi adversarul. Ofițerii care îl susțineau pe Déjoie au fost demși, susținătorii lui, atacați, iar în cele din urmă a fost interzisă orice campanie în favoarea lui⁹.

Duvalier a fost ales președinte pe 22 septembrie 1957. Douăzeci și doi era numărul lui norocos. „Guvernul meu va continua să apere cu scrupulozitate, să protejeze onoarea și drepturile civile care constituie bucuria tuturor popoarelor libere. Guvernul meu va garanta libertatea poporului haitian”, a declarat el solemn în discursul inaugural ținut o lună mai târziu¹⁰.

Primul lucru pe care l-a făcut Duvalier a fost să-și înlăture rivalii politici, care contestau rezultatul alegerilor. În câteva săptămâni au fost eliberate toate funcțiile înalte din serviciul public. Duvalier și-a numit susținătorii în aceste poziții, indiferent de nivelul lor de competență sau de experiență. Două luni mai târziu, aliații lui dominau posturile executive și juridice din guvern, în timp ce Duvalier se ocupa personal de chestiunile legislative¹¹.

Duvalier l-a numit pe Herbert Morrison director de relații publice. În timpul campaniei prezidențiale, Morrison cumpărase un aparat de fotografiat la mâna a doua și făcuse sute de fotografii, făcându-l cunoscut pe Duvalier în străinătate. Afișe în care președintele ales apărea alături de un țăran sărac purtau sloganul „Apărătorul săracilor”. Morrison străbătea acum insula în lung și în lat cu aparatul de fotografiat, făcând poze din care să reiasă că Haiti devenise un paradis al democrației. Un an mai târziu, un post de radio din New York îl descria pe Duvalier drept „un umil medic de țăară, un om onest și dedicat, care încearcă să-și ajute poporul”. „Este pentru prima dată în istoria poporului haitian”, explica el publicului american, „când clasa mijlocie și masele suburbane, oamenii din zona rurală au ales liber pe cine au vrut”¹².

Clément Barbot a fost însărcinat cu organizarea poliției politice. Când i s-a ordonat să-i atace pe opozanții regimului, a făcut-o cu

atâta brutalitate, încât a stârnit indignarea generală. La doar câteva săptămâni după alegeri, chiar și băieți nu mai mari de unsprezece ani erau târâți în tufișuri și bătuți cu nuiiele de hicori. Familii întregi au ajuns în închisoare¹³.

Antonio Kébreau, șeful Statului-Major al armatei, i-a intimidat, închis și deportat pe oponenții regimului. Sindicatele au fost zdrobite și ziarele reduse la tăcere, sediile lor fiind uneori arse până în temelii. Un post de radio a fost distrus. Suspecții au fost acuzați de comunism și plasați cu sutele în arest. Unele restricții care fuseseră impuse de juntă înainte de alegeri au rămas definitive¹⁴.

Deținătoarea absolută a puterii a rămas totuși armata. Alianța dintre Duvalier și Kébreau era una dificilă, născută dintr-o nevoie reciprocă. Dar junta, care îl ajuta să-și zdrobească adversarii, a mers prea departe și a omorât în bătaie un cetățean american care era un susținător vocal al lui Louis Déjoie. În decembrie, ambasadorul american a fost retras în semn de protest. Duvalier s-a folosit de ocazie, a acuzat armata de violență, iar Kébreau a fost demis două luni mai târziu¹⁵.

În lunile următoare efectivele armatei au fost reduse, astfel încât mulți ofițeri au fost lăsați la vatră, transferați sau scoși la pensie anticipat, în special cei cu grad superior. O nouă ocazie pentru epurarea ofițerilor superiori s-a ivit în vară, după ce cinci mercenari americani și doi ofițeri haitieni au aterizat în apropierea capitalei, sperând să atragă de partea lor populația și să ia cu asalt palatul prezidențial pe 28 iulie 1958. Toți insurgenții au fost uciși de trupele fidele președintelui.

Această încercare de lovitură de stat a fost mai degrabă o binecuvântare. O săptămână mai târziu, Duvalier s-a adresat națiunii la radio. „Am cucerit națiunea. Acum am putere. Eu sunt Noul Haiti. Cei care încearcă să mă distrugă încearcă să distrugă țara întreagă. Prin mine, Haiti respiră. Eu exist doar prin Haiti... Am fost ales de Dumnezeu și de Destin.” Toate garanțiile constituționale au fost suspendate, iar președintelui i s-au dat puteri nelimitate pentru a lua măsurile necesare pentru menținerea siguranței naționale.

La mai puțin de un an după ce venise la putere, Duvalier domnea ca monarh absolut, având puteri aproape nelimitate¹⁶.

În numele securității naționale, Duvalier a secătuit armata de fonduri, construindu-și propria miliție ca înlocuitoare a forțelor regulate. La fel ca poliția secretă, milițienii erau supervizați de Clément Barbot. La început au fost numiți *cagoullards*, după numele fasciștilor cu fața acoperită care terorizaseră Franța în anii 1930. Dar curând au devenit cunoscuți sub numele de *tonton macoutes*, un termen creol pentru „bau-bau”. În decurs de un an, Barbot a pretins că a adunat sub comanda lui o forță de 25.000 de milițieni, deși probabil că nu au fost niciodată mai mulți de 10.000, cu 2.000 concentrați în zona capitalei. Aceștia erau îmbrăcați ca niște gangsteri, cu costume bleu-jandarm, cu ochelari fumurii cu rame metalice și pălării gri de fetru. Aveau o armă pe care o purtau la centură sau într-un toc pe care-l țineau la subsuoară. Doar Duvalier putea înrola un *macoute* și îi putea acorda permisiunea de a purta armă. Iar ei îi raportau lui Duvalier. După cum au scris cei de la *New Republic*, un *macoute* era „un informator, un jupân din vecinătate, un șantajist, un bătaș și un stâlp politic al regimului”. Ei erau ochii și urechile lui Duvalier. Puțini erau plătiți, dar toți își foloseau puterea pentru a șantaja, intimidă, hărțui, viola și ucide¹⁷.

Aceștia zdrobeau sau limitau orice libertate, cu o singură excepție. Noua constituție proclamase libertatea religiei în aprilie 1958. Dintr-o trăsătură de condei, poziția dominantă a Bisericii Catolice era subminată. Voodoo nu mai era interzisă. Duvalier studiasse religiile vreme de două decenii, dezvoltând în mod sistematic legături cu *hounganii*. Acum se folosea de cunoștințele pe care le avea printre aceștia, recrutând dintre ei șefi ai detașamentelor de *macoutes* din zona rurală. Erau consultați în multe probleme, invitați la palat și încurajați să țină ceremonii religioase¹⁸.

Duvalier și-a creat imaginea unui spirit voodoo. Încă din primele zile ale prieteniei sale cu Lorimer Denis adoptase comportamentul unui *houngan*, adesea îmbrăcându-se în negru, purtând baston și afișând o mină taciturnă. Modelul său era Baron Samedi, spiritul

morților și paznicul cimitirelor. În cultura populară, acesta era înfățișat cel mai adesea purtând joben și un frac negru, având ochelari fumurii și dopuri de vată în nări, aducând cu un cadavru pregătit de înmormântare, așa cum se obișnuia la țară.

Duvalier purta ochelari fumurii cu lentile groase și apărea ocazional în public cu joben și frac negru. Mormăia misterios pe un ton nazal profund, de parcă ar fi făcut incantații pentru blestemarea dușmanilor. A încurajat zvonurile cu privire la legăturile pe care le-ar fi avut cu lumea ocultă. În 1958, antropologul american Harold Courlander a venit la palat să-și prezinte omagiile. Îl cunoștea pe Duvalier din primii lui ani la Departamentul de Etnologie. Vizitatorul probabil că a făcut ochii mari de uimire când a fost condus de un gardian într-o cameră întunecată, cu draperii negre. Duvalier, îmbrăcat într-un costum de lână neagră, stătea în fața unei mese pe care erau zeci de lumânări negre, înconjurat de garda lui de *macoutes* cu ochelari fumurii¹⁹.

Unul dintre cele mai persistente zvonuri a început să circule după intervenția unor *macoutes* în timpul înmormântării unui rival al lui Duvalier în aprilie 1959. Au smuls sicriul de pe dric, l-au pus în mașina lor și au plecat, sub privirile stupefiate ale celor veniți să jelească. Explicația oficială a fost aceea că trupul fusese luat pentru a împiedica o adunare populară la mormântul său, dar curând a apărut zvonul că președintele voia de fapt inima celui mort, ca fetiș pentru a-și spori propria putere²⁰.

Au existat multe alte povești. Președintele cerea sfatul spiritelor stând întins în cadă, purtând jobenul lui Baron Samedi. Cerceta măruntaie de capră în Salon Jeune din Palatul Național. Dar Duvalier nu se baza numai pe zvonuri. Pe măsură ce epura ofițerii de rang înalt, se folosea de ocazie pentru a scăpa de *hounganii* care refuzau să coopereze. „Să nu uitați niciodată”, le spunea el în 1959, „că eu sunt suprema autoritate în stat. De aceea, eu și numai eu sunt singurul vostru stăpân”²¹.

Haiti ocupă insula Hispaniola împreună cu Republica Dominicană, aflată în partea de est. Spre vest, la vreo 50 de kilometri dincolo

de strâmtoarea Windward, se află Cuba. În ianuarie 1959, Fidel Castro și luptătorii săi de gherilă au intrat în Havana. Acesta a fost un nou moment norocos pentru Duvalier, deoarece Statele Unite au început să-l curteze, oferindu-i asistență financiară și consiliere militară. Din prima lună de după insurecția cubaneză au fost trimise 6 milioane de dolari sub formă de ajutor unui regim care trecea printr-o criză economică severă. Într-un interviu acordat lui Peter Kihss și publicat în *The New York Times*, Duvalier declara că el nu este dictator, ci numai un medic preocupat de reconstrucția țării sale²².

Dar și spiritele voodoo pot fi capricioase. Pe 24 mai 1959, Duvalier a suferit un atac de cord. Boala l-a slăbit fizic și se zvonea că îl părăseau puterile. Mormântul tatălui său a fost pângărit, coșciugul, distrus, iar rămășițele, împrăștiate peste tot. Rivalii săi au prins curaj. În capitală au explodat bombe. Câțiva politicieni au pus la îndoială modul în care folosisse fondurile de stat. Un senator chiar s-a lansat într-un lung discurs critic la adresa regimului. Dar până și în aceste momente de maximă vulnerabilitate Duvalier părea să se bucure de popularitate, primind pe 2 iunie vizita ambasadorului american, ca dovadă a sprijinului acestuia²³.

O lună mai târziu, Duvalier le-a arătat tuturor că se află din nou la putere, ieșind ostentativ împreună cu familia și consilierii săi pe primele trepte ale Palatului Național pentru a urmări parada militară. Mii de susținători entuziaști, aleși cu grijă de *macoutes*, l-au întâmpinat zgomotos. În ziua următoare președintele a făcut turul capitalei însoțit de directorul său de relații publice, Herbert Morrison, care fotografia evenimentul²⁴.

Peste două luni, Duvalier a anunțat că fusese descoperit un mare complot al comuniștilor menit să răstoarne guvernul. A solicitat dreptul de a conduce prin decret și de a suspenda imunitatea parlamentară. A făcut uz de noile prerogative aproape imediat, punând sub acuzare șase senatori care profitaseră de scurta perioadă de boală din timpul verii pentru a aduce critici conducerii sale²⁵.

Duvalier trăia acum într-o izolare autoimpusă, înconjurat de adulatori. Consilierii săi au preluat mai multe poziții oficiale în același

timp fără a menționa ceva în legătură cu competența lor, ceea ce a creat o mare confuzie în rândurile administrației. Îi trezea suspiciunea orice ins competent, chiar dacă era vorba de un subaltern fidel. Prin urmare, s-a implicat în toate deciziile, deși nu părea defel interesat de actul de guvernare. „Își petrece mare parte din timp manipulând politic oamenii”, scria un consilier american²⁶.

Tiranii nu au încredere în nimeni, cu atât mai puțin în aliații lor. Duvalier se folosea de prieteni și de dușmani în egală măsură, dobărând pe oricine i se părea prea ambițios sau că ar putea crea un nou pol de putere. Nimeni nu era indispensabil. În perioada când fusese bolnav, cel care păstrase ordinea fusese Clément Barbot, confidentul și omul său de încredere. Dar în calitatea sa de șef al milițiilor *macoutes*, acesta putea fi periculos. După ce Barbot a purtat în secret negocieri cu Statele Unite, pe 15 iulie, Duvalier a dispus arestarea lui și a altor zece asociați. Al doilea om în stat, la fel ca alți colaboratori apropiați ai dictatorilor, nu a reușit să intuiască măsura ipocriziei stăpânului său. Morrison, directorul de publicitate al președintelui, era și el suspectat, din cauza prieteniei cu Barbot, dar a reușit să fugă la Miami. Două săptămâni mai târziu, președintele trecea în revistă detașamentele de *macoutes* în fața palatului, flancat de înaltul comandament. Pentru prima dată în cei doi ani de când fusese înființată, miliția era recunoscută în mod oficial. Duvalier le-a cerut să fie „cu ochii în patru”²⁷.

Un ultim bastion al rezistenței rămânea în picioare, și anume Biserica. Aceasta îi sprijinea pe studenți, care încă mai aveau curajul să organizeze greve, deși acestea erau înăbușite cu bestialitate de către *macoutes*. În ianuarie 1961, Duvalier l-a expulzat pe episcopul francez împreună cu patru preoți, ceea ce i-a atras excomunicarea din partea Vaticanului. Frâiele țării se aflau aproape în totalitate în mâinile sale.

Prin Constituție, mandatul de președinte era limitat la șase ani. Cu doi ani înainte de termen, Duvalier a început să se pregătească pentru al doilea mandat. Pe 14 aprilie 1961, la împlinirea vârstei de patruzeci și patru de ani, ziarele îl aclamau drept „Liderul suprem”,

„Liderul spiritual al națiunii”, „Conducătorul venerat”, „Apostolul binelui colectiv” și „Cel mai mare om din istoria modernă a țării noastre”. A dat tonul alegerilor pentru un nou corp legislativ, acestea urmând să aibă loc peste două săptămâni. Toți candidații s-au străduit să-și demonstreze loialitatea față de Duvalier. Numele președintelui apărea pe toate buletinele de vot. În Cap-Haïtien, detașamente de *macoutes* i-au încercuit pe oameni când aceștia ieșeau de la biserică duminică dimineața și i-au dus la secțiile de votare. Un copil de șapte ani a fost pus să voteze. A doua zi, ziarele anunțau că cetățenii nu numai că votaseră candidații pentru legislativ, dar și aprobaseră în mod spontan un al doilea mandat pentru președintele Duvalier²⁸.

De Ziua Drapelului, când la Arcahaie se sărbătorea în mod tradițional crearea steagului haitian de către Jean-Jacques Dessalines, Duvalier a fost întâmpinat cu urale de către țărani, sub atenta supraveghere a forțelor de securitate înarmate. Într-un șir de discursuri sforăitoare, președintele a fost aclamat de lacheii săi. Cuvintele cele mai elogioase au venit din partea părintelui Hubert Papailler, ministrul Educației Naționale, care a explicat că cetățenii au luat cu asalt urnele de vot în speranța că actualul șef al statului va conduce nu doar încă șase ani, ci „poate cât Dumnezeu, de la Care își trage puterea”. Duvalier privea impenetrabil din spatele ochelarilor săi fumurii²⁹.

Duvalier a fost investit pe 22 mai, o zi promițătoare, datorită numărului douăzeci și doi. Zile la rând *macoutes* au răscolit țara în căutare de voluntari, luând mulți bărbați, femei și copii și urcându-i cu forța în camioane. Cei care opuneau rezistență erau biciuiți. Nu li se dădea hrană, chiar dacă adesea drumul dura o zi întreagă. Au fost cazați în școli și în depozite și puși să aștepte până la momentul evenimentului. Toate drumurile care duceau în afara capitalei au fost baricadate. În acea zi, în jur de 50.000 de oameni au fost escortați la palat, unde și-au dovedit supuși sprijinul purtând pancarte, portrete de mari dimensiuni și aclamând la comandă. „Voi sunteți Eu, iar Eu sunt Voi”, a proclamat Duvalier³⁰.

Cu John F. Kennedy la Casa Albă, Statele Unite nu au văzut cu ochi buni alegerile spontane. Pe la mijlocul anului 1962, ajutorul economic a fost discret suspendat. Străinii părăseau țara în număr mare. Cu economia în declin, Duvalier a găsit în Statele Unite țapul ispășitor pentru toate relele care se abătuseră asupra țării.

În aprilie 1963, Duvalier l-a eliberat pe Clément Barbot, oferindu-i și o mașină nouă în semn de reconciliere. În loc să își exprime recunoștința, cel care îi fusese cândva om de încredere a încercat să îi răpească pe cei doi copii ai președintelui, Jean-Claude și Simone Duvalier. Acesta a dezlănțuit iadul apelând la *macoutes*, care s-au folosit de această ocazie ca să-și încheie conturile și să-și elimine propriii dușmani. Sute de suspecti au fost uciși și mult mai mulți au dispărut. În capitală, cadavrele au fost lăsate să putrezească pe marginea drumului. În mai puțin de o săptămână, Statele Unite au protestat de cinci ori oficial față de incidente în care au fost implicați cetățeni americani³¹.

Câteva săptămâni mai târziu, Statele Unite aveau să pună și mai multă presiune asupra regimului refuzând invitațiile oficiale de a participa la prima aniversare a realegerii lui Duvalier ca președinte. Ambasada a început să își evacueze angajații. Relațiile diplomatice au fost suspendate. Însă Duvalier a fost de neclintit, gândindu-se că Washingtonul avea nevoie de un aliat în lupta împotriva Cubei. Aniversarea s-a desfășurat pe 22 mai, cu zeci de mii de țărani aduși cu forța dansând supuși și înălțând osanale în fața palatului. Papa Doc a ieșit la balcon, părând „de un calm desăvârșit, parcă sub efectul narcoticelor”, potrivit spuselor unui martor. „Nu există gloanțe sau mitraliere care să îl intimideze pe Duvalier”, explica el. „Am devenit deja o ființă imaterială.” La New York, *Newsweek* l-a declarat „de-a dreptul nebun, fără leac”. Dar pe 3 iunie, Statele Unite au solicitat reluarea relațiilor diplomatice. În Haiti se anunța cu entuziasm la radio „triumful abilităților omului de stat”³².

O nouă victorie a venit la mijlocul lui iulie, când Barbot și fratele său au fost în sfârșit prinși și împușcați. Fotografii ale cadavrelor mutilate au fost publicate în ziare.

Din orice situație de criză, Duvalier părea să iasă mai puternic. După un nou atac eșuat inițiat de unul dintre inamicii săi din exil, în august a suspendat toate drepturile civile timp de șase luni, inclusiv dreptul de adunare. A fost un gest simbolic, din moment ce nu mai erau libertăți care să poată fi suspendate. Pe 17 septembrie 1963, Haiti a devenit oficial stat monopartid, iar întreaga activitate politică trebuia purtată sub egida „Partidului Unității Naționale”. Partidul nu s-a impus niciodată ca o adevărată forță, însă aparatul de partid reprezenta un nou mecanism de protejare a revoluției. De asemenea, îi lega pe oameni de Duvalier, reușind să facă mai mult decât *hounganii* și *macoutes*³³.

„Eu sunt revoluția și drapelul”, va declara Duvalier în lunile următoare. În centrul orașului Port-au-Prince, același mesaj clipea în ritmul becurilor de neon: „Eu sunt drapelul haitian, unit și indivizibil. François Duvalier”. Piața din apropiere a fost numită Place de la Révolution Duvalier. Busturile din plastic și portretele dictatorului, expuse ostentativ în magazine și birouri, au apărut și în casele oamenilor. La radio, unde putea fi auzit des, Duvalier se prezenta ca fiind personificarea lui Dumnezeu, spunând despre sine la un moment dat: „Cuvântul s-a făcut trup”. Nu existau însă statui. Duvalier a refuzat cu modestie când corpul legislativ a trecut o lege prin care se aproba construirea de monumente în cinstea conducătorului. Ca și Hitler, era de părere că statuile sunt pentru morți³⁴.

Toată această adulație avea un scop. Duvalier dorea să fie președinte pe viață. În martie 1964, mai-marii Bisericii, comerțului și industriei au fost chemați pe rând la palat pentru a-și dovedi loialitatea. După ce au fost lăsați să aștepte ore întregi într-o căldură sufocantă, li s-a dat să citească în public câte un discurs gata pregătit, prin care îl implorau pe președinte să rămână în funcție pentru totdeauna. Duvalier s-a arătat deosebit de îndatoritor pe tot parcursul evenimentului. Le-a mulțumit tuturor cu căldură, în special celor care până atunci îl criticaseră. Zile în șir presa a publicat telegrame prin care se solicita modificarea Constituției. Se citeau psalmi și se cântau imnuri. Pe 1 aprilie, președintele a ieșit în public și a declarat:

„Sunt un om excepțional, genul de om pe care țara îl poate produce doar o dată la 50 sau la 75 de ani”³⁵.

În următoarele luni au avut loc parade nesfârșite, mii de oameni fiind aduși în capitală pentru a-și implora conducătorul să rămână în funcție. A apărut și un afiș în care era prezentat Hristos cu mâinile pe umărul lui Duvalier, care era așezat: „Pe el l-am ales”. Punctul culminant al campaniei a fost referendumul din 14 iunie. Buletinul de vot avea deja răspunsul „Da” tipărit. Din populația totală de patru milioane, 2.800.000 au votat pentru și 3.243 împotriva, însemnând o victorie cu 99,89%. A fost redactată o nouă Constituție care să respecte revendicările populației. Pe 22 iunie, președintele a rostit un jurământ solemn în fața întregului corp diplomatic. A ajuns cu o oră mai târziu și a început să citească un discurs ce avea să dureze nouăzeci de minute. Cei din public erau obligați să stea în picioare, dar după o vreme un diplomat german, extrem de obosit, s-a așezat. Duvalier s-a oprit și s-a întors către un ofițer de protocol căruia i-a dat instrucțiuni să îi transmită diplomatului să se ridice³⁶.

Câteva săptămâni mai târziu, în onoarea Președintelui pe Viață, editura de stat a publicat o carte intitulată *Catehismul revoluției*. Era alcătuită din citate memorabile care trebuiau învățate pe de rost. Capitolul 1 dădea tonul:

Întrebare: Cine este Duvalier?

Răspuns: Duvalier este Cel Mai Mare Patriot al tuturor timpurilor, Eliberatorul Maselor, Reformatorul Națiunii Haitiene, Apărătorul Demnității Naționale, Liderul Revoluției și Președintele pe Viață al statului Haiti.

Întrebare: Cu ce nume mai poate fi asociat Duvalier?

Răspuns: Duvalier este urmașul de drept al idealului dessalinian, devenit Președinte pe Viață pentru a ne salva³⁷.

Asemenea marelui luptător independent Jean-Jacques Dessalines, care se proclamase împărat în 1804, Façois Duvalier era în funcție pe viață. În septembrie s-a emis un decret prin care portretele lui Duvalier și ale eroului său Dessalines urmau să fie expuse în fiecare clasă din toate școlile, fie ele private, publice sau clericale³⁸.

În 1965 Haiti se afla într-o situație disperată. Ajutorul financiar din partea Statelor Unite, care în 1960 ajunsese la mai puțin de jumătate din cheltuielile publice ale țării, încetase. Țara era exportatoare de cafea și sisal, dar pe piața internațională prețurile se prăbușiseră. Turismul era în declin, în mare parte din pricina regimului de teroare impus de *macoutes*. Comerțul și industria sufereau de pe urma numeroaselor contribuții solicitate pentru fonduri de austeritate, titluri de stat și loterii guvernamentale³⁹.

Niciuna dintre promisiunile electorale cu privire la prezumtivele campanii împotriva foametei, sărăciei, analfabetismului și inechității sociale nu a fost îndeplinită. Rata șomajului creștea, în timp ce analfabetismul devenise mai răspândit decât înainte. Cu 65% din fonduri alocate securității statului, majoritatea serviciilor publice erau neglijate. Mașinile abandonate rugineau pe marginea drumului. Parcurile, cândva frumoase, erau invadate de boscheți și buruieni. În Cayes și Jeremie, două zone din sudul peninsulei unde de obicei recoltele erau bogate, se raportau morți din cauza foametei⁴⁰.

Totuși, în ciuda climatului de teamă și nesiguranță, numărul victimelor rămânea relativ redus. La fel ca în Coreea de Nord, aproximativ 7-8% din populație a plecat din țară. Cei săraci au trecut granița în Republica Dominicană sau au traversat strâmtoarea Windward în Cuba. Cei un pic mai înstăriți au fugit în Bahamas, în speranța că vor putea intra în Statele Unite. La mijlocul anilor 1960, patru din cinci dintre cei mai buni avocați, doctori, ingineri, profesori și alți profesioniști ai țării trăiau în exil. Cei rămași în Haiti trăiau într-o covârșitoare apatie⁴¹.

Duvalier însuși trăia ca un pustnic, fiind arareori văzut, din când în când auzit, prizonier în propriul palat. El lua toate deciziile. Ca și Mussolini, se ocupa de toate detaliile guvernării. El hotăra nu numai cine urma să fie ucis și cine iertat, dar și ce tip de material să se folosească pentru un nou drum, cui să i se acorde un titlu academic și cum trebuia să se scrie în limba creolă⁴².

Însă entuziasmul, chiar și impus cu pușca la tâmplă, pălea. Țara era liniștită, dar prăbușită. Pentru prima dată după mulți ani, festivitățile

dedicate zilei de 22 iunie, data care înlocuise ziua de 22 mai drept cel mai important eveniment din calendarul dictatorului, au avut dimensiuni modeste⁴³.

În noiembrie 1965, Duvalier și-a făcut apariția în timpul zilei, intrând în câteva magazine din capitală. Se pare că era o reacție la emisiunile radio defavorabile difuzate la New York, în care fusese ironizat că nu are curaj să iasă din castelul său. Automobilul său Mercedes-Benz blindat era urmat de șase mașini sedan pline de gărzi de corp care să-i asigure protecția. Câteva zile mai târziu, președintele a mers în vizită la mai multe orfeline. Apariția sa, conform unui comunicat oficial publicat în presă, a provocat un „entuziasm delirant”⁴⁴.

Pe 2 ianuarie 1966 s-a simțit o schimbare de ton în discursul de Anul Nou adresat națiunii. Duvalier anunța că venise vremea ca faza explozivă a Revoluției Duvalieriste să ajungă la final. După ce ștersese de pe fața pământului „suprastructura politică, socială și economică a vechiului regim”, sosise momentul să înceapă refacerea economiei. Starea de asediu se încheia. Străzile au fost curățate, blocajele, înlăturate. Palatul prezidențial a primit un strat proaspăt de var. *Macoutes* erau ținuti sub control⁴⁵.

Duvalier și-a retușat imaginea, prezentându-se ca un om de stat în vârstă și inofensiv, liderul spiritual al celor de culoare. În aprilie, Președintele pe Viață l-a întâmpinat pe Regele Regilor, Haile Selassie, împăratul Etiopiei. Chiar înainte ca acesta să aterizeze, aeroportul a fost rapid redenumit Aeroportul François Duvalier. Noul drum de acces a fost botezat Bulevardul Haile Selassie. Evenimentul a fost difuzat pe larg și în termeni elogioși în presa locală, la radio și televiziune. Duvalier a fost neobișnuit de deschis față de presa internațională, care fusese invitată în Haiti de noua firmă pentru relații publice a regimului. Într-o serie de interviuri a apărut cordial și încrezător, recunoscând plin de candoare că mass-media era într-adevăr cenzurată, fapt pe care îl considera necesar pentru a proteja poporul de știrile false. Un corespondent îl descria ca fiind „încântător, coope-rant și foarte destins”⁴⁶.

Au urmat mai multe apariții în public. În iunie, împreună cu fiul său Jean-Claude, a asistat la un turneu de fotbal. Peste câteva zile a mers cu fiica lui, Marie-Denise, la ceremonia de deschidere a congresului anual al Asociației Turistice a Caraibelor. Pentru prima dată după 1963, a participat la un eveniment oficial, ciocnind un pahar cu ambasadorul britanic la recepția organizată cu ocazia zilei de naștere a reginei Elisabeta a II-a⁴⁷.

Poporului i se transmitea că Duvalier era un mare om de stat apreciat pe plan internațional. Un ziar local a publicat o declarație atribuită lui Haile Selassie. „Trebuie să rămâneți președinte pentru ca poporul să poată beneficia în continuare de bunătatea dumneavoastră. Am înțeles din această vizită, din ce-am văzut, de ce acești oameni și această națiune vă iubesc atât de mult.” Citatul era o născocire a unuia dintre scriitorii-fantomă ai președintelui⁴⁸.

Duvalier le-a lăsat tuturor impresia că era un conducător de talie internațională, un om de stat cu acces direct la Washington și Vatican. În iunie i-a acordat un interviu lui Martin Agronsky pentru CBS. De la înălțimea tronului său auriu cu albastru de la Palatul Național, lăsa să se înțeleagă că era în „relații foarte strânse” cu președintele Johnson, cu care discuta despre reluarea ajutorului din partea Statelor Unite. Dar contactele sale la Casa Albă erau „o chestiune delicată, ce nu putea fi discutată în public”. Spre finalul aceluiași an, Vaticanul a reluat legăturile cu Haiti și i-a acordat lui Duvalier dreptul de a-și numi proprii episcopi. În transmisiile de la radio și televiziune, Președintele pe Viață a lăsat să se înțeleagă că acest acord a fost rezultatul colaborării apropiate cu papa Paul al VI-lea⁴⁹.

Președintele lucra și la imaginea sa de mare scriitor, istoric, etnolog, poet și filosof. Mai mult decât orice, Duvalier era părintele duvalierismului, care și-a găsit expresia în apariția *Operele alese*. După cum declara el însuși, „când ești conducător trebuie să ai și o doctrină. Fără doctrină nu poți conduce un popor”. Primele două volume au apărut în mai 1966 și au fost întâmpinate cu urale, cronici entuziaste în ziare, precum și cu nesfârșite scrisori laudative

scrise de membri de vază ai comunității. Pasaje au fost citite într-o emisiune radio de cinci ore, reluată ulterior de toate posturile din capitală. Ascultătorilor li se spunea că Duvalier era un nume uriaș, din aceeași categorie cu Kipling, Valéry, Platon, Sfântul Augustin și de Gaulle. „Este cel mai mare creator de doctrină al secolului.”⁵⁰

S-au oferit seturi-cadou școlilor și altor instituții educaționale. Cele două tomuri voluminoase erau acordate ca premiu elevilor remarcabili, care, aparent la comandă, scriau texte laudative, toate publicate în ziare⁵¹.

Un moment important a fost în septembrie, când legislativul a aprobat un decret prin care i se acorda lui Duvalier titlul de Mare Maestru al Gândirii Haitiene. S-a stabilit ca Ziua Culturii Naționale să fie de ziua lui de naștere, iar toți cetățenii aveau obligația să învețe pe de rost cel puțin trei sferturi din *Operele alese*, deși populația era analfabetă în proporție de 90%⁵².

Aniversarea vârstei de șaizeci de ani a durat patru zile, în stilul caracteristic unui dictator care deține controlul deplin asupra țării sale. Mardi Gras, carnavalul haitian, a fost devansat pentru a spori buna dispoziție. Au fost aduse regine ale frumuseții de la Miami și din Republica Dominicană. S-au citit poezii, cele mai remarcabile fiind declarate poemele lui François Duvalier. Politicieni de marcă, soldați, savanți, oameni de afaceri și funcționari publici i-au adus omagii. O delegație de 2.000 de elevi în uniforme a defilat prin fața palatului. Au defilat detașamentele de *macoutes*, au defilat soldații⁵³.

Festivitățile au încetat însă după ce o bombă a explodat într-o gheretă de înghețată, omorând doi oameni și rănind alți patruzeci. Suspectând o lovitură militară, Duvalier a remaniat conducerea și i-a trimis pe nouăsprezece dintre ofițerii gărzii palatului la Fort Dimanche, o închisoare aflată la periferia capitalei. Pentru siguranță, a arestat și doi miniștri. Pe 8 iunie, Duvalier a ajuns la Fort Dimanche îmbrăcat în uniformă și cu cască militară, prezidând execuția celor nouăsprezece suspecti, legați de țărugi ca să nu scape din bătaia puștii⁵⁴.

Două săptămâni mai târziu, pe 22 iunie, când țara sărbătorea cea de-a treia aniversare de la alegerea lui Duvalier ca Președinte pe Viață, mii de oameni aduși cu forța se aflau în fața palatului. Într-o mare etalare de forță, Duvalier i-a nominalizat cu solemnitate pe cei nouăsprezece ofițeri, lăsând ostentativ câte o pauză după fiecare nume. „Toți au fost împușcați”, a anunțat la sfârșit, stârnind rumoare în mulțime. „Sunt o mână de oțel care lovește fără ezitare”, a strigat. Apoi s-a descris ca fiind întruparea națiunii, deopotrivă cu alți mari conducători ca Atatürk, Lenin, Nkrumah și Mao⁵⁵.

Cultul personalității a luat un nou avânt în lunile care au urmat, punctul culminant fiind a zecea aniversare a revoluției. S-au bătut monede din aur cu patru valori diferite, toate purtând chipul președintelui. O compilație din *Operele alese* a fost publicată cu titlul *Breviarul Revoluției*. Ca și *Cărticica Roșie* a lui Mao, care abia apăruse, era într-un format mic, ușor de ținut în buzunar. Ziarele erau pline de reportaje adulatoare, „dezgustător de străvezii și repetate la nesfârșit”, după cum nota Ambasada Statelor Unite. Cu câteva zile înainte de marele eveniment, Duvalier s-a adresat poporului, descriindu-se ca fiind „Dumnezeul pe care l-ați creat”. În următoarele două zile s-au desfășurat parade copleșitoare. Au fost inaugurate Podul François Duvalier, Biblioteca François Duvalier, Bazinul François Duvalier (de dimensiuni olimpice) și Terminalul Internațional François Duvalier⁵⁶.

Pe 22 septembrie, președintele s-a adresat din nou poporului, vorbind despre sine la persoana a treia. Și-a înșirat numeroasele realizări și a conchis: „Noi suntem oameni de culoare, superiori altor oameni de culoare, deoarece nu au mai existat unii care să fi dus la bun sfârșit o epopee istorică. De aceea, fără nicio urmă de narcisism și fără niciun sentiment de superioritate, noi, oamenii de culoare din Haiti, ne considerăm superiori tuturor celorlalți care există în lume. De aceea, dragii mei prieteni, vreau să vă spun astăzi că Liderul vostru este considerat Soarele Viu de către toți oamenii de culoare din lume. Se spune că el a luminat conștiința revoluționară a negrilor de pe continentul american și din univers”⁵⁷.

Kim Ir Sen dă îndrumări la fața locului
în timpul unei vizite la o fabrică de
mașini grele, cca 1967
Hulton Archive/Getty Images

Un cor cântă în fața unui portret uriaș al
lui Kim Ir Sen la Palatul Culturii,
Phenian, cca 1981
Ullstein Bild/Getty Images

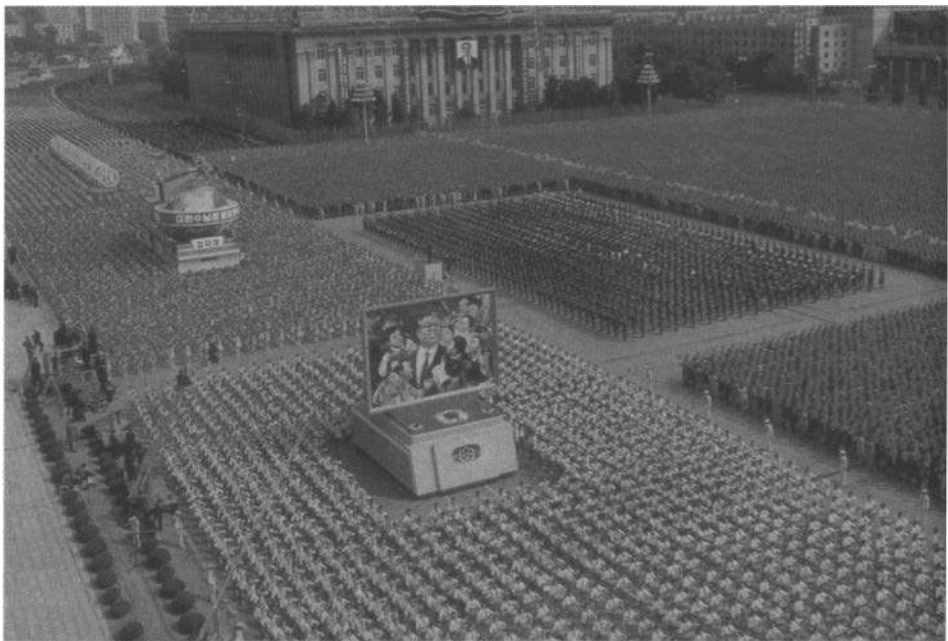

Tatăl și fiul, 1992
AFP/Getty Images

Lucrătoare măturând caldarâmul în fața unei statui de bronz uriașe a lui Kim Ir Sen, Phenian, 1994

Gerhard Joren/Getty Images

A cincizecea aniversare a Partidului Muncitoresc din Coreea, la un an după moartea lui Kim Ir Sen, 1995

Noboru Hashimoto/Getty Images

Un Duvalier modest, cca 1963
Bettmann/Getty Images

Duvalier are arma la el când se deplasează prin Port-au-Prince, cca 1963
Michael Rougier/Getty Images

Paradă în Port-au-Prince în
onoarea lui Duvalier, 1968
Ullstein Bild/Getty Images

Un om fără adăpost zace sub portretul lui Papa Doc, 1974
Alex Webb/Magnum Photos

Ceaușescu primește un sceptru prezidențial, martie 1974

Arhivele Naționale ale României

Soții Ceaușescu înconjurați de copii în costume naționale, decembrie 1979

Mondadori Portfolio/Getty Images

Mulțimi imense îl sărbătoresc pe Ceaușescu la București, ianuarie 1988

AP Images

Casa Poporului fotografiată la câteva zile după împușcarea lui Ceaușescu de Crăciun, în 1989

Eric Bouvet/Getty Images

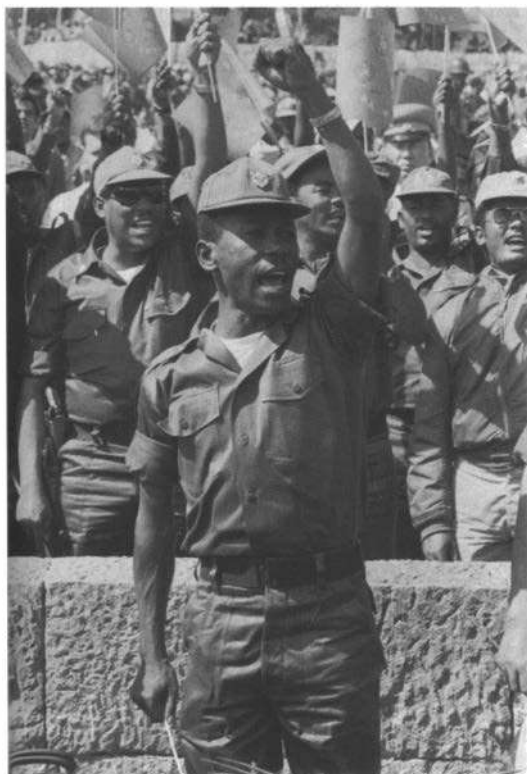
Copiii îi întâmpină pe soții Ceașescu, noiembrie 1989

William Stevens/Getty Images

Poartă la intrarea în Harar cu portretele lui Brejnev, Castro și Mengistu în centru, cca 1981

Roger Viollet/Getty Images

Mengistu în fruntea unei adunări populare, iunie 1977

William Campbell/Getty Images

Mengistu și Castro la celebrarea a patru ani de la revoluție, Addis Abeba, septembrie 1978

Rene Lefort/Getty Images

Mengistu și Kim Ir Sen își strâng mâinile, februarie 1986

Mohamed Lounes/Getty Images

Duvalier avea talentul de a manipula indivizi, dar nu și mase întregi de oameni. Poate că lupta pentru cei săraci, dar nu a părut mai deloc interesat să-i mobilizeze, nici măcar pentru gloria propriei persoane. Rareori ieșea din palat și nu călătorea deloc prin țară. Detașamentele de *macoutes* se asigurau că mii de oameni veneau pe peluza de la palat ca să îl aclame supuși de câteva ori pe an, dar majoritatea covârșitoare a populației era lăsată în pace. Nu exista o ideologie oficială, nu exista un partid atotcuprinzător, nici o încercare de a instaura un control al ideilor, deși era interzisă orice opoziție. La radio se transmiteau din când în când discursurile lui, dar până în 1968, posturile din nordul țării nu aveau suficientă acoperire. Ziarele îi preluau declarațiile oficiale, dar acestea erau foarte rar recepțate în zonele rurale sărace, unde foarte puțini știau să citească⁵⁸.

Duvalier a fost dictatorul suprem, dispunând de putere în forma ei cea mai pură, fără pretenția vreunei ideologii, în ciuda numeroaselor discursuri despre revoluție. Conducea singur, de la biroul său de mahon, cu un pistol automat la îndemână și câțiva gardieni în spatele celei mai apropiate uși. Nu exista juntă, facțiune, clică sau partid adevărat decât cu numele, doar acoliți luptând să-i intre în grații, fiecare sperând să ia locul celuilalt, oferind dovezi de fidelitate absolută. Suspectându-i pe toți, președintele nu voia decât să le exploateze slăbiciunile, să le manipuleze emoțiile, să le pună la încercare loialitatea. Ajuta faptul că uneori judeca greșit, strivind deopotrivă și prieteni, și dușmani⁵⁹.

Rețeaua de complici binevoitori se întindea până la sate. Președintele se bucura de popularitate până și în cel mai îndepărtat cătun al țării. Niciun funcționar public nu considera vreodată că o decizie bună i-ar putea aparține. Deputații completau ședințele cu osanale la adresa conducătorului lor. Se considera că orice aspect pozitiv, inclusiv un sezon ploios bogat, i se datora lui Duvalier⁶⁰.

Era o rețea relativ mică de indivizi, dar suficientă ca să mențină un regim. Restul de patru milioane contau prea puțin pentru el. Aceștia erau obișnuiți cu guvernele hrăpărețe. Trăiau în cel mai rău caz în frică, iar în cel mai bun, în apatie și obediență.

Cu toate acestea, o mică trupă de comando formată din soldați profesioniști, echipați și antrenați corespunzător, ar fi putut cu ușurință să răstoarne regimul. Acest lucru nu s-a întâmplat în mare parte datorită Statelor Unite. După dezastrul din aprilie 1961, când un grup de refugiați cubanezi antrenați de CIA a încercat să debarce în Golful Porcilor cu intenția de a-l înlătura pe Castro, nu mai existau șanse reale ca Statele Unite să intervină în Haiti. Și chiar dacă Washingtonul îl privea pe Duvalier cu aversiune, acesta, spre deosebire de Castro, era un aliat în Războiul Rece. Duvalier a exploatat la maximum această relație. Putea fi încăpățânat, imprevizibil, irascibil, dar niciodată nu rupea complet legăturile. Știa cum să îi insulte pe americani în timp ce beneficia de pe urma ajutorului economic venit din partea lor⁶¹.

Ceea ce i-a deschis lui Duvalier cele mai multe uși la Washington a fost teama de comunism. Timp de zece ani, Duvalier a jucat cartea amenințării de stânga, etichetându-i pe inamicii săi, adevărați sau închipuiți, drept agenți sub acoperire ai Cubei și Moscovei.

În decembrie 1968, două partide rivale și-au unit forțele pentru a forma Partidul Unificat al Comuniștilor Haitieni. Erau hotărâte să-l răstoarne pe Duvalier. În martie 1969, au ales singurul sat din Haiti care nu avea *houngan* și au dat jos drapelul regimului. Duvalier a răspuns cu o vânătoare de vrăjitoare de proporții, în care zeci de oameni au fost împușcați sau spânzurați în public și mulți alții obligați să fugă în munți. Cărțile care aveau fie și o legătură vagă cu comunismul au fost interzise – simpla posesie a unei astfel de cărți era o crimă pentru care primeai pedeapsa cu moartea. Când Nelson Rockefeller, guvernatorul New Yorkului, a venit în vizită la Port-au-Prince trei luni mai târziu, Duvalier l-a asigurat că amenințarea comunistă fusese eliminată. Era începutul unei noi apropieri de Statele Unite⁶².

Totuși, fotografia publicată în presă cu această ocazie îl arăta pe Duvalier slăbit, sprijinindu-se de Rockefeller. Papa Doc era slăbit, cu probleme de sănătate, arătând mai în vârstă decât cei șaiszeci și doi de ani ai săi. A început să elimine pe oricine se opunea desemnării

fiului său ca moștenitor. În ianuarie 1971, Jean-Claude a fost numit succesorul său. S-a organizat un referendum cu rezultatul așteptat, deși se pare că dintre cele 2.391.916 voturi unul a fost negativ. François Duvalier a decedat în urma unui atac de cord trei luni mai târziu, pe 21 aprilie 1971. A domnit cu câteva luni mai puțin decât Henri Christophe (1806-1820). Fiul său a fost înscăunat la prima oră a zilei de 22 aprilie, din nou o zi norocoasă pentru familia Duvalier⁶³.

Mii de haitieni s-au perindat ca să-l vadă pe regretatul conducător, depus cu mare pompă la Palatul Național. Duvalier era îmbrăcat în redingota neagră preferată, odihnindu-se într-un sicriu căptușit cu mătase și acoperit cu un capac de sticlă. Pierderea unui dictator poate fi la fel de traumatizantă ca și traiul sub conducerea lui; dar, în ciuda opiniei generale că va fi haos după moartea lui, a existat o perfectă acalmie. Corpul neînsuflețit a fost inițial îngropat în Cimitirul Național, ulterior fiind transferat într-un mausoleu grandios construit de fiul său. Iar când Baby Doc a fost înlăturat de la putere în 1986, mulțimea furioasă a distrus și locul de veci al lui Papa Doc.

Ceaușescu

Casa Poporului, amplasată pe locul unei foste zone rezidențiale cândva prospere a Bucureștiului, este cea mai mare clădire administrativă din lume. Ca volum, eclipsează până și Marea Piramidă de la Gizah. Construcția kitsch în stil neoclasic are peste o mie de camere, ticsite cu coloane de marmură, scări bogat ornamentate și candelabre de cristal. Nicolae Ceaușescu, cel care i-a pus piatra de temelie în iunie 1985, le-a adus tuturor la cunoștință că proiectul reprezenta un binemeritat tribut adus măreției epocii sale, cunoscută oficial sub numele de „Epoca Ceaușescu”.

În realitate, era un monument închinat lui însuși. Zece kilometri pătrați de locuințe au fost puse la pământ cu buldozerul pentru a elibera terenul, inclusiv douăzeci de biserici și șase sinagogi. Mii de muncitori au lucrat fără încetare. Proiectul a costat o treime din bugetul țării. Ceaușescu supraveghea totul în amănunt, făcând vizite inopinate pentru a da noi ordine. Acest om plin de energie, dar mic de statură, de altfel foarte sensibil la acest subiect, a pus în două rânduri să se reconstruiască scările pentru a se potrivi cu pasul său. Deși nu a ajuns să vadă proiectul terminat, lucrările s-au reluat la câțiva ani după ce a fost împușcat în ziua de Crăciun a anului 1989. Clădirea nu este complet finalizată nici în prezent¹.

Nimic nu-l anunța pe Ceaușescu ca pe un viitor dictator. În copilărie nu a dovedit vreun talent deosebit și n-a dat semne că l-ar așteapta un viitor strălucit, plecând de acasă la vârsta de unsprezece ani pentru a lucra ca ucenic la un cizmar. Patru ani mai târziu a fost arestat pentru scurtă vreme pentru distribuirea de manifeste

comuniste. În 1933, numărul de membri ai Partidului Comunist Român era în jur de câteva sute. Comunismul nu se bucura de popularitate, deoarece majoritatea românilor nu aveau încredere în Uniunea Sovietică. Dar Ceaușescu era de un adept înverșunat, fanatic, găsind în ideologie o cheie aparent simplă pentru înțelegerea unei lumi complicate.

În mai multe rânduri a fost ridicat de poliție și apoi eliberat pe motiv că era prea tânăr. În 1936 a fost trimis la închisoare din motive politice, unde a stat doi ani. Nu se bucura de popularitate printre ceilalți deținuți, care îl luau în râs deoarece era needucat, vorbea bâlbâit și cu accent. Era impulsiv, foarte competitiv și adeseori manifesta o atitudine disprețuitoare față de ceilalți. Dar a avut acea șiretenie politică necesară pentru a intra în legătură cu liderii mișcării comuniste, inclusiv cu Gheorghe Gheorghiu-Dej, care l-a luat pe tânăr sub aripa sa. A mai intrat la închisoare în timpul celui de-al Doilea Război Mondial, când România era aliata Germaniei².

Armata Roșie a ocupat România în 1944, transformând-o într-un stat-satelit. Începând cu 1945, Gheorghe Gheorghiu-Dej a fost primul lider comunist. A uneltit și a avut succes împotriva adversarilor săi, toți fiind epurați, arestați sau uciși. Lucrețiu Pătrășcanu, unul dintre membrii fondatori ai partidului, a fost executat în 1954. Sute de mii de deținuți politici au fost trimiși în lagăre de concentrare.

În 1956, Gheorghiu-Dej avea o poziție îndeajuns de solidă încât să-și permită să se folosească selectiv de politicile lui Hrușciiov. Pe de o parte, a consolidat independența economică a țării față de Uniunea Sovietică, îndreptând comerțul spre Occident. Pe de altă parte, a continuat dezvoltarea unui sistem represiv dominat de Securitate, poliția secretă înființată în 1948 cu ajutorul Uniunii Sovietice. Pe aceasta se baza Gheorghiu-Dej pentru a insufla teama în rândul populației³.

De asemenea, a extins și propriul cult al personalității. Pe măsură ce portretele lui Stalin erau date jos, cele ale lui Gheorghiu-Dej erau ridicate în fiecare școală, fabrică sau birou. Ziarele publicau fotografii

cu țărani care, adunați în jurul unui aparat de radio, ascultau transmisiunile în care acesta vorbea. A străbătut toată țara, peste tot fiind aclamat de poporul său, în timp ce tovarășii lui se pierdeau în fundal⁴.

Ceaușescu a urcat treptat către vârful partidului, străduindu-se cât mai mult să intre în grațiile lui Gheorghiu-Dej. Îi ataca vehement pe adversarii regimului, îi hărțuia pe intelectualii care aduceau critici și ajuta la implementarea colectivizării forțate la sate. Ceaușescu era un subaltern dedicat, modest, muncitor și loial. Asemenea maestrului său, condamna dependența țării față de Kremlin, dar ținea să păstreze structurile rigide ale statului monopartid stalinist.

În 1954, Gheorghiu-Dej avea îndeajuns de multă încredere în Ceaușescu încât să îi dea în grijă secretariatul Comitetului Central. Toate numirile treceau prin biroul său. Așa cum a procedat și Stalin la începutul anilor 1920, Dej s-a preocupat de soarta acoliților săi, asigurându-le poziții la vârf⁵.

Gheorghiu-Dej a murit în 1965. Conducerea era divizată în privința viitorului parcurs al destalinizării. Gheorghe Apostol, despre care se zvonea că ar fi fost ales ca succesor de Gheorghiu-Dej pe patul de moarte, era văzut ca fiind prea apropiat de Uniunea Sovietică. În schimb, Gheorghe Maurer, un vechi și respectat lider de partid, i-a coalizat pe membrii conducerii în jurul lui Ceaușescu. Acest tânăr mărunț, limitat de lipsa oricărui har oratoric sau a abilităților de organizare, părea să fie un ideal conducător de fațadă al partidului⁶.

Timp de doi ani după ce a fost ales secretar general în martie 1965, Ceaușescu a așteptat răbdător, îndeplinindu-și îndatoririle de purtător de cuvânt al unei conduceri colective. Dar a exploatat la maximum această poziție, vorbind mulțimilor, vizitând fabrici și stabilind legături cu armata și forțele de securitate. Călătoriile în străinătate în care a reprezentat partidul au fost pe larg relatate în presă. A căpătat și o atitudine sfidătoare, reușind să provoace rumoare la Moscova de fiecare dată când invita conducători care nu erau de partea Uniunii Sovietice. Zhou Enlai a fost întâmpinat cu brațele deschise în 1966, la fel și viitorul președinte Richard Nixon în 1967.

Pe 26 ianuarie 1968 Ceaușescu împlinea cincizeci de ani. Prudent, nu voia să lase impresia că urmărește să inaugureze un cult al personalității. Cu toate acestea, în perioada aceea au fost publicate două volume conținând discursurile sale, care au fost primite cu mult entuziasm. Colegii săi, în special Apostol și Maurer, abia așteptau să îi înalțe osanale⁷.

Trei luni mai târziu, în aprilie 1968, Ceaușescu s-a simțit îndeajuns de sigur pe propria poziție ca să se întoarcă împotriva maestrului de odinioară, denunțându-l pe Gheorghiu-Dej pentru arestarea, judecarea și executarea unor membri loiali partidului. Această mișcare i-a permis să îl elimine pe unul dintre principalii săi adversari, Alexandru Drăghici, care fusese șef al poliției secrete pe vremea lui Dej. Dar cazul lui Lucrețiu Pătrășcanu, executat cu câteva zile înainte ca Ceaușescu să se alăture Comitetului Central în 1954, implica vechea gardă în toată componența ei. Toți erau acum înfierăți și obligați să plece capul⁸.

Momentul de glorie al lui Ceaușescu a venit în timpul verii, când Uniunea Sovietică a invadat Cehoslovacia pentru a reprimă revolta împotriva comunismului. Trupe din Bulgaria, Polonia și Ungaria au oferit sprijin, dar din partea României nu a venit niciun ajutor. În timp ce tancurile intrau în Praga, Ceaușescu a convocat o mare adunare în Piața Palatului, în fața Comitetului Central. A ținut un discurs înflăcărat, condamnând acțiunile lui Leonid Brejnev și considerându-le „o mare greșală și o primejdie gravă pentru pacea în Europa”. A devenit peste noapte erou național, iubit pentru promisiunea că niciunei puteri nu i se va permite „să încalce teritoriul patriei noastre”⁹.

Ceaușescu poza în eroul neînfricat, cel care îndrăznise să înfrunte Uniunea Sovietică. Demnitarii străini și-au manifestat în număr mare dorința de a-l întâlni, înfățișându-l drept un susținător al socialismului cu față umană. Richard Nixon, acum președinte al Statelor Unite, a avut parte de o primire fastuoasă în august 1969. Au fost publicate fotografii cu cel mai puternic om din lume aplecându-se

spre Ceaușescu, care stătea confortabil în scaun. „O fi el comunist, dar e comunistul nostru!”, a declarat Nixon ulterior¹⁰.

Congresul partidului a fost convocat la trei zile după plecarea lui Nixon. Ceaușescu a introdus o modificare în statutul partidului, impunând alegerea lui în mod direct de către membrii congresului. Aceasta însemna că nu mai putea fi înlăturat de Comitetul Central. Într-un șir nesfârșit de discursuri, delegații și-au omagiat conducătorul. Din vechea gardă a mai rămas doar Gheorghe Maurer, care era în continuare numărul doi în partid, și Emil Bodnăraș. Ceaușescu era liderul de necontestat, iar oamenii săi aveau în grijă toate organele de partid de la vârf¹¹.

Între iulie 1965 și ianuarie 1973, Ceaușescu a făcut 147 de vizite rapide în toată țara. Numai în ianuarie 1970 a vizitat patruzeci și cinci de întreprinderi și unități agricole – cel puțin așa susținea *Scânteia*, ziarul partidului. Fiecare dintre aceste vizite era planificată în cele mai mici detalii, urmându-se o coregrafie care nu prea a suferit modificări în anii ce au urmat. Își făcea apariția o coloană de mașini decorate cu flori. Oamenii locului erau adunați de-a lungul străzii principale și își întâmpinau conducătorul fluturând steaguri roșii. Copiii ofereau flori. Ceaușescu apărea la balconul clădirii din oraș unde se afla sediul central al partidului și se adresa mulțimii, de cele mai multe ori ridicat pe un pedestal, pentru a părea mai înalt. Mulțimea îl aclama plină de entuziasm, cu poliția secretă în fundal asigurându-se că toți intră în joc. Fiecare vizită era relatată pe prima pagină a tuturor ziarelor, contribuind astfel la imaginea lui de conducător omniprezent, în strânsă legătură cu poporul său. Prin urmare, oamenii au avut tendința de a-i învinovăți mai degrabă pe subordonații lui decât pe el. „Dacă Ceaușescu ar ști ce se întâmplă, le-ar arăta el vânzătorilor”, șușoteau ei în timpul penuriei de alimente¹².

Lui Ceaușescu îi plăceau ceremoniile atent repetate, dar nimic nu l-a pregătit cu adevărat pentru primirea de care a avut parte când a vizitat China și Coreea de Nord în iunie 1971. La Beijing, întreaga conducere i-a întâmpinat pe el și pe delegații săi direct pe pista

aeroportului. De-a lungul străzilor, zeci de mii de oameni aclamau. În Piața Tiananmen a fost organizat în onoarea lui un amplu program coregrafic, cu sute de participanți îmbrăcați în diferite culori care și-au sincronizat mișcările astfel încât să scrie următorul mesaj de întâmpinare: „Trăiască prietenia româno-chineză!”¹³.

Ceaușescu a observat că peste tot oamenii munceau din greu. China părea să fie țara din care lenea dispăruse. „Sunt foarte bine organizați și foarte disciplinați”, remarcă el. În a doua parte a călătoriei a vizitat Phenianul, care fusese reconstruit de la zero în urma dezastrului provocat de Războiul din Coreea. Orașul avea clădiri mari, moderne. Magazinele erau bine aprovizionate. Agricultură și industrie erau în plină dezvoltare, grație unui spirit care prețuia o economie independentă. Unitate, disciplină, autarhie, independență: toate aceste deziderate se uneau în momentul în care poporul se aduna în jurul conducătorului¹⁴.

Asemenea lui Hitler în prima sa călătorie în Italia, Ceaușescu nu părea să înțeleagă că mai tot ce văzuse în China și Coreea de Nord era o simplă punere în scenă. I-a acuzat până și pe angajații ambasadelor din Beijing și Phenian că au indus în eroare Comitetul Executiv când au raportat lipsuri majore, el personal nevăzând altceva decât bunăstare pentru toți¹⁵.

De cum s-a întors la București, Ceaușescu și-a lansat propria Revoluție Culturală, de dimensiuni mai mici. Pentru câțiva scurți ani după 1965, când apăruse în ochii tuturor drept un reformist, restricțiile ideologice ale erei staliniste fuseseră relaxate. Cenzura presei se mai atenuase, scriitorilor li se acordase o oarecare libertate. La televizor încă se mai difuzau emisiuni străine. Cu toate acestea, lațul rămânea destul de strâns, Ceaușescu subliniind în mod repetat că marxism-leninismul rămânea „numitorul comun al artei noastre socialiste”¹⁶.

Aceste libertăți limitate ajung acum la sfârșit. În China, Ceaușescu văzuse cum urmele vechii orânduiri fuseseră eliminate pe măsură ce fiecare aspect al culturii a fost reconstruit în direcția trasată de revoluție. Dorea același lucru și pentru țara sa. Pe 6 iulie 1971, a ținut în fața Comitetului Executiv un discurs care ulterior avea să fie

cunoscut sub numele de Tezele din Iulie. A tunat și a fulgerat împotriva „influenței ideologiei burgheze și ideilor retrograde”, solicitând ca acestea să fie excluse din presă, emisiunile de radio și televiziune, literatură, spectacole de operă și balet. Glorifica realismul socialist și pretindea ca toate domeniile să se conformeze acestei ideologii. Cultura avea să treacă printr-o revoluție, devenind instrumentul ideologic prin care să fie modelat „omul nou”¹⁷.

Conducerea a fost epurată; Ion Iliescu, promovat cu doar trei ani în urmă, a fost înlăturat din funcție. Se pare că în timpul zborului de întoarcere avuseseră discuții aprinse despre ceea ce văzuseră în Coreea de Nord¹⁸.

Pe măsură ce ideile revoluției culturale erau puse în aplicare, se dezvolta și cultul personalității. Chiar înainte de călătoria în Asia de Est, Ceaușescu își dorise să aibă un biograf la curte. A găsit un complice dispus să facă asta în persoana lui Michel-Pierre Hamelet, un jurnalist francez care lucra pentru *Le Figaro* și care, în 1967, îl însoțise pe secretarul general al Partidului Comunist Francez într-o vizită în România. Hamelet a fost imediat fascinat de gazda sa: „M-au frapat focul din privire, energia psihică pe care o reflecta, zâmbetul ironic care-i lumina permanent chipul”. A revenit în România după câțiva ani și i s-a acordat tot sprijinul necesar pentru redactarea biografiei. Volumul *Nicolae Ceaușescu* a apărut în 1971 în franceză, urmat de traduceri în română, maghiară și germană în decursul aceluiași an.

Hamelet i-a creat lui Ceaușescu imaginea unui „umanist înflăcărat”, care anunța nici mai mult, nici mai puțin decât „venirea unei noi ere” în care relațiile sociale aveau să fie reconstruite conform noii ideologii. A fost un copil înzestrat, născut în sărăcie. A fost băiatul care se ducea la școală desculț, prea sărac ca să-și cumpere cărți, dar mereu primul în clasă. Hamelet l-a intervievat pe învățătorul lui, care și-a amintit că băiatul excela la matematică, dar, mai mult decât orice, că era un bun prieten pentru colegii săi. Considerat de poliție, la vârsta de șaisprezece ani, drept instigator periculos, a fost trimis în satul natal în cătușe. Însă nimic nu l-a făcut să-și

abandoneze cauza. A devenit dușman al statului, un organizator hotărât al mișcării comuniste, un exponent înflăcărat al învățăturilor marxist-leniniste¹⁹.

Hamelet nu a fost singurul tocmit pentru a promova imaginea fiului de țăran care prin muncă, curaj și talent pur și-a depășit destinul potrivit și a devenit lider socialist. În 1972, Donald Catchlov a publicat la Londra *Romania's Ceaușescu*, propagând și mai mult mitul lui Ceaușescu. Au urmat în 1973 *Ceaușescu* de Heinz Siegert în germană, iar în 1974 *Ceaușescu* de Giancarlo Elia Valori în italiană. *The Demi-God of Romania* a apărut în greacă în 1978²⁰.

Prin intermediul Secției de Propagandă și Agitație, Ceaușescu aproba fiecare detaliu, până la numărul de exemplare ce urmau a fi tipărite. De obicei erau alocate fonduri generoase. În 1976, Mihai Steriade, autorul opusculului *Prezența și prestigiul unui umanist: Nicolae Ceaușescu*, a solicitat 8.000 de dolari pentru a „populariza România” în Belgia. Ceaușescu personal a rectificat suma, reducând-o la 5.000 de dolari²¹.

Secția de Propagandă și Agitație, sau Agitprop, se asigura ca imaginea liderului să fie promovată peste granițe și prin alte mijloace. În 1971, de exemplu, a plătit aproximativ 5.000 de dolari ziarului italian *L'Unità* pentru a publica un supliment cu ocazia aniversării Partidului Comunist Român. Conținea imagini ale lui Ceaușescu în postura de lider de talie internațională, stând alături de Mao, Nixon și de Gaulle. Nu era menționat niciun lider sovietic²².

Ceaușescu era conducătorul partidului și șeful statului. Dar, spre deosebire de alți dictatori, nu se mulțumea să dețină puterea în mod simbolic ca șef al statului și să exercite adevărata putere prin aparatul de partid. Autoritatea Consiliului de Stat a fost extinsă cu organizații separate conduse de Ceaușescu care ocoleau Consiliul de Miniștri. Una dintre acestea a fost Consiliul Apărării, iar alta – Consiliul Economic. În realitate, aceasta însemna că avea la dispoziție atât statul, cât și partidul și că se putea folosi de unul împotriva celuilalt în caz că întâmpina vreo opoziție. Nu numai că avea sub control toate pârghiile puterii, dar își aroga și o poziție de autoritate supremă

în orice privință, de la vitrinele magazinelor la decorațiunile interioare ale Teatrului Național din București. Nu avea răbdare și îi făcea o plăcere deosebită să remanieze aparatul birocratic când politicile sale nu erau implementate îndeajuns de repede. Destul de des, Ceaușescu rotea cadrele între partid și stat pentru a se asigura că nu creează nimeni un pol de putere. Toată această frenezie nu putea provoca decât și mai multă confuzie și ineficiență²³.

Nimic nu părea să fie îndeajuns. În 1974, Ceaușescu a decis să își extindă poziția de la președinte al Consiliului de Stat la președinte al republicii, ceea ce îi dădea puterea de a numi miniștri prin decret personal. În cadrul unei întâlniri de pregătire, subalternii s-au întrecut în a propune o ceremonie de inaugurare cât mai extravagantă. Emil Bodnăraș, vicepreședintele Consiliului de Stat, a propus să se tipărească o ediție specială a Constituției cu litere de aur. Alt-cineva a propus să se tragă o salvă de tun în semn de salut, dar Ceaușescu a refuzat cu modestie²⁴.

Pe 28 martie, după ce a fost ales președinte al României, așa cum era de așteptat, Ceaușescu a fost înscăunat cu toată pompa și ceremonialul demne de un adevărat monarh feudal. Apogeul ceremoniei, difuzată la radio și la televiziune, a fost prezentarea sceptrului prezidențial. Salvador Dalí, renumitul pictor suprealist, a fost atât de impresionat de eveniment, încât i-a trimis o telegramă de felicitare. Mesajul a apărut a doua zi în *Scânteia*, redactorul nepărând să înțeleagă ironia: „Apreciez profund actul dumneavoastră istoric de instituire a sceptrului prezidențial”²⁵.

În aceeași lună, Gheorghe Maurer, numărul doi în partid și membru fidel, care încercase să aducă o notă de moderație, a fost eliberat din funcție. Ceaușescu nu mai avea egali. O nouă lege a presei care impunea o cenzură și mai zdrobitoare a textelor scrise a fost repede aprobată. Calomnia la adresa liderilor de partid a fost trecută în afara legii, ca de altfel orice critică adusă partidului. La finalul anului, Congresul al XI-lea al Partidului a creat un nou organ, concentrând toată puterea în Biroul Permanent al Consiliului Executiv. Asemenea altor organe statutare, funcționa doar ca for consultativ,

cei doisprezece membri ascultându-l pe Ceaușescu cu deferență. Pentru a marca momentul, *Scânteia* l-a prezentat pe lider ca fiind „Julius Cezar, Alexandru Macedon, Pericle, Cromwell, Napoleon, Petru cel Mare și Lincoln”, desemnându-l drept „zeul nostru secular, inima partidului și a națiunii”. Ceaușescu a devenit Conducătorul, titlu derivat din verbul *a conduce* sau *ducere*, din latină. Asemenea Ducei sau a Führerului, era Comandantul Suprem al națiunii²⁶.

Ceaușescu era secretar general, președinte și comandant suprem, dar râvnea să primească recunoaștere oficială și ca ideolog de marcă. În 1968 au apărut două volume conținând o selecție a textelor și discursurilor sale. Ritmul a fost accelerat în următorii ani, Agitprop propunând un plan de publicare în fiecare an, supervizat chiar de Ceaușescu. În 1971, discursurile i-au fost traduse în șase limbi, urmate de textele alese publicate în mod constant, care în 1976 erau traduse în numeroase limbi, de la italiană la chineză²⁷.

Subalternii din Comisia Ideologică a Comitetului Central s-au întrecut în a-l aclama ca pe „un mare gânditor al marxismului contemporan”, un ideolog strălucit care „a revitalizat și a dezvoltat marxismul”. Ceaușescu era „marxism-leninismul în acțiune”. Autorii, oamenii de știință și activiștii de partid erau obligați să folosească opera lui ca o importantă sursă de referință²⁸.

Textele lui Ceaușescu erau un amestec de idei contradictorii, dar concluzia e că a îmbrăcat comunismul în haine naționaliste. Poza într-un apărător al valorilor naționaliste, susținând în același timp ideologia, pe care o numea „patriotism revoluționar”. Înțelepciunea sa părea să atingă oamenii din întreaga lume. Așa cum observa premierul Manea Mănescu după o lungă călătorie în țările asiatice, „Nicolae Ceaușescu se bucură de un imens prestigiu internațional, stimă profundă și respect pretutindeni, chiar și în cele mai îndepărtate colțuri ale lumii, unde numele său a devenit simbol al patriotismului înflăcărat și internaționalismului, al luptei pentru independență și suveranitate națională”. Era lider al comunismului mondial, o figură internațională a mișcării clasei muncitoare²⁹.

Cu ocazia împlinirii vârstei de șaizeci de ani, în 1978, întreaga națiune își omagia conducătorul. Constantin Pârvulescu îl considera pe Ceaușescu „cel mai popular conducător din întreaga istorie a poporului român”. În mesajul oficial, Partidul, Statul și Poporul declarau că noua Epocă Ceaușescu creată de acesta întruchipa „o eră ce reprezenta cel mai prosper capitol din întreaga noastră istorie de o mie de ani, bogată în realizări și mari succese”³⁰.

Din moment ce Nicolae Ceaușescu era ideologul-șef al națiunii, cele mai importante centre educaționale organizau ceremonii speciale pentru a recunoaște și celebra numeroasele sale realizări științifice. Se înmulțeau titlurile onorifice: o academie l-a numit doctor în economie, o alta doctor în științe politice. Încercarea sa de afirmare a suveranității României purta acum numele de Doctrina Ceaușescu, fiind astfel indirect desconsiderată ideea de suveranitate limitată, cunoscută ca Doctrina Brejnev, după numele celui care cu zece ani în urmă trimisese tancurile să înăbușe revolta populară de la Praga. S-a organizat o expoziție pentru a prezenta toate darurile primite de Ceaușescu în călătoriile sale peste hotare, ca expresie a marii prețuiri de care se bucura în calitate de om de stat de talie internațională și teoretician de seamă al marxism-leninismului³¹.

Ceremoniile au durat trei săptămâni, cu poeme, cântece, piese de teatru, tablouri, busturi, tapiserii și medalii. Numele îi era scris cu majuscule. El era făclia, purtătorul stindardului, steaua din ianuarie, cel mai înalt brad al țării. Era un șoim. Era „măsura tuturor ființelor și lucrurilor din această țară binecuvântată numită România”. Era încarnarea aproape hristică a poporului, „trup din trupul poporului, suflet din sufletul poporului”³².

Ceaușescu a primit pentru a doua oară râvnitul titlu de Erou al Republicii Socialiste România. Din Iugoslavia a sosit ordinul de Erou al Muncii Socialiste. Generosul Brejnev i-a acordat Ordinul Lenin. Dar toate aceste distincții păleau în fața recunoașterii venite din Occident. La câteva luni după ziua lui, președintele american Jimmy Carter lua masa cu soții Ceaușescu la Casa Albă. Dar, cu

siguranță, apogeul carierei sale a fost vizita la Palatul Buckingham din iunie 1978, organizată de Sir Reggie Secondé, ambasadorul Marii Britanii în România. Secondé nu își făcea iluzii. Într-un memoriu confidențial adresat Ministerului britanic al Afacerilor Externe, l-a caracterizat pe Ceaușescu drept „un dictator absolut, asemenea tuturor dictatorilor din ziua de azi”. Clasa politică aflată la putere în Londra l-a primit pe autocrat cu brațele deschise. Un disident român a încropit un protest de unul singur, dar poliția l-a arestat în foarte scurt timp. Ceaușescu a însoțit-o pe regina Elisabeta a II-a în caleașca regală, salutând mulțimile care îi aclamau, și a primit Ordinul Bath. La Palatul Buckingham gardienii verificau mâncarea înainte de a-i fi servită. Toate evenimentele publice – mic dejunurile, mesele de prânz, de seară și banchetele – au fost transmise fără întrerupere la televiziunea română. Cu această vizită tiranul își zdrobise toți adversarii³³.

O oarecare rezistență a mai supraviețuit totuși. Ion Mihai Pacepa, un influent general de Securitate, a fugit în Statele Unite câteva săptămâni mai târziu și a distrus rețeaua de spionaj a țării dezvăluind modul de lucru al acoliților lui Ceaușescu în țară. Pacepa a fost condamnat la moarte *in absentia*, iar pe capul său a fost pusă o recompensă de 2 milioane de dolari. Ceaușescu devenea din ce în ce mai suspicios față de cei din jurul lui. Pe măsură ce cercul de apropiați se micșora, el se baza pe membrii familiei³⁴.

Pe primul loc se afla soția lui, Elena, o femeie aspră, needucată, dar ambițioasă și hotărâtă, care își găsisese inspirația în soția lui Mao Zedong, în timpul călătoriei în China din 1971. Îl însoțea mereu pe Ceaușescu, apărea invariabil alături de el la congresele partidului, la ceremoniile de stat și în timpul vizitelor oficiale atât în țară, cât și în străinătate. În câțiva ani a ajuns în vârful ierarhiei politice, alăturându-se în 1974 puternicului Birou Permanent al Comitetului Politic Executiv.

Elena avea același apetit pentru titluri și onoruri ca și soțul ei. În ciuda educației minimale pe care o avea, oamenii i se adresau cu „academician doctor inginer Elena Ceaușescu”, iar ea poza în savant

de prim rang al țării. Până în 1977 a primit douăzeci și patru de decorații străine, de la Ordinul Național al Leopardului în Zair, Ordinul Drapelului Național în Coreea de Nord și Ordinul de Orania-Nassau în Olanda, până la Ordinul Virtutilor în Egipt. În 1975, Uniunea Sovietică i-a oferit o medalie pentru a marca a treizecea aniversare a victoriei asupra fascismului. Dar, oricât de impresionant ar fi putut părea portofoliul ei, pălea în comparație cu cel al soțului, care, până în 1977, adunase conștiincios aproximativ cincizeci de decorații internaționale, inclusiv prestigioasa Legiune de Onoare a Franței, precum și nenumărate înalte ordine acordate de țările comuniste³⁵.

În ianuarie 1979, la câteva luni după fuga lui Pacepa, Elena a preluat coordonarea Comisiei de Cadre a Comitetului Central, în sarcina ei căzând astfel pregătirea tuturor numirilor în funcții de partid și de stat. Acordarea noii funcții a coincis cu aniversarea ei de șaiszeci de ani, sărbătorită cu mare pompă pe parcursul a două zile, timp în care membrii partidului i-au înălțat osanale, elogiind-o pe Prima Doamnă și numind-o „steaua care stă lângă altă stea pe bolta eternă a cerului”. Prima Doamnă și-a preluat noua poziție cu mare satisfacție, insistând ca fiecare din cei 2,9 milioane de membri să fie cercetat îndeaproape, ceea ce însemna că întregul partid era pus sub supraveghere. Supunerea oarbă a devenit norma. Frații Elenei au primit poziții importante în guvern, în timp ce fiul ei Nicu a fost promovat în Comitetul Central.

La momentul convocării celui de-al XII-lea Congres al Partidului din noiembrie 1979, ea devenise numărul doi. O voce solitară a avut curajul să-l înfrunte pe Ceaușescu. Constantin Pârvulescu, membru fondator al partidului, care cu un an în urmă își celebrase conducătorul, l-a acuzat pe Ceaușescu că urmărea gloria personală în detrimentul țării, care se confrunta cu probleme reale. Membrii congresului l-au silit să tacă, lăudând popularitatea de care președintele se bucura peste hotare³⁶.

Dezvoltarea cultului personalității împiedica de fapt construirea unui pol de putere independent. În următorii zece ani, și mai mulți

membri ai familiei au fost numiți în funcții. În momentul căderii regimului, în 1989, potrivit unor surse, nu mai puțin de cincizeci de rude ale celor doi se aflau în poziții influente³⁷.

Cu ocazia împlinirii vârstei de șaiszeci de ani, în ianuarie 1978, Nicolae Ceaușescu a fost comparat cu câțiva eroi naționali din trecut: Mircea cel Bătrân, Ștefan cel Mare, Mihai Viteazul, domni ai Moldovei și Țării Românești în Evul Mediu.

Un alt model a fost Burebista, regele care a înlăturat pericolul celtic, a oprit înaintarea romanilor și a unit triburile geto-dacice între 61 și 44 î.Hr. Dacia a fost descrisă drept o civilizație unică situată în mare parte pe spațiul actual al României. Asemenea lui Mussolini, Ceaușescu se considera reîncarnarea unei tradiții vechi, glorioase. A privit în trecutul națiunii, identificând legături între Regatul Daciei și Republica Socialistă România, el fiind nici mai mult, nici mai puțin decât apogeul a mii de ani de istorie.

A 2050-a aniversare a fondării Daciei a fost sărbătorită cu mare fast pe 5 iulie 1980. Întregul eșalon superior al partidului a participat la ceremonii, care au avut loc pe Stadionul Republicii. S-au jucat piese alegorice și s-au citit poeme. Ceaușescu era înfățișat drept urmașul direct al lui Burebista, care în scurt timp a devenit subiectul preferat al artiștilor din România. Chipul lui era pictat, sculptat și tricotat, mereu sub forma unui profil nobil cu barbă. Filmul *Burebista* a fost evenimentul artistic al anului. Lingviști, istorici și arheologi au publicat volume savante despre daci³⁸.

Dar oamenilor de rând părea să le lipsească entuziasmul. Evitau manifestațiile publice. Câțiva și-au exprimat nemulțumirea față de regim, în ciuda omniprezenței forțelor de ordine. „Ceaușescu e în bună parte discreditat în ochii populației”, scria ambasadorul Franței. Motivul era foarte clar. Peste tot erau cozi interminabile. La măcelărie se găseau doar slănină, crenvurști, măruntaie și labe de pui. Nu se găseau nici fructe, doar ceva mere în nord și piersici în sud (dar nu și invers). Vinul obișnuit se găsea doar pentru cei care luau masa în cele mai exclusiviste restaurante. Țara se confrunta cu

o criză energetică, deoarece industria petrochimică dezvoltată fără măsură consuma cantități uriașe de petrol. Pe străzile orașelor, doar unu din trei becuri era aprins, în timp ce transportul public era oprit în zilele de duminică³⁹.

România a intrat într-o perioadă de recesiune economică severă. Punctul forte al doctrinei lui Ceaușescu era independența economică. Asemenea predecesorului său Gheorghiu-Dej, Conducătorul urma modelul stalinist chiar dacă se distanța de Uniunea Sovietică. Dorind să dezvolte industria grea, s-a împrumutat masiv de la țările occidentale pentru a putea importa tehnologia, echipamentele și materiile prime necesare. Însă prețul petrolului a crescut foarte mult în timpul crizei energetice din 1979, ceea ce a dus la dobânzi mai mari care, la rândul lor, au forțat regimul să facă împrumuturi și mai mari.

În 1981, când datoria externă ajunsese la aproximativ 12 miliarde de dolari, România nu mai putea face față plăților. Printr-o decizie de moment, Ceaușescu a hotărât să plătească întreaga datorie în cel mai scurt timp, impunând un program de austeritate. Importurile au fost oprite, iar exporturile au crescut. Livrările de carne către Uniunea Sovietică au fost mai mult decât triplate între 1983 și 1985. Porumbul, fructele, legumele, vinul, toate erau direcționate către piețele externe. Alimentele erau raționalizate, creându-se cozi pentru produse de bază, ca pâinea și cartofii. Uneori, pentru pâine se foloseau și amestecuri de făină cu nutrețuri pentru animale. Și cantitatea de curent electric livrat a fost drastic redusă, oamenii fiind nevoiți să stea pe întuneric și să îndure frigul în timpul iernii. Nu mai era combustibil pentru tractoare⁴⁰.

Cu cât era mai mare sărăcia, cu atât se auzea mai tare propaganda. Pe măsură ce scădea nivelul de trai al populației, cultul lui Ceaușescu devenea din ce în ce mai extravagant. Aniversările erau celebrate cu fast, ca un semn grăitor al disperării regimului. În 1982 a fost sărbătorită aniversarea vârstei de șaizeci și patru de ani a lui Nicolae Ceaușescu, urmată de a șaptesprezecea aniversare a Congresului al IX-lea al Partidului, convocat în 1965. Câteva luni

mai târziu, la aniversarea a șaizeci de ani de la înființarea Uniunii Tineretului Comunist, membrii de partid și oamenii de rând trebuiau să preamărească „tinerețea revoluționară” a Conducătorului. Un an mai târziu a fost a opta aniversare a alegerii sale în funcția de președinte al României. Cu fiecare asemenea ocazie, din toate colțurile țării soseau valuri de telegrame care îi mulțumeau Conducătorului pentru Epoca Ceaușescu și Miracolul Românesc. Ceaușescu cerea în permanență dovezi ale recunoștinței poporului pe care îl ducea la ruină. De asemenea, profita de aceste ocazii pentru a învinovăți guvernul de toate lipsurile, absolvind partidul, dar și pe sine de orice vină⁴¹.

În iunie 1982, între câteva serbări, Conducătorul a prezidat Comisia Ideologică a Comitetului Central. Textele lui Nicolae Ceaușescu înlocuiau bibliografia marxist-leninistă, care nu mai era nici măcar pomenită⁴².

Cultul a ajuns la apogeu cel mai probabil în 1985, când națiunea a sărbătorit douăzeci de ani de existență a Epocii Ceaușescu cu concerte, festivaluri, conferințe, ceremonii, toate atent repetate și executate fără greșală. Cu toții îl aclamau pe „cel mai iubit fiu al poporului”. Se organizau în fiecare oraș expoziții cu opera sa completă⁴³.

Portretul lui Ceaușescu, expus în instituțiile de partid și de stat la scurt timp după întoarcerea din Coreea de Nord în 1971, putea fi văzut acum peste tot. Conform legii, acesta trebuia să se afle în școli, fabrici și cazărmi, dar și la punctele de control de la graniță. Oamenii de rând aveau obligația să îi etaleze portretul în cadrul ceremoniilor publice, aniversărilor organizate de stat, manifestațiilor și vizitelor oficiale. Prin lege, portretul lui trebuia să apară pe prima pagină a tuturor manualelor școlare, iar manualele pentru clasele primare trebuiau să conțină fotografia color a lui Nicolae și a Elenei Ceaușescu. Din ordinul expres al Conducătorului, imaginea trebuia să îi prezinte pe soții Ceaușescu „înconjurați de pionieri și șoimi ai patriei”, elevi în uniformele celor două organizații obligatorii pentru copiii între patru și paisprezece ani⁴⁴.

Televiziunea însemna un singur canal care transmitea emisiuni doar două ore pe zi. Jumătate din programul fiecărei zile era dedicat activităților și realizărilor lui Ceaușescu. Sub supravegherea personală a Conducătorului, au fost introduse programe speciale pentru marcarea anului 1985, cum ar fi „Al IX-lea Congres: Congresul noilor împliniri”; „Douăzeci de ani de realizări socialiste”; „Epoca Nicolae Ceaușescu” și „Știința în Epoca Nicolae Ceaușescu”. Aceleași practici se regăseau și în emisiunile de radio, laudele la adresa lui Ceaușescu plutind în eter toată ziua⁴⁵.

Prima pagină a ziarelor, care erau supravegheate îndeaproape, prezenta invariabil numeroasele realizări ale lui Ceaușescu. Prin lege, librăriile erau obligate să îi expună discursurile care, de la două volume modeste, ajunseseră în 1986 la impresionantul număr de douăzeci și opt de tomuri considerabile. Chioșcurile de ziare ofereau selecții mai modeste din operele sale. Magazinele de muzică puneau la dispoziție înregistrări ale discursurilor sale⁴⁶.

Până și cea mai mărunță decizie trebuia să treacă pe la soții Ceaușescu. O simplă redenumire a unei străzi trebuia aprobată de Nicolae, care scria „de acord” pe marginea solicitării. Când două echipe de fotbal urmau să joace, Elena hotăra dacă meciul avea să fie transmis sau nu la televizor. Orice detaliu ce ținea de cultul Ceaușeștilor era hotărât de aceștia, inclusiv de câte ori pe zi le era menționat numele, în transmisiuni. În schimb nu existau statui. Asemenea lui Hitler și Duvalier, Ceaușescu a refuzat să i se ridice statui, cu excepția unui bust de mari dimensiuni în satul natal. Când a fost întrebat de artiști dacă îl pot încorpora în cadrul unui monument ce urma să fie construit în București, numit „Victoria Socialismului”, a refuzat în mai multe rânduri⁴⁷.

Ceaușescu avea în minte ceva cu mult mai mare. Cu ani în urmă, Phenianul, cu străzile sale drepte și clădirile guvernamentale uriașe, îi oferise imaginea utopiei comuniste: un oraș cu adevărat modern, golit de orice urmă a trecutului. Când cutremurul din 1977 a distrus zone întregi ale Bucureștiului, a văzut șansa de a construi

o nouă capitală peste cea veche. În 1982 a început dărâmarea sistematică a centrului orașului, anterior presărat cu case, biserici și mănăstiri vechi de secole. În câțiva ani nu a mai rămas decât un deal golaș, dar și acesta a fost nivelat pentru a face loc Casei Poporului, un proiect faraonic pentru care zeci de mii de muncitori au lucrat neîntrerupt. Nu a fost niciodată finalizat. A fost construit Bulevardul Victoria Socialismului, lung de trei kilometri și jumătate, lat de nouăzeci și doi de metri și flancat de blocuri cu apartamente de inspirație nord-coreeană⁴⁸.

La distanță de doi kilometri, într-un alt cartier, era în plan construirea Muzeului Național de Istorie, din care a fost ridicată doar fațada. Un complex monahal din secolul al XVIII-lea aflat la marginea capitalei a fost dărâmat cu buldozerele pentru a face loc noului Palat de Justiție, proiect care nu fost demarat niciodată.

Dorind să reconstruiască țara după același tipar, Ceaușescu și-a întins brațul mai departe de capitală, demarând un proiect căruia i-a spus sistematizare. Începută în 1972, această inițiativă presupunea demolarea intenționată a mii de sate, ai căror locuitori au fost obligați să se mute în apartamente de bloc prost construite, cele mai multe fără lifturi funcționale sau apă curentă. Proiectul s-a stins odată cu criza energetică din 1979, deși lipsa fondurilor nu a constituit niciodată un impediment pentru Ceaușescu. În 1988, în timp ce economia României se afla în cădere liberă, a reluat sistematizarea, stabilind demolarea a 7-8.000 de sate⁴⁹.

Un singur sătuc era prosper. În Scornicești, loc al pelerinajului național, o singură casă a scăpat de demolare, cea în care s-a născut Nicolae Ceaușescu. Satul se mândrea cu străzi pavate, case noi, un stadion încăpător, o fabrică model și magazine ce păreau să fie aprovizionate în mod constant⁵⁰.

Securitatea înăbușea orice semn de nemulțumire. Înarmați cu pistoale-mitralieră, securiștii puteau fi văzuți pe toate străzile capitalei, iar în zona rurală în puncte de control aflate din cincisprezece în cincisprezece kilometri. O rețea de spioni și informatori era răspândită în întreaga țară.

Oamenii făceau ce li se cerea, dar nu din convingere. În 1985, ambasadorul Franței a fost uimit să vadă o societate perfect înregimentată, golită de „orice urmă de afecțiune spontană la adresa conducătorului”. În cadrul manifestațiilor, cei care se aflau în față, aclamându-l cu entuziasm pe lider, erau de cele mai multe ori agenți de Securitate îmbrăcați în salopete de muncitori. Oamenii de rând, aflați în spate, abia dacă țineau isonul, volumul necesar fiind asigurat de difuzoarele din care răsunau ovații înregistrate dinainte⁵¹.

În public oamenii îi înălțau osanale, dar în privat îl blestemau în barbă. Un observator a remarcat cum trecătorii se opreau ca să-l aplaude când ieșea să inspecteze un șantier în lucru. Din momentul în care pleca, insultele începeau să curgă. John Sweeney, un jurnalist britanic care a vizitat România în vara anului 1985, nota că „întreaga țară era blocată într-o înverșunare mută, pasivă împotriva regimului”. Ulterior și el a aflat că niciunul dintre străinii care scriau despre România în acel moment nu putea surprinde întru totul viața chinuită a oamenilor de rând, din moment ce fiecare pas le era atent monitorizat de agenții Securității⁵².

Poate că cetățenii detestau regimul, dar era puțin probabil să se ridice împotriva lui. Patru milioane de oameni dintr-o populație de douăzeci și două de milioane erau membri de partid, ceea ce însemna că aproximativ unu din șase beneficia într-un fel sau altul de pe urma regimului, soarta lor fiind legată de Ceaușescu. Îl serveau, iar el îi sprijinea la rândul său, oferindu-le beneficii care îi făceau dife-riți de restul populației⁵³.

În mod paradoxal însă, Uniunea Sovietică a fost cea care a făcut posibilă revolta populară. Ceaușescu a dezaprobat trimiterea de trupe în Cehoslovacia în 1968, creându-și astfel imaginea omului care a îndrăznit să înfrunte Uniunea Sovietică. Din când în când îi desconsidera și insulta pe ruși, dar Moscova îi tolera apucăturile, din moment ce nu a reprezentat niciodată un pericol real. A rămas același comunist rigid, fidel doctrinei. Oamenii de rând știau însă foarte bine că Uniunea Sovietică continua să fie paznicul vigilent al

socialismului și că, potrivit Doctrinei Brejnev, Armata Roșie putea oricând să treacă granița și să suprimă orice revoltă. Teama de Brejnev era mai mare decât disprețul față de Ceaușescu⁵⁴.

Ascensiunea la putere a lui Mihail Gorbaciov l-a pus pe Ceaușescu într-o lumină nouă. După ce în ianuarie 1987 susținătorul perestroikăi a schițat viziunea democratizării, Conducătorul a devenit apărătorul purității ideologice. A respins reforma politică, etichetând-o drept simplă amăgire, jurând să urmeze „calea dreaptă către comunism”. În loc să relaxeze privațiunile, a cerut un și mai mare „spirit de sacrificiu”, impunând în scurt timp noi măsuri de austeritate. Acestea au făcut ca economia șubredă a țării să depindă în și mai mare măsură de Uniunea Sovietică⁵⁵.

Pe măsură ce îl primeau cu brațele deschise pe Gorbaciov, liderii occidentali nu au mai încercat să câștige bunăvoința lui Ceaușescu. Invitațiile întârziiau să mai apară. Vizitatorii veneau rar și erau foarte puțini. Jurnaliștii străini au devenit din ce în ce mai vocali, dându-le curaj disidenților din țară. În martie 1989, șase politicieni au publicat o scrisoare deschisă în care atacau cultul personalității pe care liderul îl instituise, precum și constanta supraveghere a populației. Printre semnatori se număra și Constantin Pârvulescu, acum în vârstă de nouăzeci și trei de ani. Acesta a fost reținut, interogat și pus din nou sub arest la domiciliu.

Sănătatea lui Ceaușescu era din ce în ce mai fragilă. Suferea de diabet, pe care nu l-a tratat ani în șir deoarece nu avea încredere în nimeni, nici măcar în propriii săi doctori. Avea încredere doar în soția lui, și ea nu doar extrem de suspicioasă, ci și ignorantă. Însă amândoi erau convinși că destinul i-a ales să își conducă țara către glorie. Fără niciun contact cu realitatea, trăind perfect izolați, înconjurați de delatorii și mincinoșii pe care îi promovaseră în funcții de-a lungul anilor, până și ei ajunseseră să creadă propaganda propriului cult⁵⁶.

În noiembrie 1989, la Congresul al XIV-lea al Partidului, Ceaușescu a fost reales, după cum era de așteptat, în poziția de conducător al Partidului Comunist Român. A profitat de această ocazie ca să

critice aspru revoluțiile care înlăturau regimurile comuniste în Europa de Est. În iunie, sindicatul Solidaritatea câștigase alegerile în Polonia, ceea ce dusese la căderea partidului comunist câteva luni mai târziu. Gorbaciov nu a intervenit. În octombrie, Ungaria adoptase o serie de măsuri democratice care au dus efectiv la sfârșitul comunismului. Din nou, Gorbaciov a rămas tăcut⁵⁷.

Pe 17 decembrie, armata română a tras în mulțimea de demonstranți de la Timișoara, unde guvernul ordonase arestarea unui pastor care protestase împotriva sistematizării satelor. Această acțiune violentă a declanșat proteste în toată țara. Pe 21 decembrie, Nicolae Ceaușescu a apărut în balconul sediului central al partidului din centrul Bucureștiului, flancat de întregul aparat de partid, pentru a se adresa oamenilor prezenți la manifestația organizată în vederea sprijinirii regimului. Pentru prima dată mulțimea nu l-a ovaționat. În câteva minute, cei aflați în spate au început să fluiera și să huiduie. Și-a ridicat brațul, lovind în mod repetat microfonul cu mâna în încercarea de a impune liniștea. Agitația a continuat. Ceaușescu privea stupefiat. Soția lui s-a aplecat în față, muștrându-i pe participanți: „Așezați-vă liniștiți! Stați liniștiți!”. Ceaușescu a decis să-și continue discursul cu glas slab și răgușit, încercând să-i împăciuiască pe demonstranți și propunându-le mărirea salariului minim. Dar vocea îi tremura. Cum frica nu mai exista, manifestația s-a transformat în revoltă.

Discursul a fost difuzat în direct. În momentul în care transmisia s-a întrerupt, toată lumea a înțeles că a început revoluția. Oameni de pretutindeni s-au alăturat protestelor, atacând clădirea guvernului, distrugând portretele oficiale ale lui Ceaușescu și dând foc cărților de propagandă. Ceaușescu le-a ordonat agenților de Securitate să lupte până la ultimul om. Aceștia au tras toată noaptea în manifestanți, dar nu au putut stăvi valul revoluționar.

A doua zi, armata s-a alăturat revoluției. Deoarece protestatarii începuseră să asedieze sediul central al partidului, Elena și Nicolae Ceaușescu au fost obligați să fugă cu un elicopter, ajungând să aterizeze pe un câmp în afara capitalei. În cursul aceleiași zile au fost

prinși și arestați. În ziua de Crăciun, Ion Iliescu, președintele Frontului Salvării Naționale, organizație spontană formată din membri ai Partidului Comunist care se răzvrătiseră împotriva conducătorului, a înființat în grabă un tribunal militar pentru a-i judeca pe Ceaușești. După ce s-a dat sentința de condamnare la moarte, cei doi au fost duși într-o curte înghețată și puși la zidul unei toalete. Ceaușescu se pare că a început să cânte *Internaționala*. Prima Doamnă a strigat „Să vă ia dracu’ pe toți” în timp ce erau puși la zid și apoi împușcați⁵⁸.

Mengistu

În împrejurimile vechii capitale Aksum, unde în 1937 italienii au dezmembrat un obelisc enorm ca pradă de război, tancuri sovietice făcute scrum încă zac abandonate pe câmpiile pline de praf. Și în alte părți ale Etiopiei pot fi întâlnite monumente ruginite ce amintesc de un război civil care a luat aproape 1,4 milioane de vieți. Vreme de aproape două decenii, Cornul Africii a fost devastat de o revoluție care a dus la abdicarea împăratului în 1974.

Etiopia a fost un imperiu antic ce s-a convertit la creștinism în 330 d.Hr., la câteva decenii după Roma, pe măsură ce porturile de pe țărmul Mării Roșii au început să servească drept sanctuare pentru credincioșii aflați în exil. Credința servea drept forță unificatoare. La sfârșitul secolului al XIX-lea, împăratul Menelik al II-lea a lărgit imperiul, a transformat statul etiopian într-unul modern și și-a condus trupele la victorie împotriva Italiei. Victoria de la Adwa împotriva italienilor a făcut ca Etiopia să nu devină niciodată colonie, cu excepția unei scurte perioade, între 1936 și 1941.

Haile Selassie, încoronat în 1916, a deținut puterea absolută timp de aproape șase decenii, un record pentru orice conducător de stat. Leul lui Iuda, Regele Regilor, Alesul lui Dumnezeu, el încarna voința divină. În Biserica Ortodoxă Etiopiană, autoritatea trebuia să fie exercitată exclusiv de sus în jos, iar el era în toate privințele un autocrat, servindu-se de mijloacele puterii pentru a evita dezmembrarea imperiului – de multe ori prin forță. Chipul său era pretutindeni – pe monede, picturi, timbre, cărți poștale și fotografii, iar școlile și spitalele îi purtau numele. Spre deosebire de alte ramuri ale creștinătății,

Biserica Ortodoxă Etiopiană nu a încercat niciodată să țină sub control producția de icoane¹.

În afara Etiopiei, Haile Selassie a fost adulat de rastafarieni, care au văzut în el întruparea lui Dumnezeu, acel Mesia care avea să ducă oamenii de culoare spre o eră a păcii și prosperității. Dar el a rezistat oricărei reforme sociale, iar în deceniile de după al Doilea Război Mondial a devenit tot mai puțin dispus să se adapteze la lumea modernă. În 1973, o foamete neașteptată a arătat că în zonele rurale domnea o sărăcie lucie. Nenumărați țărani au murit de foame. Prețul alimentelor și al combustibilului a explodat în orașe, ducând la proteste. Disciplina în rândurile armatei a dispărut când mai multe unități s-au răzvrătit. În februarie 1974, revolta s-a răspândit și a cuprins forțele navale, forțele aeriene și poliția, ajungând pe 1 martie și la garda personală a dictatorului. Pentru a liniști armata, Haile Selassie a numit un guvern provizoriu care avea drept sarcină instituirea unei monarhii constituționale².

În scurt timp, puterea a fost preluată de un grup de lideri militari cunoscut sub denumirea de *Derg*. *Derg*, care în amhară înseamnă „comitet”, e prescurtarea pentru Comitetul pentru Coordonarea Forțelor Armate, Gardienilor, Poliției și Armatei Teritoriale, care fusese creat pentru cercetarea revendicărilor armatei. În realitate, era o junță alcătuită în general din ofițeri de rang inferior ce reprezentau diferite unități militare. Ofițerii mai vechi erau ținuți de fapt deoparte, fiind considerați compromiși prin asocierea cu împăratul³.

În iulie, *Derg* l-a demis pe prim-ministru. A desființat Consiliul de Coroană al împăratului și a început să-i aresteze pe rând pe membrii acestuia. Palatele au fost naționalizate unul câte unul, laolaltă cu toate întreprinderile deținute de familia regală. În seara zilei de 11 septembrie, *Derg* a difuzat la televiziunea națională un documentar despre foametea din zona rurală, presărat cu scene ce înfățișau luxul în care trăia familia regală. A doua zi, Haile Selassie a fost detronat, urcat într-un Volkswagen și alungat din palat⁴.

Sub sloganul „Etiopia înainte de toate”, *Derg* a numit inițial în fruntea sa, pentru o scurtă perioadă, un general foarte respectat.

Aman Andom era un eritreean favorabil negocierii unei înțelegeri cu Frontul de Eliberare a Eritreei, o organizație ce se reactivase după căderea imperiului și care acum solicita independența poporului său. Eritreea, o vastă și formidabilă provincie maritimă cu porturi de o importanță vitală, se întindea pe sute de kilometri de-a lungul Mării Roșii. Ofițerii inferiori din Derg au insistat ca trupele din regiune să fie echipate și pregătite pentru o eventuală ofensivă majoră împotriva secesioniștilor.

Pe 23 noiembrie, Aman a fost eliberat din funcție. Derg s-a folosit de ocazie pentru a scăpa de opoziția cei mai proeminenți. Șaizeci dintre foștii conducători militari și civili au fost eliminați rapid în cadrul unei execuții colective. Aman a murit într-un schimb de focuri cu trupele care fuseseră trimise să îl ridice de la domiciliu.

În locul lui, Derg l-a numit pe generalul Teferi Banti, un conservator înrăit în privința Eritreei. O figură publică mai maleabilă, apărea uneori însoțit de cei doi vicepreședinți ai săi, Atnafu Abate și Mengistu Haile Mariam. Prima lor acțiune publică a fost să introducă un nou cod penal care a permis Derg să trimită în fața Curții Marțiale pe oricine îndrăznește să pună la îndoială sloganul „Etiopia înainte de toate”⁵.

Dintre cei trei care conduceau Derg, Mengistu a fost probabil figura cea mai puțin impozantă. Circulau zvonuri cu privire la nașterea lui, iar o naștere este întotdeauna un eveniment important într-o societate feudală. Unii susțineau că mama lui, o servitoare de la curte care murise în 1949 când Mengistu avea opt ani, fusese de fapt fiica ilegitimă a unuia dintre consilierii împăratului. Alții, observând nuanța întunecată a pielii lui, susțineau că provenea mai degrabă dintr-o familie de sclavi din sud. Oricare ar fi fost adevărul, cu siguranță nu era din rândul etnicilor amhari, populație predominantă în podișurile centrale ale țării. A crescut slujind o familie nobilă, în umbra palatului imperial⁶.

Mengistu avea o educație minimală și și-a urmat tatăl în rândurile armatei la câțiva ani după ce mama lui a murit. I-a atras atenția

generalului Aman Andom, care l-a luat sub protecția sa. De la statutul de curier în biroul generalului, a ajuns până la gradul de sergent. După ce a absolvit cursurile unei academii militare, a fost repartizat unui comandant de divizie din Addis Abeba, dar a avut un episod de rebeliune ce l-a înstrăinat de superiorul său, care l-a descris ca fiind un provocator. În 1970 a fost trimis la Aberdeen Proving Ground din Maryland, Statele Unite, unde s-a pregătit suplimentar și a dobândit o cunoaștere rudimentară a limbii engleze⁷.

Deși prefera să rămână în planul al doilea, în realitate Mengistu domina Derg. El a fost cel care a trimis soldații la locuința fostului său mentor și s-a asigurat că revoluția a devenit sângeroasă prin Masacrul celor Șaizeci. Tot Mengistu a proclamat „socialismul etio-pian” în decembrie 1974. În câteva luni, zeci de companii au fost naționalizate, în vreme ce pământurile au fost declarate proprietate publică. Feudalismul, a arătat Mengistu într-o adunare publică, avea să rămână de-a pururi o piesă de muzeu, întrucât o „nouă ordine” era pe cale să fie creată. Cincizeci și șase de profesori și studenți au fost trimiși în zonele rurale pentru a „propovădui revoluția”⁸.

Derg conducea țara de la Palatul Imperial, un enorm complex rezidențial format din apartamente, săli și capele și situat pe unul dintre cele șapte dealuri care înconjoară Addis Abeba, cu acoperișuri roșii ce contrastează cu verdele stălucitor al pădurilor de eucalipt din apropiere. Se întâlneau în sala tronului, unde împăratul ținuse în trecut ceremonii oficiale și banchete regale. Într-o clădire alăturată, Haile Selassie își petrecuse ultimele zile sub arest. A murit în august 1973, în circumstanțe suspecte, la vârsta de optzeci și trei de ani, aparent din pricina unor complicații ale operației de prostată. A circulat însă stăruitor zvonul că Mengistu ar fi avut grijă ca Selassie să fie sufocat cu o pernă. După mai mulți ani s-a descoperit că îngropase rămășițele împăratului sub podea și își așezase biroul deasupra lor⁹.

Din palat, Derg conducea prin forță și teroare. La o lună după moartea împăratului, a declarat stare de urgență și a interzis orice

formă de opoziție față de revoluție, de la pancarte până la rostirea unor „cuvinte nelegiuite în public sau în oricare alte locuri”. A îmbrățișat marxism-leninismul și l-a impus în școli, fabrici și instituții publice. În zona rurală, unde majoritatea populației era analfabetă, comisarii politici îi îndoctrinau pe țărani și îi sileau să se înscrie în cooperative agricole¹⁰.

În septembrie 1976, Mengistu a fost atacat în timp ce se întorcea spre casă. Tentativa de asasinat a eșuat, dar el a sesizat imediat oportunitatea de a-și elimina adversarii. A doua zi a apărut la o manifestație în piața centrală a orașului, denumită Piața Revoluției, unde a subliniat necesitatea „sporirii vigilenței pentru apărarea cuceririlor revoluționare”. În săptămânile următoare, zeci de opozanți au fost uciși în acțiuni dure ale armatei. Departe de ochii lumii, au fost executați chiar și unii membri Derg; din când în când, din Sala Tronului erau scoase discret cadavre¹¹.

Mengistu își trădase primul mentor, pe generalul Aman Andom. Pe 3 februarie 1977 s-a întors împotriva lui Teferi Banti, șeful nominal al Derg, acuzându-l că a organizat un puci contrarevoluționar. Împreună cu alți șapte membri Derg, Teferi a fost pus sub pază la Palatul Imperial. „Am să vă văd murind, dar voi nu veți asista la moartea mea”, le-a spus el în timp ce erau duși în subsolul palatului. Cei mai mulți au fost împușcați cu o armă cu amortizor, iar unii au fost strangulați. Dintr-un comitet care numărase inițial peste o sută de oameni nu rămăseseră mai mult de șaiszeci de membri¹².

Un anunț lapidar și înfiorător s-a auzit la Radio Etiopia. Mengistu era acum singurul conducător al Derg. Ambasadorul sovietic l-a felicitat personal a doua zi¹³.

Mengistu era arhitectul Derg. Cu mult tact și răbdare, transformase un grup haotic de ofițeri de rang inferior într-o structură puternică aflată în fruntea revoluției. Lucrase discret vreme de trei ani, trăgând sforile pentru ca balanța puterii să încline în favoarea lui. Știa să aștepte, dar știa și să atace brusc. Una dintre cele mai importante trăsături ale sale era că știa să-și ascundă setimentele. Părea umil când era cazul. Putea fi numai zâmbet dacă trebuia, iar

vocea îi putea fi plină de sinceritate la nevoie. După cum a afirmat unul dintre admiratorii lui, era și apă, și foc, și miel, și leu¹⁴.

Mengistu avea și alte calități. Era înzestrat cu o memorie foarte bună și nu uita niciodată un chip. Avea un enorm chef de muncă și își pregătea în detaliu fiecare întâlnire. Era un vorbitor abil care știa cum să manipuleze dispoziția publicului și cum să-l întoarcă în favoarea lui. Propunea o viziune atrăgătoare și simplă a unei renașteri naționale și a unei revoluții sociale și își presăra discursurile cu sloganuri marxiste rudimentare. Inspira încredere, în special ofițerilor de rang inferior din Derg. „Când îl vezi, începi să crezi în el”, și-a amintit mai târziu unul dintre susținătorii lui. Avea talentul de a-i asculta pe cei din jur, încercând constant să înțeleagă dinamica puterii din mediul său. Era un manipulator abil al oamenilor și evenimentelor. Și, mai presus de toate, era mai hotărât decât colegii săi din Derg¹⁵.

Pe 5 februarie, Mengistu a apărut din nou în Piața Revoluției pentru a anunța că un puci contrarevoluționar fusese distrus în fașă. „Dușmanii se pregătiseră să ne mănânce la prânz, dar i-am mâncat noi la micul dejun”, le-a spus maselor venite să-l asculte. La sfârșitul discursului a spart teatral o sticlă cu cerneală roșie, declarând sfidător că avea să fie vărsat sângele tuturor celor care se opuneau revoluției. În ovațiile celor adunați să-l asculte, a pledat pentru înarmarea celor asupriți¹⁶.

A urmat Teroarea Roșie. În decurs de câteva săptămâni au fost înarmate comitete urbane și asociații țărănești. Acestea au identificat adversari reali și imaginari ai Derg, în special organizațiile studențești de orientare marxistă care îl concureau. Una dintre acestea era Partidul Revoluționar al Poporului Etiopian, care inițial s-a alăturat juntei, pentru ca apoi să acuze Derg de trădarea idealurilor revoluției. Tensiunile au degenerat într-un conflict deschis.

La Addis Abeba, casele erau cercetate una câte una. Câteodată, prezența unor aparate de fotografiat sau a unor mașini de scris era considerată o dovadă a activității de spionaj. Suspecții erau arestați cu sutele și executați în împrejurimile capitalei. Printre ei se aflau

și copii, unii având nu mai mult de unsprezece ani. Trupurile lor puteau fi văzute abandonate în șanțuri. Alții erau fugăriți pe străzi și împușcați în miezul zilei. Medicii erau atât de înfricoșați, încât refuzau să-i trateze pe cei suspectați că ar fi „contrarevoluționari”. Oricine putea deveni dușman al poporului, mai ales că oamenii se foloseau de teroare ca să-și plătească polițe și își denunțau vecinii profitând de haosul politic¹⁷.

Mengistu a ordonat televiziunii de stat să transmită imagini cu trupurile opozanților politici care fuseseră torturați până la moarte. Imaginile înfiorătoare care au fost urmărite de întreaga țară au servit drept dovezi ale determinării și au avut rolul de a intimida o populație de treizeci și două de milioane de oameni. Perioada cea mai grea a terorii a durat câteva luni, dar crimele au continuat câțiva ani, ducând numărul morților la câteva zeci de mii¹⁸.

Chiar în timp ce lua astfel de măsuri în țară, Mengistu încerca să-și consolideze puterea curtând Uniunea Sovietică. În mai 1977 au fost întrerupte toate legăturile cu Statele Unite. Într-o demonstrație dramatică a adeziunii la politicile Uniunii Sovietice, Mengistu a zburat câteva zile mai târziu la Moscova, unde a fost întâmpinat de o delegație de generali de rang înalt. Atnafu Abate, al doilea vicepreședinte al Derg, și-a exprimat rezerva față de această abordare. A fost acuzat de crime împotriva revoluției și executat mai târziu în acel an, Mengistu devenind liderul absolut și de necontestat¹⁹.

Uniunea Sovietică susținea însă și Somalia, o fâșie deșertică cu trei milioane de locuitori, sub comanda unei junte militare conduse de Siad Barre. Barre avea la rândul său o viziune privind crearea unei Somalii mai mari, care să cuprindă Ogaden, un platou cu dealuri aride și desișuri de arbuști aflat în estul Etiopiei și care fusese cucerit de Menelik al II-lea în secolul al XIX-lea. Pe scurt, după al Doilea Război Mondial, regiunea respectivă a revenit Somaliei, dar Haile Selassie a reușit să convingă Națiunile Unite să permită revenirea ei în sânul imperiului etiopian.

În iulie 1977, simțind anumite slăbiciuni de-a lungul graniței, Siad Barre a invadat Ogaden. Trupele lui au înaintat rapid în interiorul

regiunii, locuită în mare parte de nomazi somalezi. Mengistu a fost forțat să riposteze și să strângă rapid recruți capabili să lupte. Barre depindea de Moscova, la fel ca Mengistu. Ambii au zburat la Moscova. Sovieticii au încercat să-i împace, dar când s-a dovedit că era imposibil, au decis în cele din urmă să intervină cu toată puterea în favoarea Etiopiei, o țară cu o populație de zece ori mai mare decât a Somaliei. În decembrie au început să trimită la Addis Abeba, pe calea aerului, o cantitate enormă de echipamente militare, tancuri, arme, rachete, piese de artilerie, mortiere și rachete balistice, împreună cu câteva mii de experți sovietici și cubanezi. Acest ajutor a înclinat balanța în favoarea Etiopiei. În martie 1978, ultimele trupe somaleze s-au retras și astfel a luat sfârșit războiul din Ogaden.

Mengistu a început să-și repare imaginea. În aprilie 1978 a vizitat Cuba, unde a fost aclamat de mii de oameni aflați de o parte și de alta a șoselei de douăzeci și cinci de kilometri care lega aeroportul de principala casă de protocol, deși întârziase trei ore și ploua sporadic²⁰.

Unii observatori au văzut în acest eveniment începutul unui cult al personalității. Câteva săptămâni mai târziu, Mengistu a vizitat Ogaden, unde peste tot a fost întâmpinat de mulțimi imense. În Dire Dawa, un oraș care rezistase asaltului armatei somaleze, a fost întâmpinat de 100.000 de oameni „care cântau cu voioșie și scandau sloganuri revoluționare”. Ziarele erau pline de fotografii ale președintelui Mengistu primind buchete de flori de la copii, punând pietre de temelie sau trecând trupe în revistă. La plecare a fost însoțit de o fanfară, de o gardă de onoare și de crema conducătorilor locali²¹.

Mengistu și-a creat o imagine luându-l ca model pe Fidel Castro, adoptând o mină obosită, ca după luptă, și purtând cizme, beretă și un revolver la șold. Și-a luat titluri care să semene cu cele ale omologului său cubanez, fiind numit de presă „Conducător Suprem al Armatei Revoluționare”, la care se adăugau titlurile de Președinte al Consiliului Administrativ Militar Provizoriu și Președinte al Consiliului de Miniștri.

Poate cel mai important era faptul că imita gesturi imperiale. Palatul Imperial, unde își avea biroul, era întreținut și administrat de parcă Haile Selassie ar fi locuit încă acolo, cu gheparzi în lanț, statui de lei și gărzi agresive. Darurile primite de Mengistu erau puse alături de cele cuvenite împăratului. Stătea singur pe un tron aurit așezat pe un pedestal. Portretele lui le înlocuiseră pe cele ale împăratului, adeseori în aceleași rame cu coroana în partea de sus. Clădirile și grădinile în care se puteau auzi răgetele leilor erau împrejumite cu grilaje de fier și purtau litera etiopiană M, inițiala regelui Menelik al II-lea²².

În timpul împăratului, conducerea fusese mereu personalizată, ceea ce răspundea mult mai bine așteptărilor populației decât stilul anonim, misterios pe care-l abordase Derg în primii ani după revoluție. De obicei, ziarele așezau în colțul din stânga-sus fotografii cu împăratul primind vizitatori din alte țări sau grupuri de studenți veniți să îl asculte. Mengistu ocupa acum același loc²³.

La fel cum împăratul își ținuse în priză guvernatorii provinciilor călătorind în permanență prin toate colțurile regatului, Mengistu străbătea și el întreaga țară. În primele luni ale anului 1979 a vizitat regiunile din sudul și din vestul țării. Reprezentanții locali se întreceau cu fiecare ocazie în a-i aduce laude conducătorului. Negussie Fanta, guvernatorul regiunii Welega, a ridicat în slăvi „călăuzirea înțeleaptă și prevăzătoare” a lui Mengistu. Asemenea împăratului, conducătorul suprem dădea cu generozitate sfaturi, oferind „consiliere revoluționară confidențială” deopotrivă oficialilor locali, directorilor de spitale, experților în agricultură și directorilor de întreprinderi²⁴.

Toate aceste atitudini servile erau motivate de frică. Era un fapt cunoscut că Mengistu vizita trupele pe front pentru a-și umili generali, pentru a le lua medaliile și a-i degrada cu o treaptă sau două în fața propriilor soldați. Câțiva au fost chiar executați pe loc²⁵.

În 1979, fiecare vizită ajunsese să însemne un ritual foarte bine exersat. Prezența era obligatorie pentru populația locală, oamenii fiind puși să scandeze, să strige urale și să-i poarte portretul. Mengistu cobora din cer, adus de elicopter, în timp ce fanfara interpreta cântece

revoluționare. Când a vizitat o fabrică de tractoare din Gojam, la șase sute de kilometri de capitală, crainicul a anunțat sosirea „tovarășului Mengistu, conducătorul nostru revoluționar și vizionar”. Copiii i-au oferit flori. Mengistu a vizitat fabrica, apoi cantina. Peste tot a văzut portrete ale lui. S-au rostit discursuri, s-au strâns mâini, s-au făcut cadouri și fotografii. Uneori se recitau și poeme. Pe când se afla la o mănăstire de importanță istorică din Tigray, un preot a compus următoarele versuri: „Iată cum vine steaua întunecată;/ Strălucește ca un răsărit și luminează ca un soare./ Steaua întunecată vine ca o stea căzătoare”²⁶.

Din 1974, Mengistu ucisese zeci de membri Derg. Cei care supraviețuiseră trăiau în frică. El însă se întreba care dintre ei aveau de gând să se ridice împotriva lui. Nu se putea baza niciodată în totalitate pe loialitatea lor, după cum și ei erau pe deplin conștienți de intențiile conducătorului. Toți știau din experiență că putea să le fie cel mai bun prieten dimineața și să-i distrugă în seara aceleiași zile. Indiferent dacă în realitate îl admirau sau nu, cu toții erau obligați să-l aclame în public. Toți deveniseră niște mincinoși, ceea ce făcea ca organizarea unei lovituri de palat să devină mult mai dificilă.

Membrii Derg învățaseră să nu îl contrazică pe Mengistu, răspunzând în schimb cu replici din discursurile sale. O cărticică cu o selecție de citate circula în cercuri restrânse. Devenise un obicei ca orice informare publică să fie începută cu citate care dovedeau înțelepciunea lui Mengistu. La anumite ocazii importante, unuia dintre cei care scriau discursuri pentru Mengistu, Baalu Girma, i se cerea să producă texte care să se potrivească cu evenimentul respectiv. Jurnalist cu masterat la Michigan State University, Baalu scrisese discursuri pentru împărat. A devenit secretar permanent al Ministerului Informațiilor în 1977, asigurându-se că laudele aduse conducătorului suprem ajungeau în toate colțurile țării²⁷.

În primii ani ai revoluției, Mengistu împiedicase tipărirea și expunerea portretelor lui Aman Andom și Teferi Banti, cei doi conducători ai Derg. După victoria din războiul din Ogaden, portretul lui a ajuns în fiecare birou guvernamental, în fiecare birou

obișnuit, în fiecare uzină și întreprindere privată sau de stat. Putea fi văzut chiar și în restaurante și baruri. Totul se baza pe frică. Cadrele locale trebuiau să se asigure că portetele ajungeau peste tot și aveau liste cu instituțiile care nu reușeau să îndeplinească ordinele²⁸.

Tabloul lui Mengistu, alături de potretele lui Marx, Engels și Lenin, era purtat la adunările populare, care au fost organizate în mod regulat începând cu 1976. Evenimentul cel mai important al calendarului revoluționar era Ziua Revoluției, instituită și ca zi națională, care se întâmpla să coincidă cu a doua zi a calendarului etiopian, căzând fie pe 11, fie pe 12 septembrie. În trecut, mulțimi de oameni veneau la Addis Abeba cu ocazia sărbătorilor religioase. Acum erau mobilizați de comitetele locale, iar cei care nu mergeau erau amendați. Totul era minuțios pus în scenă, oamenii fiind obligați să mărșăluiească și să se deplaseze cu care alegorice prin fața lui Mengistu, care îi privea de pe tronul său aurit ridicat pe un soclu în Piața Revoluției. Erau îmbrăcați predominant în roșu, cu stele, pancarte, secere și ciocane peste tot. În 1977, la eveniment au participat 150.000 de oameni. La sfârșitul discursului președintelui, dintr-un tun au țâșnit în aer afișe care au aterizat atașate de mici parașute, în timp ce avioanele survolau mulțimea²⁹.

Ca în aproape orice alt regim marxist-leninist, a doua zi ca importanță era 1 Mai. Dar existau și alte ocazii, decise de bunul-plac al conducătorului. Întruniri publice pentru unitate, în cinstea victoriilor, în cinstea războaielor sau a păcii aveau loc cu o frecvență deprimantă. În 1979, 20.000 de copii au fost forțați să mărșăluiească prin fața lui la Addis Abeba, cu ocazia Anului Internațional al Copilului. În timpul liber, Mengistu obișnuia să se distreze pe seama soldaților săi la Palatul Imperial, punându-i să prezinte armele și să mărșăluiească în zona rezidențială³⁰.

În 1979, Etiopia nu avea nici Constituție, nici parlament și nici vreun partid. Toată puterea era efectiv concentrată în mâinile lui Mengistu, care se baza pe Derg. La rândul său, Derg se baza pe

aproximativ 280.000 de soldați, ca și pe o rețea laxă de comitete urbane și asociații țărănești. Dar ceea ce lipsea era o organizație loială și disciplinată capabilă să instaureze o adevărată dictatură a proletariatului și să ghideze țara în drumul ei spre socialism³¹.

În decembrie 1979, Mengistu a fondat o organizație pregătitoare numită Comisia pentru Organizarea Partidului Muncitoresc din Etiopia (COPWE), al căreiscop era răspândirea marxism-leninismului și construirea de la zero a unui partid de avangardă după modelul Partidului Comunist al Uniunii Sovietice. Mengistu era responsabil de stabilirea regulilor și condițiilor de recrutare și numea personal fiecare membru al Comitetului Central, al Comitetului Executiv (echivalentul Biroului Politic) și al Secretariatului. Toți membrii erau susținători fideli, unii îi erau chiar confidenți apropiați. Niciunul nu avea un număr semnificativ de suporterii, iar câțiva dintre ei nu se bucurau de încredere pentru că își trădaseră tovarășii în timpul Terorii Roșii. În calitate de președinte, Mengistu media între comisie și guvern. Membrii comisiei au jurat „să ia toate măsurile necesare pentru a evita situațiile care puteau pune în pericol revoluția”. Una dintre primele măsuri pe care le-au luat a fost interzicerea celorlalte organizații politice³².

În primii ani, comisia a construit peste 6.000 de celule, observând cu atenție fiecare potențial candidat. La fel ca în cazul Comitetului Central, fiecare celulă era dominată de membri ai armatei și ai poliției. Exista, desigur, și un preț care trebuia plătit. Cum loialitatea conta mai mult decât convingerile, majoritatea membrilor nu aveau decât o spoială de marxism-leninism. Erau trimiși în Uniunea Sovietică sau în Europa de Est ca să învețe bazele doctrinei, dar rămâneau „în mare parte inocenți în chestiuni de ideologie”, pentru a-l cita pe istoricul Christopher Clapham³³.

Comisia își impusese controlul asupra fiecărui organ al autorității, inclusiv asupra comitetelor urbane și asociațiilor țărănești. S-au înființat noi organizații care le copiau pe cele ale Uniunii Sovietice, de la Asociația Femeilor Etiopiene Revoluționare până la Organizația Tineretului Revoluționar din Etiopia.

Pe măsură ce comisia își extindea puterea, erau puse în practică programe tot mai radicale în numele socialismului. Mengistu nu avea nevoie de Marx ca să înțeleagă că prin colectivizare putea obține mai mult pentru sine din mediul rural. În decurs de câțiva ani, aproximativ șapte milioane de gospodării au fost organizate în asociații țărănești, care acum erau organe ale statului. Ele impuneau anumite cote de cereale țăranilor, obligându-i să-și vândă recoltele statului la prețuri stabilite de stat. Îi taxau fără scrupule și îi obligau să lucreze fără a fi plătiți în proiecte de infrastructură departe de casă. I-au făcut să depindă de stat³⁴.

În cele din urmă, în mai 1982, *Das Kapital* a fost tradus și publicat în limba amhară. O jumătate de an mai târziu est-germanii au donat un bloc gigantic de granit roșu înfățișându-l pe Karl Marx, ca să vegheze intrarea Universității din Addis Abeba. A urmat Lenin, în 1983; statuia, produsă pe scară largă în Uniunea Sovietică și având șapte metri înălțime, a fost adusă să vegheze în fața Comisiei Economice a Națiunilor Unite pentru Africa, cu privirea fixând hotărât orizontul și cu un picior gata să pășească curajos spre viitor³⁵.

După cinci ani de pregătiri, Mengistu a simțit că ar fi timpul să întemeieze Partidul Muncitoresc din Etiopia. Un nou capitol din Revoluția Populară a fost scris în iulie 1984, când filiale ale partidului au fost fondate în provincii, toate având rolul de a aclama „conducerea vitală și hotărâtă” a lui Mengistu. Portretul lui stătea acum în mijloc, cu Marx, Engels și Lenin în stânga și cu o stea roșie în dreapta³⁶.

Evenimentul propriu-zis a fost programat să coincidă cu cea de-a zecea aniversare a revoluției, în septembrie 1984. Mengistu vizitase Phenianul cu doi ani înainte și era hotărât să atingă nivelul de grandoare cu care nord-coreenii își sărbătoreau ziua națională. S-a întors de la Phenian cu o echipă de consilieri, care au pregătit capitala pentru eveniment, ridicând sute de arcuri de triumf, obeliscuri și panouri ce proslăveau marxismul și pe Mengistu. Toate reclamele comerciale au fost înlocuite cu uriașe sloganuri revoluționare întinse pe fiecare clădire modernă. Mahalalele erau

ascunse vederii prin kilometri întregi de garduri metalice vopsite obligatoriu în roșu³⁷.

O enormă sală de congrese a partidului, construită în stilul atât de drag dictatorilor comuniști, a fost deschisă cu o săptămână înainte de eveniment. În 1979, comisia se mutase într-o clădire elegantă în stil art deco care anterior fusese ocupată de Parlament. Fațada a fost văruiată într-un roșu cărămiziu, iar pe porțile metalice au apărut o seceră și un ciocan. Prin contrast, noua clădire se înălța ca un omagiu adus cuceririlor revoluționare. În sala principală, fiecare dintre cele 3.500 de fotolii era dotat cu cele mai noi sisteme de traducere simultană. Totul, cu excepția gardului de piatră ce împrejmua clădirea, fusese comandat și produs în Finlanda după cele mai riguroase specificații tehnice. Factura fusese plătită cu bani gheață³⁸.

La prima întrunire, care a avut loc pe 10 septembrie, Partidul Muncitoresc din Etiopia l-a ales în unanimitate pe „conducătorul vizionar” în funcția de secretar general al Comitetului Central și și-a îndemnat membrii să activeze sub sloganul „Înainte sub conducerea revoluționară a tovarășului Mengistu Haile Mariam”. Un membru al Biroului Politic a citit solemn o biografie a președintelui, comparând viața „salvatorului Etiopiei, măreț și generos”, cu a doua venire a lui Hristos. Mengistu, care verificase atent fiecare cuvânt din discurs, a mormăit tot timpul cu modestie, sugerând că nu merita toate acele laude³⁹.

Și mai impresionant decât sala congresului era monumentul Tiglachin sau Monumentul Luptei Noastre, o stelă care se avânta spre cer proiectată de nord-coreeni. Era înalt de cincizeci de metri și avea în vârf o stea roșie. Pe două laturi ale stelei, reliefuri de bronz laborios sculptate reproduceau scene din istoria revoluției, de la căderea împăratului până la Mengistu Haile Mariam conducându-și poporul spre viitorul socialist⁴⁰.

La începutul lui septembrie, toate străzile importante din Addis Abeba au fost închise pentru câteva zile, în vreme ce consilierii nord-coreeni instruiău mulțimi pentru viitoarele parade. Oamenii care nu reușeau să ajungă sau să mărșăluiască la comandă erau bătuți, închiși sau înfometăți, în vreme ce alimentele începeau să fie raționalizate.

Marele eveniment a avut loc de Ziua Națională, când peste 70.000 de studenți, țărani și militari au mărșăluit prin fața tribunei oficiale din Piața Revoluției, purtând tablouri ale lui Marx, Lenin sau Mengistu și strigând sloganuri revoluționare: „Înainte sub conducerea revoluționară a tovarășului Mengistu Haile Mariam”. Mengistu însuși s-a ridicat pentru a fi aclamat. Într-o demonstrație de forță militară, sute de tancuri, transportoare blindate pentru trupe și lansatoare de rachete au defilat prin piață. Dar elementul care a atras probabil cel mai mult atenția a fost o statuie gigantică a lui Mengistu, cu pumnul strâns ridicat în aer. Era împodobită cu un alt slogan: „Fără călăuzirea înțeleaptă și revoluționară a președintelui Mengistu Haile Mariam, lupta noastră nu va fi încununată de succes!”⁴¹.

La câțiva ani după revoluție fuseseră îndepărtate toate obiectele religioase de la Muzeul de Etnologie, deși au apărut puține exponate care să vorbească despre noul regim. Cu ocazia celei de-a zecea aniversări a fost deschisă o expoziție specială, care prezenta o viziune unificată asupra trecutului. Din vremuri străvechi și până la bătălia de la Adwa și alungarea împăratului, faptele erau prezentate în cadrul unei narațiuni unitare, o poveste despre progres și mântuire care culmina cu figura lui Mengistu⁴².

După toate estimările, manifestațiile au costat undeva între 50 și 100 de milioane de dolari⁴³. Chiar și înainte de începerea lor, milioane de oameni sufereau de foame. Etiopia era o țară săracă, iar economia socialistă rigidă nu o ajuta deloc. Recrutările forțate și războiul civil subminaseră și mai mult o zonă rurală și așa fragilă. Producția de cereale *per capita* scăzuse cu 15% între 1974 și 1984, deși cantitatea de grâne rechiziționate crescuse pentru a susține un buget militar tot mai solicitant. Primele semne de foamete au apărut în 1983, când anumite părți ale țării au început să sufere din pricina unei secete neașteptat de severe. Până în vara anului 1984, doar în regiunea Wollo au murit mii de oameni, iar orașele erau sufocate de țărani înfometați care cerșeau pe străzi sau așteptau să moară la marginea terenurilor virane. Regimul mușamaliza criza, ducându-i pe reporterii străini să filmeze în cooperative agricole în care

oamenii prosperau. Cum foametea afectase Nordul rebel, regimul a profitat de situație, lăsându-i să moară de foame pe cei care simpatizau cu rebelii. În momentul când Mengistu s-a adresat populației (timp de cinci ore) în septembrie 1984, la a zecea aniversare a revoluției, în jur de șapte milioane de oameni se aflau deja la limita înfometării⁴⁴.

Foametea a atras atenția opiniei publice internaționale în octombrie 1984, după ce imagini tulburătoare ale unor copii costelivi cu perfuzii fuseseră difuzate de BBC. Acestea au dus la inițierea unei campanii globale în care s-au strâns ajutoare de milioane de dolari. În februarie 1985, Mengistu a apărut în cele din urmă la televizor și a spus că țara lui se confrunta cu o criză gravă din cauza secetei. A propus o soluție, care consta în strămutarea familiilor înfometate din Nord în câmpiile ceva mai fertile din Sud. Sub pretextul ajutorării celor aflați în nevoie, întregi populații rebele au fost deportate în colțuri îndepărtate ale țării. Mai mult de jumătate de milion de oameni au fost strămuțați, de multe ori sub amenințarea forței. Dar ceea ce era mai rău abia venea, pentru că relocarea a fost urmată de o altă schemă, numită „ruralizare”. Nu era decât o colectivizare sub un alt nume, prin care gospodăriile care anterior fuseseră împrăștiate erau adunate în sate sistematizate în care statul controla totul. După majoritatea estimărilor, cel puțin jumătate de milion de oameni au murit de foame între 1983 și 1985⁴⁵.

O mare parte din cantitatea de alimente primite ca ajutor a fost redirecționată către armată. Țara fusese în pragul războiului civil încă din 1977, cu un mare număr de mișcări de eliberare ce apăruseră imediat după revoluție. Printre ele se aflau Frontul de Eliberare Oromo, Frontul de Eliberare a Poporului din Tigray și Frontul de Eliberare din Afar, toate situate în Nordul arid al Etiopiei. Dar cel mai important dușman al Derg era Frontul de Eliberare a Poporului din Eritreea. La apogeul războiului cu Somalia din vara anului 1977, Mengistu îndemnase la un „război popular total” împotriva oricărui agresor. După ce câștigase războiul din Ogaden cu ajutorul Cubei și al Uniunii Sovietice, sperase să poată zdrobi definitiv mișcările secesioniste din Nord. Dar operațiunea „Steaua Roșie”, o vastă campanie

militară din 1982 care a implicat mai bine de jumătate din armata țării, a fost un eșec total. Spre deosebire de podișurile din est, Nordul oferea condiții ideale pentru luptătorii de gherilă, cu munți înalți, stânci înșelătoare și câmpii dezolante pline de pietroaie⁴⁶.

Mengistu a condus personal operațiunea, mutându-și temporar cea mai mare parte a cabinetului la Asmara, capitala Eritreei. Dar aceleași calități care l-au făcut să preia conducerea Derg în primii ani ai revoluției lucrau acum împotriva lui. A pornit la luptă fără vreo strategie, bazându-se pe faptul că armatele lui vor triumfa doar prin numărul mare de soldați. Când trupele lui nu au reușit să-i scoată pe insurgenți din adăposturile lor din munți, și-a acuzat generalii de incompetență și trădare și i-a executat arbitrar. Nu avea încredere în nimeni, așa încât a înființat o rețea de supraveghere formată din comisari politici. Din moment ce loialitatea era prețuită mai mult decât competența, lingușitorii și oportuniștii au fost promovați⁴⁷.

Operațiunea „Steaua Roșie” a devenit treptat un război de uzură, pe măsură ce sute de mii de bărbați și băieți erau recrutați cu forța. Erau foarte prost hrăniți și adeseori bătuți înainte de a fi aruncați în bătălie împotriva unora dintre cei mai duri insurgenți din lume. Pe la mijlocul anilor 1980, războiul civil și foametea deveniseră caracteristici permanente ale regimului⁴⁸.

În ciuda unei armate de 300.000 de oameni și a unui ajutor militar sovietic în valoare de 12 miliarde de dolari, regimul a început să se prăbușească sub loviturile diverselor grupări rebele. În martie 1988, rebelii eritreeni au înregistrat o victorie decisivă la Afabet, un oraș-cheie cu statut de garnizoană din centrul Sahelului, fortificat și plin de buncăre. A fost cea mai mare bătălie din Africa după El Alamein. În jur de 20.000 de soldați au fost prinși sau uciși, iar asta a schimbat soarta războiului. Câteva luni mai târziu, pe când Mengistu se afla în Germania Democrată încercând să obțină și mai multe arme, ofițerii săi superiori au pus la cale un puci. Acesta a eșuat, dar a dus la creșterea numărului de dezertori din rândul soldaților. Când eritreenii au atacat portul Massawa de la Marea

Roșie în februarie 1990, până și Moscova și-a pierdut încrederea și a hotărât să se retragă din conflict, Gorbaciov îndemnându-l pe Mengistu să inițieze reforme.

Insurgenții de toate felurile erau acum pe val, având în frunte Frontul de Eliberare a Poporului din Eritreea, care a ajuns în împrejurimile orașului Addis Abeba la sfârșitul anului 1990. În lunile următoare, Mengistu a pierdut tot mai mult contactul cu realitatea, alternând în declarații între o atitudine sfidătoare și vagi trimeri la o eventuală sinucidere. Pe 16 aprilie 1991 a vorbit la radio tunând și fulgerând împotriva trădătorilor și complotiștilor străini. Trei zile mai târziu a decretat mobilizarea generală, „pentru a apăra integritatea patriei-mamă”. Cuprins de frenezie, s-a agățat de toate titlurile sale și a înlocuit câțiva dintre miniștrii principali, fără a obține însă vreun folos din asta. Pe 21 mai s-a furișat în afara capitalei, s-a urcat la bordul unui mic avion și a trecut granița, îndreptându-se spre Nairobi. De acolo a zburat în Zimbabwe, unde președintele Robert Mugabe i-a acordat azil⁴⁹.

În câteva săptămâni regimul s-a dizolvat. Chiar înainte ca Mengistu să fugă, puterea începuse să-i scadă pe măsură ce forțele rebele înaintau spre sud. Afișele i-au fost vandalizate, unele fiind ciuruite de gloanțe. Lenin a fost dărâmat de pe pedestal. Cuvintele sale au dispărut de pe frontispiciul ziarului partidului. În Piața Revoluției, sloganurile și stelele au fost acoperite cu vopsea. Nimic n-a mai rămas în locurile unde cândva Mengistu își arătase puterea, cu excepția unor eșafodaje ruginite⁵⁰.

Mengistu a lăsat în urmă o țară devastată de război, foamete și colectivizare; nu a lăsat instituții sau o ideologie durabilă. Și-a însușit toată puterea, asigurându-se că nicio decizie nu era luată fără el. Chiar și partidul pe care l-a construit cu atâta trudă nu a fost altceva decât un instrument al puterii personale. Din moment ce Mengistu era întruparea revoluției, partidul a dispărut odată cu el.

Postfață

Într-un depozit administrat de primăria din Addis Abeba, Lenin stă întins pe spate, între buruieni și canistre goale de ulei. Puțini mai vin să-l viziteze. Iar cei care o fac sunt avertizați de muncitori să nu îl trezească¹.

E mare și greu, iar coborârea lui de pe pedestal a fost dificilă. A fost nevoie de mașini de mare tonaj, pentru că frânghiile n-au reușit nici măcar să-l facă să tremure. Desigur, nu a fost singura statuie a lui Lenin care s-a prăbușit. După căderea Zidului Berlinului în noiembrie 1989, Lenin a fost demontat de mii de ori, uneori atacat cu pietre sau decapitat, alteori lăsat în plata Domnului. Statuile altor tirani au fost distruse și în alte părți ale lumii. În Albania, mulțimile în delir au dărâmat statuia lui Enver Hoxha, cel care a condus țara timp de patruzeci de ani. Decenii la rând, portretele, afișele, sloganurile, busturile și statuile au fost la mare căutare, dar acum tendința se inversa.

Pe mulți, asta i-a surprins. Se gândeau că dictatorii, la fel ca statuile lor, erau de neurnit. Părea că reușiseră să ajungă la sufletele oamenilor și că le modelaseră gândirea. Pogorâseră parcă o vrajă peste oameni. Dar n-a fost niciodată vorba de așa ceva. A fost vorba de frică, iar când frica a dispărut, întregul edificiu s-a prăbușit. În cazul lui Ceaușescu, căderea lui în fața demonstrațiilor adunați în fața sediului partidului pe 21 decembrie 1989 poate fi urmărită minut cu minut. Dar a fost nevoie de câteva decenii pentru ca acea clipă să sosească.

Nu există cult care să nu implice frica. La apogeul secolului XX, sute de milioane de oameni nu aveau de ales și trebuiau să își aclame conducătorii care-și sprijineau puterea pe violență. Sub Mao sau Kim, luarea în derâdere a numelui conducătorului era suficientă pentru ca vinovatul să ajungă într-un lagăr de muncă. Refuzul de a striga, ovaționa sau scanda la comandă putea să atragă pedepse grele. Sub Mussolini sau

Ceaușescu, editorii primeau zilnic note informative în care era specificat ce anume trebuia scris și ce era interzis. Scriitorii, pictorii și poeții tremurau numai la gândul că lauda lor nu ar fi părut suficient de sinceră.

Când se folosește sintagma „cult al personalității” pentru a caracteriza orice încercare de a glorifica un conducător, se banalizează ceea ce s-a întâmplat în dictaturile moderne. Când președinți sau prim-miniștri aleși în mod democratic au grijă de propria imagine ori se fotografiază în fața unor copii care cântă pentru ei, își gravează numele pe o monedă de aur sau se înconjoară de lingușitori, ei nu fac decât teatru politic. Asta ne poate repugna, ni se poate părea narcisist sau chiar sinistru, dar nu avem de-a face cu un cult. Nici când unii discipoli pretind că șeful lor e un geniu nu este vorba de un cult. În prima etapă de formare a unui cult, un conducător trebuie să aibă suficientă putere pentru a-și domina opoziții și a-i obliga să-l salute în public. Dar în cazul unui cult al personalității dezvoltat pe deplin, nimeni nu mai poate ști cu siguranță cine anume îl susține pe dictator și cine i se opune.

Un astfel de conducător este Kim Jong Un, care reprezintă a treia generație a familiei sale și conduce Coreea de Nord din 2011. În 2015, după ce a executat 75 de oficiali de rang înalt, printre care câțiva generali și pe unchiul său, a împărțit cercului de apropiați insigne cu chipul său. Statui dedicate familiei lui au fost ridicate în toate provinciile în același an. Asemenea lui Kim Ir Sen, Kim Jong Un merge peste tot prin țară, oferind îndrumări la fața locului în orice problemă, în vreme ce toți cei din jur notează fiecare cuvânt. Merge ca bunicul său, zâmbește ca bunicul său, chiar arată ca bunicul său².

Kim este doar unul dintre numeroșii dictatori care au prosperat după 1989, în ciuda răspândirii democrației în lume. Fiii lui Assad i-au călcat pe urme tatălui lor în anul 2000. Asemenea „umilului medic de țară” François Duvalier, Bashar al-Assad s-a prezentat și el la început drept un „oftalmolog pașnic”. După care a pus bazele unei culturi a fricii, împânzind Siria cu imaginea sa, în vreme ce înăbușea cu mână de fier orice rezistență³.

Au apărut noi dictatori. În primii ani ai secolului XXI, Turcia părea o democrație în devenire, cu o societate civilă vibrantă și cu o presă relativ deschisă. Apoi a apărut Recep Tayyip Erdoğan. Ales președinte în 2014, a început să-și construiască imaginea de om de stat puternic. În 2016 s-a folosit de un puci ratat pentru a anihila opoziția, suspendând, demițând

sau aruncând în închisoare zeci de mii de oameni, inclusiv jurnaliști, profesori universitari, avocați sau funcționari publici. Și în timp ce își epura adversarii se glorifica pe sine. Discursurile lui erau difuzate de mai multe ori pe zi la televiziune, chipul său se regăsea pe ziduri, în timp ce susținătorii se uitau la el ca la un al doilea profet. Turcia este încă departe de a fi o dictatură de felul celor care au dominat secolul XX, dar și acele dictaturi s-au consolidat în timp⁴.

În urma Revoluției Culturale, Partidul Comunist Chinez și-a amendat Constituția pentru a interzice explicit „orice formă de cult al personalității”, făcând progrese lente, dar sigure către o mai mare responsabilitate. Dar regimul s-a întors apoi către dictatură. După ce Xi Jinping a fost ales secretar general al partidului în 2012, primul lucru pe care l-a făcut a fost să-i umilească și să-i închiadă pe unii dintre cei mai puternici rivali ai săi. Apoi a disciplinat sau a epurat sute de mii de membri de partid, totul în numele unei campanii împotriva corupției. Pe măsură ce regimul făcea eforturi concertate pentru a înăbuși societatea civilă, mii de avocați, activiști pentru drepturile omului, jurnaliști și conducători religioși au fost arestați la domiciliu, exilați sau închiși⁵.

Aparatul de propagandă l-a idolatrizat sistematic pe Xi. Doar în capitala provinciei Hebei au fost instalate 4.500 de difuzoare în noiembrie 2017, înaintea unui congres important al partidului, care îi îndemna pe oameni „să se unească strâns în jurul președintelui Xi”. Partidul i-a acordat șapte titluri, cum ar fi Conducătorul creativ, Inima partidului, Slujitorul care urmărește fericirea poporului, Conducătorul unei țări mărețe sau Arhitectul modernizării în noua eră. „A te urma înseamnă a urma soarele” spune un cântec lansat la Beijing. Insigne, brelocuri sau afișe cu potretul lui se găsesc peste tot. În același an, cugetările sale au devenit lecturi obligatorii pentru elevi. Frica merge mână în mână cu lauda, căci și o simplă ironie la adresa Președintelui tuturor într-un mesaj privat online poate să fie calificată drept o crimă oribilă și să te trimită în închisoare pentru doi ani. În martie 2018 a devenit președinte pe viață după ce Congresul Național al Poporului a votat pentru anularea limitelor mandatului său⁶.

Cu toate acestea, dictatorii de azi, cu excepția lui Kim Jong Un, sunt departe de a insufla teama pe care reușeau s-o inducă predecesorii lor la mijlocul secolului XX. Nu trece însă o lună fără ca o nouă carte să anunțe „moartea democrației” sau „sfârșitul liberalismului”. Fără îndoială,

în mai bine de un deceniu democrația s-a degradat în multe locuri din lume, în timp ce gradul de libertate s-a redus chiar și în unele dintre cele mai vechi democrații parlamentare. Se spune că prețul libertății este vigilența eternă, pentru că puterea poate fi ușor furată.

Vigilența nu este însă același lucru cu bezna. Chiar și o perspectivă istorică moderată ne arată că dictaturile de azi sunt mai slabe decât cele din secolul XX. În principal, dictatorii care își creează un cult al personalității au tendința să alunece într-o lume proprie, fiind încurajați în iluziile lor de adepți și de cei din jur. Ajung să ia singuri toate deciziile majore. Văd dușmani peste tot, acasă și în străinătate. Pe măsură ce orgoliul și paranoia devin dominante, ei caută să-și sporească puterea pentru a-și proteja puterea pe care o au deja. Dar, din moment ce atâția factori influențează deciziile pe care le iau, și o eroare de calcul minoră poate duce la clătinarea regimului, cu urmări catastrofale. Până la urmă, cea mai mare amenințare pentru dictatori nu vine de la oameni, ci de la ei înșiși.

Bibliografie selectivă

Arhive

ACS	Archivio Centrale dello Stato, Roma
ANR	Arhivele Naționale ale României, București
BArch	Bundesarchiv, Berlin
GDPA	Guangdong sheng Dang'anguan, Guangzhou
GSPA	Gansu sheng Dang'anguan, Lanzhou
HBPA	Hebei sheng Dang'anguan, Shijiazhuang
Hoover	Hoover Institution Library and Archives, Palo Alto
MAE	Ministère des Affaires Etrangères, Paris
MfAA	Politisches Archiv des Auswärtigen Amts, Berlin
NARA	National Archives at College Park, Washington
NMA	Nanjing shi Dang'anguan, Nanjing
OSA	Open Society Archives, Central European University, Budapesta
PRO	The National Archives, Londra
RGANI	Rossiiskii Gosudarstvennii Arhiv Noveișei Istorii, Moscova
RGASPI	Rossiiskii Gosudarstvennii Arhiv Soțial'no-Politieskoi Istorii, Moscova
SMA	Shanghai shi Dang'anguan, Shanghai

Surse secundare

- Abbott, Elizabeth, *Haiti: The Duvaliers and Their Legacy*, McGraw-Hill, New York, 1988.
- Altman, Linda Jacobs, *Shattered Youth in Nazi Germany: Primary Sources from the Holocaust*, Enslow Publishers, Berkeley Heights, NJ, 2010.
- Andrieu, Jacques, „Mais que se sont donc dit Mao et Malraux? Aux sources du maoïsme occidental”, *Perspectives chinoises*, nr. 37 (septembrie 1996), pp. 50-63.
- Applebaum, Anne, *Iron Curtain: The Crushing of Eastern Europe, 1944-1956*, Doubleday, New York, 2012.

- Arendt, Hannah, *The Origins of Totalitarianism*, Harvest Book, New York, 1973.
- Armstrong, Charles, *The North Korean Revolution: 1945-50*, Cornell University Press, Ithaca, NY, 2002.
- Baberowski, Jörg, *Scorched Earth: Stalin's Reign of Terror*, Yale University Press, New Haven, CT, 2016.
- Baczko, Bronisław, „La fabrication d'un charisme”, *Revue européenne des sciences sociales*, 19, nr. 57 (1981), pp. 29-44.
- Balázs, Apor, Jan C. Behrends, Polly Jones și E.A. Rees (eds.), *The Leader Cult in Communist Dictatorships: Stalin and the Eastern Bloc*, Palgrave Macmillan, Houndmills, Basingstoke, 2004.
- Barber, John, „The Image of Stalin in Soviet Propaganda and Public Opinion during World War 2”, în John Garrard și Carol Garrard (eds.), *World War 2 and the Soviet People*, St Martin's Press, New York, 1990, pp. 38-49.
- Baxa, Paul, „«Il nostro Duce»: Mussolini's Visit to Trieste in 1938 and the Workings of the Cult of the Duce”, *Modern Italy*, 18, nr. 2 (mai 2013), pp. 117-128.
- Beevor, Antony, *The Fall of Berlin 1945*, Penguin Books, Londra, 2002.
- Behrends, Jan C., „Exporting the Leader: The Stalin Cult in Poland and East Germany (1944/45-1956)”, în Apor Balázs, Jan C. Behrends, Polly Jones și E.A. Rees (eds.), *The Leader Cult in Communist Dictatorships: Stalin and the Eastern Bloc*, Palgrave Macmillan, Houndmills, Basingstoke, 2004, pp. 161-178.
- Ben-Ghiat, Ruth, *Fascist Modernities: Italy, 1922-1945*, University of California Press, Berkeley, CA, 2001.
- Berman, Stephen Jay, „Duvalier and the Press”, disertație de master în Jurnalism, University of Southern California, 1974.
- Berner, Camillo, *Mussolini grande attore*, Edizioni dell'Archivio Famiglia Berneri, Pistoia, ed. I, 1934, ed. a II-a, 1983.
- Bessel, Richard, „Charismatisches Führertum? Hitler's Image in der deutschen Bevölkerung”, în Martin Loiperdinger, Rudolf Herz și Ulrich Pohlmann (eds.), *Führerbilder: Hitler, Mussolini, Roosevelt, Stalin in Fotografie und Film*, Piper, München, 1995, pp. 14-26.
- Bessel, Richard, „The Rise of the NSDAP and the Myth of Nazi Propaganda”, *Wiener Library Bulletin*, 33, 1980, pp. 20-29.
- Bevan, Robert, *The Destruction of Memory: Architecture at War*, Reaktion Books, Londra, 2006.
- Binet, Laurence (ed.), *Famine et transferts forcés de populations en Ethiopie 1984-1986*, Médecins Sans Frontières, Paris, 2013.

- Biondi, Dino, *La fabbrica del Duce*, Vallecchi, Florența, 1967.
- Blake, Robert și Wm Roger Louis (eds.), *Churchill*, Clarendon Press, Oxford, 2002.
- Bonnell, Victoria E., *Iconography of Power: Soviet Political Posters Under Lenin and Stalin*, University of California Press, Berkeley, CA, 1998.
- Bonsaver, Guido, *Censorship and Literature in Fascist Italy*, University of Toronto Press, Toronto, 2007.
- Boterbloem, Kees, *Life and Times of Andrei Zhdanov, 1896-1948*, McGill-Queen's Press, Montréal, 2004.
- Bramsted, Ernest K., *Goebbels and National Socialist Propaganda 1925-1945*, Michigan State University Press, East Lansing, 1965.
- Brandenberger, David, „Stalin as Symbol: A Case Study of the Personality Cult and its Construction”, în Sarah Davies și James Harris (eds.), *Stalin: A New History*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005, pp. 249-270.
- Brooks, Jeffrey, *Thank You, Comrade Stalin!: Soviet Public Culture from Revolution to Cold War*, Princeton University Press, Princeton, 2000.
- Bühmann, Henning, „Der Hitlerkult. Ein Forschungsbericht”, în Klaus Heller și Jan Plamper (eds.), *Personenkulte im Stalinismus: Personality Cults in Stalinism*, Vandenhoeck and Ruprecht, Göttingen, 2004, pp. 109-157.
- Burke, Peter, *The Fabrication of Louis XIV*, Yale University Press, New Haven, CT, 1992.
- Calvino, Italo, „Il Duce's Portraits”, *New Yorker*, 6 ianuarie 2003, p. 34.
- Campbell, Ian, *The Addis Ababa Massacre: Italy's National Shame*, Hurst, Londra, 2017.
- Cannistraro, Philip, *La fabbrica del consenso: Fascismo e mass media*, Laterza, Bari, 1975.
- Chang, Jung și Jon Halliday, *Mao: The Unknown Story*, Jonathan Cape, Londra, 2005.
- Chaussy, Ulrich și Christoph Püschner, *Nachbar Hitler: Führerkult und Heimatzerstörung am Obersalzberg*, Christoph Links Verlag, Berlin, 2007.
- Chen Jian, *China's Road to the Korean War*, Columbia University Press, New York, 1996.
- Chinese Propaganda Posters: From the Collection of Michael Wolf*, Taschen, Köln, 2003.
- Chiot, Daniel, *Modern Tyrants: The Power and Prevalence of Evil in Our Age*, Princeton University Press, Princeton, 1996.
- Clapham, Christopher, *Transformation and Continuity in Revolutionary Ethiopia*, Cambridge University Press, Cambridge, 1988.

- Cohen, Arthur A., *The Communism of Mao Tse-tung*, University of Chicago Press, Chicago, 1964.
- Cohen, Yves, „The Cult of Number One in an Age of Leaders”, *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, vol. 8, nr. 3 (vara 2007), pp. 597-634.
- Coox, Alvin D., *Nomonhan: Japan Against Russia 1939*, Stanford University Press, Palo Alto, CA, 1988.
- Corner, Paul, *The Fascist Party and Popular Opinion in Mussolini's Italy*, Oxford University Press, Oxford, 2012.
- Corvaja, Santi, *Hitler and Mussolini: The Secret Meetings*, Enigma Books, New York, 2008.
- Courtois, Stéphane et al. (eds.), *The Black Book of Communism: Crimes, Terror, Repression*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1999.
- Cushway, Eric H., „The Ideology of François Duvalier”, disertație de master, Universitatea din Alberta, 1976.
- David-Fox, Michael, *Showcasing the Great Experiment: Cultural Diplomacy and Western Visitors to the Soviet Union, 1921-1941*, Oxford University Press, Oxford, 2011.
- Davies, Sarah, *Popular Opinion in Stalin's Russia: Terror, Propaganda and Dissent, 1934-1941*, Cambridge University Press, Cambridge, 1997.
- de Felice, Renzo, *Mussolini il Fascista*, vol. I, *La conquista del potere, 1921-1925*, Giulio Einaudi, Torino, 1966.
- de Waal, Alex, *Evil Days: Thirty Years of War and Famine in Ethiopia*, Human Rights Watch, New York, 1991.
- Dee, Bleeker, „Duvalier's Haiti: A Case Study of National Disintegration”, teză de doctorat, University of Florida, 1967.
- Deletant, Dennis, *Ceaușescu and the Securitate*, Hurst, Londra, 1995.
- Deletant, Dennis, *Communist Terror in Romania: Gheorghiu-Dej and the Police State, 1948-1965*, St Martin's Press, New York, 1999.
- Demick, Barbara, *Nothing to Envy: Ordinary Lives in North Korea*, Spiegel and Grau, New York, 2009.
- Diederich, Bernard, *The Price of Blood: History of Repression and Rebellion in Haiti Under Dr. François Duvalier, 1957-1961*, Markus Wiener, Princeton, NJ, 2011.
- Diederich, Bernard și Al Burt, *Papa Doc: Haiti and its Dictator*, Bodley Head, Londra, 1969.
- Diggins, John Patrick, *Mussolini and Fascism: The View from America*, Princeton University Press, Princeton, 1972.

- Dikötter, Frank, *Mao's Great Famine: The History of China's Most Devastating Catastrophe, 1958-1962*, Bloomsbury, Londra, 2010.
- Dikötter, Frank, *The Cultural Revolution: A People's History, 1962-1976*, Bloomsbury, Londra, 2016.
- Dikötter, Frank, *The Tragedy of Liberation: A History of the Chinese Revolution, 1945-1957*, Bloomsbury, Londra, 2013.
- Diller, Ansgar, *Rundfunkpolitik im Dritten Reich*, Deutscher Taschenbuch Verlag, München, 1980.
- Donham, Donald L., „Revolution and Modernity in Maale: Ethiopia, 1974 to 1987”, *Comparative Studies in Society and History*, 34, nr. 1 (ianuarie 1992), pp. 28-57.
- Duggan, Christopher, *Fascist Voices: An Intimate History of Mussolini's Italy*, Oxford University Press, Oxford, 2013.
- Durandin, Catherine, *Ceaușescu, vérités et mensonges d'un roi communiste*, Albin Michel, Paris, 1990.
- Ennker, Benno, „The Origins and Intentions of the Lenin Cult”, în Ian D. Thatcher (ed.), *Regime and Society in Twentieth-Century Russia*, Macmillan Press, Houndmills, Basingstoke, 1999, pp. 118-128.
- Evans, Richard J., „Coercion and Consent in Nazi Germany”, *Proceedings of the British Academy*, 151, 2006, pp. 53-81.
- Evans, Richard J., *The Third Reich at War*, Penguin, Londra, 2009.
- Evans, Richard J., *The Third Reich in Power*, Penguin Books, Londra, 2006.
- Eyal, Jonathan, „Why Romania Could Not Avoid Bloodshed”, în Gwyn Prins (ed.), *Spring in Winter: The 1989 Revolutions*, Manchester University Press, Manchester, 1990, pp. 139-162.
- Falasca-Zamponi, Simonetta, *Fascist Spectacle: The Aesthetics of Power in Mussolini's Italy*, University of California Press, Berkeley, CA, 2000.
- Farnsworth, Robert M., *From Vagabond to Journalist: Edgar Snow in Asia, 1928-1941*, University of Missouri Press, Columbia, MO, 1996.
- Feigon, Lee, *Mao: A Reinterpretation*, Ivan R. Dee, Chicago, 2002.
- Fest, Joachim C., *Hitler*, Houghton Mifflin Harcourt, Boston, MA, 2002.
- Festorazzi, Roberto, *Starace. Il mastino della rivoluzione fascista*, Ugo Mursia, Milano, 2002.
- Figes, Orlando, *The Whisperers: Private Life in Stalin's Russia*, Picador, New York, 2007.
- Fischer, Mary Ellen, *Nicolae Ceaușescu: A Study in Political Leadership*, Lynne Rienner Publishers, Boulder, CO, 1989.
- Fitzpatrick, Sheila, *Everyday Stalinism. Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s*, Oxford University Press, Oxford, 1999.

- Foot, John, *Italy's Divided Memory*, Palgrave Macmillan, Houndmills, Basingstoke, 2009.
- Franz-Willing, Georg, *Die Hitlerbewegung. Der Ursprung, 1919-1922*, R.v. Decker's Verlag G. Schenck, Hamburg, 1962, ed. a II-a, 1972.
- Fritz, Stephen G., *Ostkrieg: Hitler's War of Extermination in the East*, University Press of Kentucky, Lexington, KT, 2011.
- Gabanyi, Anneli Ute, *The Ceaușescu Cult: Propaganda and Power Policy in Communist Romania*, Editura Fundației Culturale Române, București, 2000.
- Gao Hua, *Hong taiyang shi zenyang shengqi de. Yan'an zhengfeng yundong de lailong qumai* (Cum a răsărit soarele roșu deasupra Yan'anului? O istorie a Mișcării de rectificare), Chinese University Press, Hong Kong, 2000.
- Gao Wenqian, *Zhou Enlai: The Last Perfect Revolutionary*, PublicAffairs, New York, 2007.
- Gentile, Emilio, *The Sacralisation of Politics in Fascist Italy*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1996.
- Giorgis, Dawit Wolde, *Red Tears: War, Famine and Revolution in Ethiopia*, Red Sea Press, Trenton, NJ, 1989.
- Girard, Philippe, *Haiti: The Tumultuous History – From Pearl of the Caribbean to Broken Nation*, St Martin's Press, New York, 2010.
- Glantz, David, *Stumbling Colossus: The Red Army on the Eve of World War*, University Press of Kansas, Lawrence, KA, 1998.
- Goncharov, Sergei N., John W. Lewis și Xue Litai, *Uncertain Partners: Stalin, Mao, and the Korean War*, Stanford University Press, Stanford, CA, 1993.
- Grangereau, Philippe, *Au pays du grand mensonge. Voyage en Corée*, Payot, Paris, 2003.
- Gundle, Stephen, Christopher Duggan și Giuliana Pieri (eds.), *The Cult of the Duce: Mussolini and the Italians*, Manchester University Press, Manchester, 2013.
- Haffner, Sebastian, *The Meaning of Hitler*, Phoenix Press, Londra, 1979.
- Han, Hongkoo, „Wounded Nationalism: The Minsaengdan Incident and Kim Il-sung in Eastern Manchuria”, teză de doctorat, University of Washington, 1999.
- Harden, Blaine, *The Great Leader and the Fighter Pilot: A True Story About the Birth of Tyranny in North Korea*, Penguin Books, New York, 2016.
- Hasler, August Bernhard, „Das Duce-Bild in der faschistischen Literatur”, *Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken*, vol. 60, 1980, pp. 421-506.

- Hastings, Max, *The Korean War*, Simon & Schuster, New York, 1987.
- Hatch, David Allen, „The Cult of Personality of Kim Il-Song: Functional Analysis of a State Myth”, teză de doctorat, The American University, Washington, DC, 1986.
- Hayes, Romain, *Subhas Chandra Bose in Nazi Germany: Politics, Intelligence, and Propaganda, 1941–1943*, Hurst, Londra, 2011.
- Heinl, Robert D. și Nancy Gordon Heinl, *Written in Blood: The Story of the Haitian People, 1492-1995*, University Press of America, Lanham, MD, 1998.
- Held, Joseph (ed.), *The Cult of Power: Dictators in the Twentieth Century*, East European Quarterly Press, Boulder, CO, 1983.
- Heller, Klaus și Jan Plamper (eds.), *Personenkulte im Stalinismus: Personality Cults in Stalinism*, Vandenhoeck and Ruprecht, Göttingen, 2004.
- Henze, Paul B., *Layers of Time: A History of Ethiopia*, Hurst, Londra, 2000.
- Herbst, Ludolf, *Hitler's Charisma. Die Erfindung eines deutschen Messias*, S. Fischer Verlag, Frankfurt am Main, 2010.
- Herz, Rudolf, *Hoffmann & Hitler: Fotografie als Medium des Führer Mythos*, Klinkhardt and Biermann, München, 1994.
- Hollander, Paul, *From Benito Mussolini to Hugo Chavez: Intellectuals and a Century of Political Hero Worship*, Cambridge University Press, Cambridge, 2017.
- Hollander, Paul, *Political Pilgrims: Western Intellectuals in Search of the Good Society*, Routledge, Londra, 2017.
- Hoyt, Edwin P., *Mussolini's Empire: The Rise and Fall of the Fascist Vision*, Wiley, New York, 1994.
- Hughes-Hallett, Lucy, *Gabriele d'Annunzio: Poet, Seducer, and Preacher of War*, 4th Estate, Londra, 2013.
- Hung Chang-tai, „Mao's Parades: State Spectacles in China in the 1950s”, *China Quarterly*, nr. 190 (iunie 2007), pp. 411-431.
- Hunter, Helen-Louise, *Kim Il-song's North Korea*, Praeger Publishers, Westport, CT, 1999.
- Hupp, Kimberly, „«Uncle Joe»: What Americans thought of Joseph Stalin before and after World War II”, teză de doctorat, Universitatea din Toledo, 2009.
- Iezzi, Frank, „Benito Mussolini, Crowd Psychologist”, *Quarterly Journal of Speech*, 45, nr. 2 (aprilie 1959), pp. 167-169.
- Imbriani, Angelo M., *Gli italiani e il Duce: Il mito e l'immagine di Mussolini negli ultimi anni del fascismo (1938-1943)*, Liguori, Napoli, 1992.

- Jin Dalu, *Feichang yu zhengchang: Shanghai „wenge” shiqi de shehui bianqian* (Extraordinarul și obișnuitul: Schimbările sociale din Shanghai în timpul Revoluției Culturale), Shanghai cishu chubanshe, Shanghai, 2011.
- Johnson, Paul Christopher, „Secretism and the Apotheosis of Duvalier”, *Journal of the American Academy of Religion*, 74, nr. 2 (iunie 2006), pp. 420-445.
- Kallis, Aristotle, *The Third Rome, 1922-43: The Making of the Fascist Capital*, Palgrave Macmillan, Houndmills, Basingstoke, 2014.
- Kebede, Messay, *Ideology and Elite Conflicts: Autopsy of the Ethiopian Revolution*, Lexington Books, Lanham, MD, 2011.
- Keil, Thomas J., *Romania's Tortured Road toward Modernity*, Columbia University Press, New York, 2006.
- Keller, Edmund J., *Revolutionary Ethiopia*, Indiana University Press, Bloomington, IN, 1988.
- Kershaw, Ian, *Hitler, 1889-1936: Hubris*, Allen Lane, Londra, 1998.
- Kershaw, Ian, *The „Hitler Myth”: Image and Reality in the Third Reich*, Oxford University Press, Oxford, 2001.
- King, David, *The Commissar Vanishes: The Falsification of Photographs and Art in Stalin's Russia*, Metropolitan Books, New York, 1997.
- Kirkpatrick, Ivone, *Mussolini: Study of a Demagogue*, Hawthorn Books, New York, 1964.
- Klibansky, Raymond (ed.), *Benito Mussolini's Memoirs 1942-1943*, Howard Fertig, New York, 1975.
- König, Wolfgang, „Der Volksempfänger und die Radioindustrie. Ein Beitrag zum Verhältnis von Wirtschaft und Politik im Nationalsozialismus”, în *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 90, nr. 3 (2003), pp. 269-289.
- Koon, Tracy H., *Believe, Obey, Fight: Political Socialization of Youth in Fascist Italy, 1922-1943*, University of North Carolina Press, Chapel Hill, NC, 1985.
- Kopperschmidt, Josef (ed.), *Hitler der Redner*, Wilhelm Fink Verlag, München, 2003.
- Korn, David A., *Ethiopia, the United States and the Soviet Union*, Southern Illinois University Press, Carbondale, IL, 1986.
- Kotkin, Stephen, *Stalin: Paradoxes of Power, 1878-1928*, Penguin Press, New York, 2014.
- Kotkin, Stephen, *Stalin: Waiting for Hitler, 1929-1941*, Penguin Press, New York, 2017.

- Kraus, Richard Curt, *Brushes with Power: Modern Politics and the Chinese Art of Calligraphy*, University of California Press, Berkeley, CA, 1991.
- Ladany, Laszlo, *The Communist Party of China and Marxism, 1921-1985: A Self-Portrait*, Hurst, Londra, 1988.
- Lankov, Andrei, *Crisis in North Korea: The Failure of De-Stalinization, 1956*, University of Hawai'i Press, Honolulu, 2005.
- Lankov, Andrei, *From Stalin to Kim Il Sung: The Formation of North Korea, 1945-1960*, Rutgers University Press, New Brunswick, NJ, 2002.
- Lankov, Andrei, *North of the DMZ: Essays on Daily Life in North Korea*, McFarland, Jefferson, NC, 2007.
- Lankov, Andrei, *The Real North Korea: Life and Politics in the Failed Stalinist Utopia*, Oxford University Press, Oxford, 2013.
- Leese, Daniel, *Mao Cult: Rhetoric and Ritual in China's Cultural Revolution*, Cambridge University Press, Cambridge, 2011.
- Li Rui, *Dayuejin qin liji (Relatarea unui martor al Marelui Salt Înainte)*, Nanfang chubanshe, Haikou, 1999.
- Li Rui, *Lushan huiyi shilu (O înregistrare autentică a conferinței de la Lushan)*, Tiandi tushu youxian gongsi, Hong Kong, ed. a II-a, 2009.
- Li Zhisui, *The Private Life of Chairman Mao: The Memoirs of Mao's Personal Physician*, Random House, New York, 1994.
- Lim Un, *The Founding of a Dynasty in North Korea: An Authentic Biography of Kim Il-song*, Jiyu-sha, Tokyo, 1982.
- Locard, Henri, *Pol Pot's Little Red Book: The Sayings of Angkar*, Silkworm Books, Bangkok, 2004.
- Lundahl, Mats, „Papa Doc: Innovator in the Predatory State”, *Scandia*, 50, nr. 1 (1984), pp. 39-78.
- MacFarquhar, Roderick și Michael Schoenhals, *Mao's Last Revolution*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 2006.
- Machiavelli, Niccolò, *The Prince*, trad. de Tim Parks, Penguin Books, Londra, 2009.
- Mack Smith, Denis, „Mussolini: Reservations about Renzo De Felice's Biography”, *Modern Italy*, 5, nr. 2 (2000), pp. 193-210.
- Mack Smith, Denis, *Mussolini*, Weidenfeld & Nicolson, Londra, 1981.
- Marcus, Harold G., *A History of Ethiopia*, University of California Press, Berkeley, CA, 1994.
- Marquis, John, *Papa Doc: Portrait of a Haitian Tyrant 1907-1971*, LMH Publishing Limited, Kingston, 2007.
- Martin, Bradley K., *Under the Loving Care of the Fatherly Leader: North Korea and the Kim Dynasty*, Thomas Dunne Books, New York, 2004.

- McNeal, Robert H., *Stalin: Man and Rule*, New York University Press, New York, 1988.
- Medvedev, Roy, *Let History Judge: The Origins and Consequences of Stalinism*, Knopf, New York, 1972.
- Melograni, Piero, „The Cult of the Duce in Mussolini's Italy”, *Journal of Contemporary History*, 11, nr. 4 (octombrie 1976), pp. 221-237.
- Merridale, Catherine, *Ivan's War: The Red Army 1939-45*, Faber and Faber, Londra, 2005.
- Mocanescu, Alice, „Surviving 1956: Gheorge Gheorghiu-Dej and the «Cult of Personality» in Romania”, în Apor Balázs, Jan C. Behrends, Polly Jones și E.A. Rees (eds.), *The Leader Cult in Communist Dictatorships: Stalin and the Eastern Bloc*, Palgrave Macmillan, Houndmills, Basingstoke, 2004, pp. 246-260.
- Moorhouse, Roger, „Germania: Hitler's Dream Capital”, *History Today*, 62, nr. 3 (martie 2012).
- Moseley, Ray, *Mussolini: The Last 600 Days of Il Duce*, Taylor Trade Publishing, Lanham, MD, 2004.
- Munro, Martin, *Tropical Apocalypse: Haiti and the Caribbean End*, University of Virginia Press, Charlottesville, VA, 2015.
- Murck, Alfreda (ed.), *Mao's Golden Mangoes and the Cultural Revolution*, Scheidegger and Spiess, Zürich, 2013.
- Myers, Brian R., „The Watershed that Wasn't: Re-Evaluating Kim Il-sung's «Juche Speech» of 1955”, *Acta Koreana*, 9, nr. 1 (ianuarie 2006), pp. 89-115.
- Nagorski, Andrew, *Hitlerland: American Eyewitnesses to the Nazi Rise to Power*, Simon & Schuster, New York, 2012.
- Nagorski, Andrew, *The Greatest Battle: Stalin, Hitler, and the Desperate Struggle for Moscow that Changed the Course of World War II*, Simon & Schuster, New York, 2008.
- Nathan, Andrew J., „Foreword”, în Li Zhisui, *The Private Life of Chairman Mao: The Memoirs of Mao's Personal Physician*, Random House, New York, 1994, pp. vii-xiv.
- Neiberg, Michael, *Potsdam: The End of World War II and the Remaking of Europe*, Basic Books, New York, 2015.
- Nicholls, David, „Haiti: The Rise and Fall of Duvalierism”, *Third World Quarterly*, vol. 8, nr. 4 (octombrie 1986), pp. 1239-1252.
- Nitz, Wenke, *Führer und Duce: Politische Machtinszenierungen im national-sozialistischen Deutschland und im faschistischen Italien*, Böhlau Verlag, Köln, 2013.

- Oberdorfer, Don, *The Two Koreas: A Contemporary History*, Addison-Wesley, Reading, MA, 1997.
- Overy, Richard, *Russia's War: A History of the Soviet Effort: 1941-1945*, Penguin Books, Harmondsworth, 1997.
- Pacepa, Ion Mihai, *Red Horizons: The True Story of Nicolae and Elena Ceausescu's Crimes, Lifestyle, and Corruption*, Regnery Publishing, Washington, DC, 1990.
- Pantsov, Alexander V. și Steven I. Levine, *Mao: The Real Story*, Simon & Schuster, New York, 2012.
- Paul, Gerhard, *Aufstand der Bilder. Die NS-Propaganda vor 1933*, Dietz, Bonn, 1990.
- Person, James F., „North Korea's chuch'e philosophy”, în Michael J. Seth, *Routledge Handbook of Modern Korean History*, Routledge, Londra, 2016, pp. 705-798.
- Pipes, Richard, *Communism: A History of the Intellectual and Political Movement*, Phoenix Press, Londra, 2002.
- Pipes, Richard, *The Russian Revolution*, Vintage Books, New York, 1991.
- Pisch, Anita, „The Personality Cult of Stalin in Soviet Posters, 1929-1953: Archetypes, Inventions and Fabrications”, teză de doctorat, Australian National University, 2014.
- Plamper, Jan, *The Stalin Cult: A Study in the Alchemy of Power*, Yale University Press, New Haven, 2012.
- Plew nia, Margarete, *Auf dem Weg zu Hitler: Der „völkische” Publizist Dietrich Eckart*, Schünemann Universitätsverlag, Bremen, 1970.
- Plöckinger, Othmar, *Geschichte eines Buches. Adolf Hitler's „Mein Kampf” 1922-1945*, Oldenbourg Verlag, München, 2006.
- Polyné, Millery, *From Douglass to Duvalier: U.S. African Americans, Haiti, and Pan Americanism, 1870-1964*, University of Florida Press, Gainesville, FL, 2010.
- Rabinbach, Anson și Sander L. Gilman (eds.), *The Third Reich Sourcebook*, University of California Press, Berkeley, CA, 2013.
- Radchenko, Sergey și David Wolff, „To the Summit via Proxy-Summits: New Evidence from Soviet and Chinese Archives on Mao's Long March to Moscow, 1949”, *Cold War International History Project Bulletin*, nr. 16 (iarna 2008), pp. 105-182.
- Rees, E.A., „Leader Cults: Varieties, Preconditions and Functions”, în Apor Balázs, Jan C. Behrends, Polly Jones și E.A. Rees (eds.), *The Leader Cult in Communist Dictatorships: Stalin and the Eastern Bloc*, Palgrave Macmillan, Houndmills, Basingstoke, 2004, pp. 3-26.

- Reid, Richard J., *Frontiers of Violence in North-East Africa: Genealogies of Conflict since c.1800*, Oxford University Press, Oxford, 2011.
- Rivoire, Mario, *Vita e morte del fascismo*, Edizioni Europee, Milano, 1947.
- Rolf, Malte, „A Hall of Mirrors: Sovietizing Culture under Stalinism”, *Slavic Review*, 68, nr. 3 (toamna 2009), pp. 601-630.
- Rolf, Malte, „Working towards the Centre: Leader Cults and Spatial Politics”, în Apor Balázs, Jan C. Behrends, Polly Jones și E.A. Rees (eds.), *The Leader Cult in Communist Dictatorships: Stalin and the Eastern Bloc*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2004, pp. 141-159.
- Rotberg, Robert I., *Haiti: The Politics of Squalor*, Houghton Mifflin, Boston, 1971.
- Ryang, Sonia, *Writing Selves in Diaspora: Ethnography of Autobiographics of Korean Women in Japan and the United States*, Lexington Books, Lanham, MD, 2008.
- Salisbury, Harrison, *The 900 Days: The Siege of Leningrad*, Da Capo Press, New York, Cambridge, MA, 1985.
- Santoro, Lorenzo, *Roberto Farinacci e il Partito Nazionale Fascista 1923-1926*, Rubbettino, Soveria Mannelli, 2008.
- Scalapino, Robert A. și Chong-sik Lee, *Communism in Korea. Part I: The Movement*, University of California Press, Berkeley, CA, 1972.
- Schlenker, Ines, *Hitler's Salon: The Große Deutsche Kunstausstellung at the Haus der Deutschen Kunst in Munich 1937-1944*, Peter Lang AG, Berna, 2007.
- Schmitz, David F., *The United States and Fascist Italy, 1922-1940*, University of North Carolina Press, Chapel Hill, NC, 1988.
- Schmölders, Claudia, *Hitler's Face: The Biography of an Image*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2005.
- Schneider, Wolfgang, *Alltag unter Hitler*, Rowohlt Berlin Verlag, Berlin, 2000.
- Schram, Stuart R., „Party Leader or True Ruler? Foundations and Significance of Mao Zedong's Personal Power”, în Stuart R. Schram (ed.), *Foundations and Limits of State Power in China*, School of Oriental and African Studies, Londra, 1987, pp. 203-256.
- Schrift, Melissa, *Biography of a Chairman Mao Badge: The Creation and Mass Consumption of a Personality Cult*, Rutgers University Press, New Brunswick, NJ, 2001.
- Sebag Montefiore, Simon, *Stalin: The Court of the Red Tsar*, Knopf, New York, 2004.

- Sedita, Giovanni, *Gli intellettuali di Mussolini: La cultura finanziata dal fascismo*, Casa Editrice Le Lettere, Florența, 2010.
- Semmens, Kristin, *Seeing Hitler's Germany: Tourism in the Third Reich*, Palgrave Macmillan, Houndmills, Basingstoke, 2005.
- Service, Robert, *Stalin: A Biography*, Macmillan, Basingstoke, 2004.
- Siani-Davies, Peter, *The Romanian Revolution of December 1989*, Cornell University Press, Ithaca, NY, 2007.
- Sobanet, Andrew, „Henri Barbusse, Official Biographer of Joseph Stalin”, *French Cultural Studies*, 24, nr. 4 (noiembrie 2013), pp. 359-375.
- Sohier, Estelle, „Politiques de l'image et pouvoir royal en Éthiopie de Menilek II à Haylä Sellasé (1880-1936)”, teză de doctorat, Universitatea Paris I, 2007.
- Sösemann, Bernd, „Die Macht der allgegenwärtigen Suggestion. Die Wochensprüche der NSDAP als Propagandamittel”, *Jahrbuch 1989*, Berliner Wissenschaftliche Gesellschaft, Berlin, 1990, pp. 227-248.
- Sösemann, Bernd, *Propaganda: Medien und Öffentlichkeit in der NS-Diktatur*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2011.
- Stratigakos, Despina, *Hitler at Home*, Yale University Press, New Haven, CT, 2015.
- Suh, Dae-sook, *Kim Il-sung: The North Korean Leader*, Columbia University Press, New York, 1988.
- Sun, Judy și Greg Wang, „Human Resource Development in China and North Korea”, în Thomas N. Garavan, Alma M. McCarthy și Michael J. Morley (eds.), *Global Human Resource Development: Regional and Country Perspectives*, Routledge, Londra, 2016, pp. 86-103.
- Sweeney, John, *The Life and Evil Times of Nicolae Ceausescu*, Hutchinson, Londra, 1991.
- Szalontai, Balázs, *Kim Il Sung in the Khrushchev Era: Soviet-DPRK Relations and the Roots of North Korean Despotism, 1953-1964*, Stanford University Press, Stanford, 2006.
- Tareke, Gebru, *The Ethiopian Revolution: War in the Horn of Africa*, Yale University Press, New Haven, CT, 2009.
- Taubman, William, *Khrushchev: The Man and his Era*, Free Press, Londra, 2003.
- Taylor, Jay, *The Generalissimo: Chiang Kai-shek and the Struggle for Modern China*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 2009.
- Tiruneh, Andargatchew, *The Ethiopian Revolution 1974-87*, Cambridge University Press, Cambridge, 1993.

- Tismaneanu, Vladimir, *Stalinism for All Seasons: A Political History of Romanian Communism*, University of California Press, Berkeley, CA, 2003.
- Tola, Babile, *To Kill a Generation: The Red Terror in Ethiopia*, Free Ethiopia Press, Washington, 1989.
- Tucker, Robert C., „Memoir of a Stalin Biographer”, *Princeton Alumni Weekly*, nr. 83, 3 noiembrie 1982, pp. 21-31.
- Tucker, Robert C., „The Rise of Stalin's Personality Cult”, *American Historical Review*, 84, nr. 2 (aprilie 1979), pp. 347-366.
- Ullrich, Volker, *Hitler: Ascent 1889-1939*, Alfred Knopf, New York, 2016.
- Vasilieva, Larissa, *Kremlin Wives*, Arcade Publishing, New York, 1992.
- Ventresca, Robert A., *Soldier of Christ: The Life of Pope Pius XII*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 2013.
- Wang, Helen, *Chairman Mao Badges: Symbols and Slogans of the Cultural Revolution*, British Museum, Londra, 2008.
- Wedeer, Lisa, *Ambiguities of Domination: Politics, Rhetoric, and Symbolism in Contemporary Syria*, University of Chicago Press, Chicago, 1999.
- Weintraub, Stanley, „GBS and the Despots”, *Times Literary Supplement*, 22 august 2011.
- Weintraub, Stanley, *Journey to Heartbreak: The Crucible Years of Bernard Shaw*, Weybright and Talley, New York, 1971.
- Werth, Alexander, *Russia at War, 1941-1945: A History*, Skyhorse Publishing, New York, 2011.
- White, Lynn T. III, *Policies of Chaos: The Organizational Causes of Violence in China's Cultural Revolution*, Princeton University Press, Princeton, 1989.
- Wilson, Verity, „Dress and the Cultural Revolution”, în Valerie Steele și John S. Major (eds.), *China Chic: East Meets West*, Yale University Press, New Haven, CT, 1999, pp. 167-186.
- Wingrove, Paul, „Mao in Moscow, 1949-50: Some New Archival Evidence”, *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, 11, nr. 4 (decembrie 1995), pp. 309-334.
- Wolff, David, „«One Finger's Worth of Historical Events»: New Russian and Chinese Evidence on the Sino-Soviet Alliance and Split, 1948-1959”, *Cold War International History Project Bulletin*, nr. 30 (august 2002), pp. 1-74.
- Wylie, Raymond F., *The Emergence of Maoism: Mao Tse-tung, Ch'en Po-ta, and the Search for Chinese Theory, 1935-1945*, Stanford University Press, Palo Alto, CA, 1980.

- Yurchak, Alexei, „Bodies of Lenin: The Hidden Science of Communist Sovereignty”, *Representations*, nr. 129 (iarna 2015), pp. 116-157.
- Zelege, Elleni Centime, „Addis Ababa as Modernist Ruin”, *Callaloo*, 33, nr. 1 (primăvara 2010), pp. 117-135.
- Zewde, Bahru, *A History of Modern Ethiopia*, James Currey, Londra, 2001.

Note

Prefață

1. W.M. Thackeray, *The Paris Sketch Book*, Collin's Clear-Type Press, Londra, 1840, p. 369.
2. Peter Burke, *The Fabrication of Louis XIV*, Yale University Press, New Haven, CT, 1992.
3. Vezi, de exemplu, discuția din lucrarea exemplară a Lisei Wedeen *Ambiguities of Domination: Politics, Rhetoric, and Symbolism in Contemporary Syria*, University of Chicago Press, Chicago, 1999; vezi și Yves Cohen, „The Cult of Number One in an Age of Leaders”, *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, vol. 8, nr. 3 (vara 2007), pp. 597-634.
4. Andrew J. Nathan, „Foreword”, în Li Zhisui, *The Private Life of Chairman Mao: The Memoirs of Mao's Personal Physician*, Random House, New York, 1994, p. x.
5. Ian Kershaw, *The „Hitler Myth”: Image and Reality in the Third Reich*, Oxford University Press, Oxford, 2001.
6. Stephen F. Cohen, *Rethinking the Soviet Experience: Politics and History since 1917*, Oxford University Press, Oxford, 1985, p. 101.
7. Paul Hollander, *Political Pilgrims: Western Intellectuals in Search of the Good Society*, Routledge, Londra, 2017; Paul Hollander, *From Benito Mussolini to Hugo Chavez: Intellectuals and a Century of Political Hero Worship*, Cambridge University Press, Cambridge, 2017.
8. Henri Locard, *Pol Pot's Little Red Book: The Sayings of Angkar*, Silk-worm Books, Bangkok, 2004, p. 99.

1. Aristotle Kallis, *The Third Rome, 1922-43: The Making of the Fascist Capital*, Palgrave Macmillan, Houndmills, Basingstoke, 2014, p. 245.

2. Christopher Duggan, „The Internalisation of the Cult of the Duce: The Evidence of Diaries and Letters”, în Stephen Gundle, Christopher Duggan și Giuliana Pieri (eds.), *The Cult of the Duce: Mussolini and the Italians*, Manchester University Press, Manchester, 2013, p. 130.
3. ACS, SPD, CO, b. 2762, f. 509819.
4. ACS, SPD, b. 386, f. 142471, 29 aprilie 1933, b. 386, f. 142484, 6 iunie 1933; b. 2773, decembrie 1938.
5. Herman Finer, *Mussolini's Italy*, Holt and Co., New York, 1935, p. 298.
6. Denis Mack Smith, „Mussolini, Artist in Propaganda: The Downfall of Fascism”, *History Today*, 9, nr. 4 (aprilie 1959), p. 224.
7. Peter Neville, *Mussolini*, Routledge, Abingdon, 2015, p. 46.
8. Ivone Kirkpatrick, *Mussolini: Study of a Demagogue*, Hawthorn Books, New York, 1964, p. 89; Denis Mack Smith, *Mussolini*, Weidenfeld & Nicolson, Londra, 1981, p. 39.
9. Emilio Gentile citat în Lucy Hughes-Hallett, *Gabriele d'Annunzio: Poet, Seducer, and Preacher of War*, 4th Estate, Londra, 2013, loc. 179.
10. Kirkpatrick, *Mussolini*, pp. 98-99.
11. Mack Smith, *Mussolini*, p. 54.
12. *Ibidem*, pp. 54-55; Kirkpatrick, *Mussolini*, p. 151; *The Times*, 28 octombrie 1929, p. 14.
13. Kirkpatrick, *Mussolini*, p. 156; George Slocombe, *The Tumult and the Shouting*, Windmill Press, Kingswood, 1936, p. 148.
14. Kirkpatrick, *Mussolini*, p. 176.
15. *Ibidem*, pp. 107 și 200-202.
16. Quinto Navarra, *Memorie del cameriere di Mussolini*, Longanesi, Milano, 1972, pp. 17-18; Dino Biondi, *La fabbrica del Duce*, Vallecchi, Florența, 1967, p. 96.
17. Navarra, *Memorie del cameriere di Mussolini*, p. 173.
18. Guido Bonsaver, *Censorship and Literature in Fascist Italy*, University of Toronto Press, Toronto, 2007, pp. 19-20.
19. Discursul lui Mussolini către Camera deputaților, 3 ianuarie 1925, Patrick G. Zander, *The Rise of Fascism: History, Documents, and Key Questions*, ABC-Clio, Santa Barbara, CA, 2016, p. 140.
20. Bonsaver, *Censorship and Literature in Fascist Italy*, pp. 20-21; Mack Smith, *Mussolini*, p. 87.
21. William Bolitho, *Italy under Mussolini*, Macmillan, New York, 1926, p. 107; citatul lui Mussolini despre stat este adesea menționat, iar prima dată apare în „Per la medaglia dei benemeriti del comune di Milano”, 28 octombrie 1925, Benito Mussolini, *Opera Omnia*, La Fenice, Florența, 1956, vol. 21, p. 425.

22. Bolitho, *Italy under Mussolini*, p. 107.
23. Kirkpatrick, *Mussolini*, p. 244; Mack Smith, *Mussolini*, p. 102.
24. ACS, SPD, Carteggio Ordinario, b. 234, f. 2795, pp. 19731-19736, mai 1923; Lorenzo Santoro, *Roberto Farinacci e il Partito Nazionale Fascista 1923-1926*, Rubbettino, Soveria Mannelli, 2008, pp. 197-198.
25. Mack Smith, *Mussolini*, pp. 102-103; Mario Rivoire, *Vita e morte del fascismo*, Edizioni Europee, Milano, 1947, p. 107.
26. Augusto Turati, *Una rivoluzione e un capo*, Libreria del Littorio, Roma, 1927, pp. 35 și 143; Partito Nazionale Fascista, *Le origini e lo sviluppo del fascismo, attraverso gli scritti e la parola del Duce e le deliberazioni del P.N.F. dall'intervento alla marcia su Roma*, Libreria del Littorio, Roma, 1928, p. xiii.
27. Navarra, *Memorie del cameriere di Mussolini*, pp. 197-199.
28. Percy Winner, „Mussolini: A Character Study”, *Current History*, 28, nr. 4 (iulie 1928), p. 526; Bolitho, *Italy under Mussolini*, p. 62; Slocombe, *The Tumult and the Shouting*, p. 149.
29. Camillo Berneri, *Mussolini grande attore*, Edizioni dell'Archivio Famiglia Berneri, Pistoia, ed. I, 1934, ed. a II-a, 1983, pp. 25-26; Mack Smith, *Mussolini*, p. 124.
30. William Sloane Kennedy, *Italy in Chains*, Stonecraft Press, West Yarmouth, MA, 1927, p. 18; Henri Béraud, *Ce que j'ai vu à Rome*, Les Editions de France, Paris, 1929, p. 38; Rivoire, *Vita e morte del fascismo*, p. 99.
31. Adrian Lyttelton, *The Seizure of Power: Fascism in Italy, 1919-1929*, Weidenfeld & Nicolson, Londra, ed. a II-a, 1987, p. 401.
32. Béraud, *Ce que j'ai vu à Rome*, pp. 37-42; despre imaginea lui Mussolini, vezi și Simonetta Falasca-Zamponi, *Fascist Spectacle: The Aesthetics of Power in Mussolini's Italy*, University of California Press, Berkeley, CA, 2000.
33. Margherita Sarfatti, *The Life of Benito Mussolini*, Butterworth, Londra, 1925, pp. 29-30, 44 și 230.
34. Berneri, *Mussolini grande attore*, pp. 26-28; Vincenzo de Gaetano, *Il libro dell'Avanguardista*, Società Tip. Editrice Siciliana, Catania, 1927, pp. 45-46; și Sckem Gremigni, *Duce d'Italia*, Istituto di Propaganda d'Arte e Cultura, Milano, 1927.
35. Navarra, *Memorie del cameriere di Mussolini*, pp. 110-112, 124-125 și 135; Emil Ludwig, *Talks with Mussolini*, Little, Brown, and Co., Boston, 1933, p. 80; Kirkpatrick, *Mussolini*, p. 159.
36. Winner, „Mussolini: A Character Study”, p. 525.

37. René Benjamin, *Mussolini et son peuple*, Librairie Plon, Paris, 1937, p. 235; Maurice Bedel, *Fascisme An VII*, Gallimard, Paris, 1929, pp. 18-19; Berneri, *Mussolini grande attore*, p. 43.
38. Navarra, *Memorie del cameriere di Mussolini*, p. 161; Romain Hayes, *Subhas Chandra Bose in Nazi Germany: Politics, Intelligence and Propaganda, 1941-1943*, Hurst, Londra, 2011, pp. 9-10; Robert Blake și Wm Roger Louis (eds.), *Churchill*, Clarendon Press, Oxford, 2002, p. 258; Edwin P. Hoyt, *Mussolini's Empire: The Rise and Fall of the Fascist Vision*, Wiley, New York, 1994, p. 115; vezi și John Patrick Diggins, *Mussolini and Fascism: The View from America*, Princeton University Press, Princeton, 1972; David F. Schmitz, *The United States and Fascist Italy, 1922-1940*, University of North Carolina Press, Chapel Hill, NC, 1988.
39. Roberto Festorazzi, *Starace. Il mastino della rivoluzione fascista*, Ugo Mursia, Milano, 2002, p. 71.
40. Piero Melograni, „The Cult of the Duce in Mussolini's Italy”, *Journal of Contemporary History*, 11, nr. 4 (octombrie 1976), pp. 221-224; vezi și Winner, „Mussolini: A Character Study”, p. 518.
41. Berneri, *Mussolini grande attore*, p. 54; Kirkpatrick, *Mussolini*, p. 161.
42. Tracy H. Koon, *Believe, Obey, Fight: Political Socialization of Youth in Fascist Italy, 1922-1943*, University of North Carolina Press, Chapel Hill, NC, 1985, pp. 111-112; Mack Smith, *Mussolini*, pp. 175-176; G. Franco Romagnoli, *The Bicycle Runner: A Memoir of Love, Loyalty, and the Italian Resistance*, St Martin's Press, New York, 2009, p. 48.
43. O listă a ziarelor subvenționate apare în ACS, MCP, Rapoarte, b. 7, f. 73; mottourile sunt în ACS, MCP, Gabinetto, b. 44, f. 259, „Motti del Duce”; despre schimbul de informații dintre Ciano și Goebbels vezi Wenke Nitz, *Führer und Duce: Politische Machtinszenierungen im nationalsozialistischen Deutschland und im faschistischen Italien*, Böhlau Verlag, Köln, 2013, p. 112.
44. Bonsaver, *Censorship and Literature in Fascist Italy*, pp. 61 și 124; Giovanni Sedita estimează că 632 de milioane de lire au fost folosite ca subvenții atât către ziare, cât și către persoane fizice; Giovanni Sedita, *Gli intellettuali di Mussolini: La cultura finanziata dal fascismo*, Casa Editrice Le Lettere, Florența, 2010, p. 17; Asvero Gravelli, *Uno e Molti: Interpretazioni spirituali di Mussolini*, Nuova Europa, Roma, 1938, pp. 29 și 31; subvenția primită de autor este menționată într-o anexă publicată în Sedita, *Gli intellettuali di Mussolini*, p. 202.
45. Philip Cannistraro, *La fabbrica del consenso: Fascismo e mass media*, Laterza, Bari, 1975, pp. 228-241.

46. Navarra, *Memorie del cameriere di Mussolini*, pp. 114-115.
47. Franco Ciarlantini, *De Mussolini onzer verbeelding*, De Amsterdamsche Keurkamer, Amsterdam, 1934, p. 145.
48. Paul Baxa, „«Il nostro Duce»: Mussolini's Visit to Trieste in 1938 and the Workings of the Cult of the Duce”, *Modern Italy*, 18, nr. 2 (mai 2013), pp. 121-126; Frank Iezzi, „Benito Mussolini, Crowd Psychologist”, *Quarterly Journal of Speech*, 45, nr. 2 (aprilie 1959), p. 167.
49. Iezzi, „Benito Mussolini, Crowd Psychologist”, pp. 167-169.
50. Stephen Gundle, „Mussolini's Appearances in the Regions”, în Gundle, Duggan și Pieri (eds.), *The Cult of the Duce*, pp. 115-117.
51. Koon, *Believe, Obey, Fight*, p. 30; Dino Alfieri și Luigi Freddi, (eds.), *Mostra della Rivoluzione Fascista*, Partidul Național Fascist, Roma, 1933, p. 9; Dino Alfieri, *Exhibition of the Fascist Revolution: 1st Decennial of the March on Rome*, Istituto Italiano d'Arti Grafiche, Bergamo, 1933.
52. Edoardo Bedeschi, *La giovinezza del Duce: Libro per la gioventù italiana*, ed. a II-a, Società Editrice Internazionale, Torino, 1940, p. 122; August Bernhard Hasler, „Das Duce-Bild in der faschistischen Literatur”, *Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken*, vol. 60, 1980, p. 497; Sofia Serenelli, „A Town for the Cult of the Duce: Predappio as a Site of Pilgrimage”, în Gundle, Duggan și Pieri (eds.), *The Cult of the Duce*, pp. 95 și 101-102.
53. ACS, SPD CO, b. 869, f. 500027/IV, „Omaggi mandati a V.T.”.
54. Kirkpatrick, *Mussolini*, p. 170; multe fascii pot fi găsite și în zilele noastre, vezi Max Page, *Why Preservation Matters*, Yale University Press, New Haven, CT, 2016, pp. 137-138; Ludwig, *Talks with Mussolini*, p. 121.
55. Mack Smith, *Mussolini*, p. 136; Kirkpatrick, *Mussolini*, pp. 275-276; vezi și Eugene Pooley, „Mussolini and the City of Rome”, în Gundle, Duggan și Pieri (eds.), *The Cult of the Duce*, p. 209-224.
56. Michael Mann, *The Dark Side of Democracy: Explaining Ethnic Cleansing*, Cambridge University Press, Cambridge, 2015, p. 309; Dominik J. Schaller, „Genocide and Mass Violence in the «Heart of Darkness»: Africa in the Colonial Period”, în Donald Bloxham și A. Dirk Moses, *The Oxford Handbook of Genocide Studies*, Oxford University Press, Oxford, 2010, p. 358; vezi și Mack Smith, *Mussolini*, p. 171.
57. Kirkpatrick, *Mussolini*, pp. 288-289.
58. Jean Ajalbert, *L'Italie en silence et Rome sans amour*, Albin Michel, Paris, 1935, pp. 227-228.
59. Mack Smith, *Mussolini*, pp. 190 și 197.
60. Ruth Ben-Ghiat, *Fascist Modernities: Italy, 1922-1945*, University of California Press, Berkeley, CA, 2001, p. 216; Ian Campbell, *The Addis*

- Ababa Massacre: Italy's National Shame*, Hurst, Londra, 2017; incidentul cu Graziani este povestit în Navarra, *Memorie del cameriere di Mussolini*, p. 202.
61. Pentru a da un singur exemplu, jurnalistul Henry Soullier a primit mii de franci elvețieni pentru a vizita Addis Abeba; ACS, MCP, Gabinetto, b. 10.
 62. Romagnoli, *The Bicycle Runner*, p. 48; ACS, SPD, Carteggio Ordinario, b. 386, f. 142470, 23 august 1936.
 63. Kirkpatrick, *Mussolini*, pp. 331-332.
 64. Santi Corvaja, *Hitler and Mussolini: The Secret Meetings*, Enigma Books, New York, 2008, pp. 27-28; Alfred Rosenberg, *Das politische Tagebuch Alfred Rosenbergs aus den Jahren 1934/35 und 1939/40: Nach der photographischen Wiedergabe der Handschrift aus den Nürnberger Akten*, Deutscher Taschenbuch Verlag, München, 1964, p. 28.
 65. Kirkpatrick, *Mussolini*, pp. 350-354.
 66. Galeazzo Ciano, *The Ciano Diaries, 1939-1943*, Simon Publications, Safety Harbor, FL, 2001, pp. 43-44 și 53 [ed. rom.: Contele Galeazzo Ciano, *Jurnal politic*, traducere de Dragoș Nedelescu, Elit, Ploiești, 1997].
 67. Mack Smith, *Mussolini*, pp. 230 și 249.
 68. Ciano, *The Ciano Diaries, 1939-1943*, p. 138.
 69. *Ibidem*, p. 223, vezi și p. 222; Mack Smith, *Mussolini*, pp. 237 și 240-243.
 70. Renzo de Felice, *Mussolini il Fascista*, vol. I, *La conquista del potere, 1921-1925*, Giulio Einaudi, Torino, 1966, p. 470; despre izolarea lui, vezi Navarra, *Memorie del cameriere di Mussolini*, pp. 45-46, și Kirkpatrick, *Mussolini*, p. 167.
 71. Navarra, *Memorie del cameriere di Mussolini*, pp. 140 și 203; Ciano, *The Ciano Diaries, 1939-1943*, pp. 18-19.
 72. Mack Smith, *Mussolini*, pp. 240-247.
 73. Melograni, „The Cult of the Duce in Mussolini's Italy”, p. 221.
 74. Duggan, „The Internalisation of the Cult of the Duce”, pp. 132-133.
 75. Emilio Gentile, *The Sacralisation of Politics in Fascist Italy*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1996, pp. 151-152.
 76. Emilio Lussu, *Enter Mussolini: Observations and Adventures of an Anti-Fascist*, Methuen & Co., Londra, 1936, p. 169; Romagnoli, *The Bicycle Runner*, p. 67.
 77. Christopher Duggan, *Fascist Voices: An Intimate History of Mussolini's Italy*, Oxford University Press, Oxford, 2013, pp. 177 și 257-258; Ajalbert, *L'Italie en silence et Rome sans amour*, p. 231; Paul Corner, *The Fascist Party and Popular Opinion in Mussolini's Italy*, Oxford University Press, Oxford, 2012, pp. 200 și 250.

78. Mack Smith, *Mussolini*, p. 239.
79. Ciano, *The Ciano Diaries, 1939-1943*, p. 264.
80. ACS, MCP, Gabinetto, b. 43, pp. 39 ff, 20 noiembrie 1940, Mack Smith, *Mussolini*, p. 260; ACS, MCP, Gabinetto, b. 44, f. 258, p. 29, despre lupta împotriva radiourilor clandestine.
81. Kirkpatrick, *Mussolini*, pp. 494-495; Ciano, *The Ciano Diaries, 1939-1943*, p. 583.
82. Kirkpatrick, *Mussolini*, p. 515.
83. Winner, „Mussolini: A Character Study”, p. 526; ACS, MCP, Gabinetto, b. 44, f. 258, 12 martie 1943, p. 5.
84. Angelo M. Imbriani, *Gli italiani e il Duce: Il mito e l'immagine di Mussolini negli ultimi anni del fascismo (1938-1943)*, Liguori, Napoli, 1992, pp. 171-176.
85. Robert A. Ventresca, *Soldier of Christ: The Life of Pope Pius XII*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 2013, p. 192.
86. Imbriani, *Gli italiani e il Duce*, pp. 184-185.
87. Mack Smith, *Mussolini*, p. 298.
88. Gentile, *The Sacralisation of Politics in Fascist Italy*, p. 152; Italo Calvino, „Il Duce's Portraits”, *New Yorker*, 6 ianuarie 2003, p. 34; John Foot, *Italy's Divided Memory*, Palgrave Macmillan, Houndmills, Basingstoke, 2009, p. 67.
89. Ray Moseley, *Mussolini: The Last 600 Days of Il Duce*, Taylor Trade Publishing, Lanham, MD, 2004, p. 2.
90. Romagnoli, *The Bicycle Runner*, p. 259.

2

Hitler

1. H.R. Trevor-Roper (ed.), *Hitler's Table Talk 1941-1944*, Enigma Books, New York, 2000, p. 10.
2. Margarete Plewnia, *Auf dem Weg zu Hitler: Der „völkische” Publizist Dietrich Eckart*, Schönmeyer Universitätsverlag, Bremen, 1970, p. 84.
3. Adolf Hitler, *Mein Kampf*, Franz Eher Verlag, München, 1943, p. 235 [ed. rom.: Adolf Hitler, *Lupta mea*, traducere de Iosua Călin, Beladi, Craiova, 1999, p. 148].
4. Ernst Hanfstaengl, *Unheard Witness*, Lippincott, Philadelphia, 1957, pp. 34-37; pentru informații privind mărimea audienței, vezi Volker Ullrich, *Hitler: Ascent 1889-1939*, Alfred Knopf, New York, 2016, p. 95.
5. Plewnia, *Auf dem Weg zu Hitler*, pp. 69 și 84-90.

6. Ian Kershaw, *Hitler, 1889-1936: Hubris*, Allen Lane, Londra, 1998, pp. 162-163; Plewnia, *Auf dem Weg zu Hitler*, p. 81.
7. Georg Franz-Willing, *Die Hitlerbewegung. Der Ursprung, 1919-1922*, R.v. Decker's Verlag G. Schenck, Hamburg, 1962, ed. a II-a, 1972, pp. 124-128 și 218-219.
8. Hanfstaengl, *Unheard Witness*, p. 70; Rudolf Herz, *Hoffmann & Hitler: Fotografie als Medium des Führer Mythos*, Klinkhardt and Biermann, München, 1994, pp. 92-93 și 99.
9. Plewnia, *Auf dem Weg zu Hitler*, p. 90; Ullrich, *Hitler*, p. 113; Ludolf Herbst, *Hitlers Charisma. Die Erfindung eines deutschen Messias*, S. Fischer Verlag, Frankfurt am Main, 2010, pp. 147-149.
10. Hanfstaengl, *Hitler*, p. 86.
11. William L. Shirer, *The Rise and Fall of the Third Reich: A History of Nazi Germany*, Simon & Schuster, New York, reeditare cu ocazia celei de-a 50-a aniversări, 2011, pp. 75-76.
12. Adolf Hitler, *Mein Kampf*, p. 116 [ed. rom. cit., p. 74]; termenul *Traumaller* apare în Georg Schott, *Das Volksbuch vom Hitler*, Herrmann Wiechmann, München, 1924 și 1938, p. 10.
13. Ullrich, *Hitler*, p. 189.
14. Heinrich Hoffmann, *Hitler Was My Friend: The Memoirs of Hitler's Photographer*, Burke, Londra, 1955, pp. 60-61.
15. Claudia Schmolders, *Hitler's Face: The Biography of an Image*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2009, p. 87; Herz, *Hoffmann & Hitler*, pp. 162-169.
16. Hoffmann, *Hitler Was My Friend*, pp. 61-63.
17. Ullrich, *Hitler*, pp. 199-202.
18. Joseph Goebbels, *Tagebücher 1924-1945*, Ralf Georg Reuth (ed.), Piper Verlag, München, 1992, vol. I, p. 200; Ullrich, *Hitler*, p. 208.
19. Ullrich, *Hitler*, p. 217.
20. Hitler, *Mein Kampf*, p. 96 [ed. rom. cit., p. 62]; Joseph Goebbels, *Die zweite Revolution: Briefe an Zeitgenossen*, Streiter-Verlag, Zwickau, 1928, pp. 5-8; „Der Führer”, 22 aprilie 1929, reproduc în Joseph Goebbels, *Der Angriff*, Franz Eher Verlag, München, 1935, pp. 214-216; vezi și Ernest K. Bramsted, *Goebbels and National Socialist Propaganda 1925-1945*, Michigan State University Press, East Lansing, MI, 1965, pp. 195-201.
21. Ullrich, *Hitler*, pp. 222-223.
22. Herbst, *Hitlers Charisma*, p. 215; *The Times*, 10 iunie 1931, p. 17; Richard Bessel, „The Rise of the NSDAP and the Myth of Nazi Propaganda”, *Wiener Library Bulletin*, 33, 1980, pp. 20-29.

23. Ullrich, *Hitler*, pp. 281-282.
24. Heinrich Hoffmann, *Hitler wie ihn keiner kennt*, Heinrich Hoffmann, München, 1935 (ed. I, 1932); vezi și Herz, *Hoffmann & Hitler*, pp. 245-248.
25. Bramsted, *Goebbels and National Socialist Propaganda*, pp. 202-204; Emil Ludwig, *Three Portraits: Hitler, Mussolini, Stalin*, Longmans, Green and Co., New York, 1940, p. 27.
26. Gerhard Paul, *Aufstand der Bilder. Die NS-Propaganda vor 1933*, Dietz, Bonn, 1990, pp. 204-207.
27. Ullrich, *Hitler*, pp. 330-331.
28. Richard J. Evans, „Coercion and Consent in Nazi Germany”, *Proceedings of the British Academy*, 151, 2006, pp. 53-81.
29. *Ibidem*.
30. BArch, R43II/979, 31 martie, 2 și 10 aprilie 1933.
31. BArch, R43II/979, 18 februarie, 7, 8, 11 martie 1933; R43II/976, 7 aprilie și 3 iulie 1933.
32. BArch, NS6/215, p. 16, Circulară scrisă de Martin Bormann, 6 oct. 1933.
33. Konrad Repgen și Hans Booms, *Akten der Reichskanzlei: Regierung Hitler 1933-1938*, Harald Boldt Verlag, Boppard, 1983, partea 1, vol. I, p. 467; BArch, R43II/959, 5 și 13 aprilie 1933, 29 august 1933, pp. 25-26 și 48.
34. Richard Bessel, „Charismatisches Führertum? Hitlers Image in der deutschen Bevölkerung”, în Martin Loiperdinger, Rudolf Herz și Ulrich Pohlmann (eds.), *Führerbilder: Hitler, Mussolini, Roosevelt, Stalin in Fotografie und Film*, Piper, München, 1995, pp. 16-17.
35. Ullrich, *Hitler*, p. 474.
36. *Deutschland-Berichte der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands (Sopade) 1934-1940*, Verlag Petra Nettelbeck, Salzhausen, 1980, vol. I, 1934, pp. 275-277; vezi și John Brown, *I Saw for Myself*, Selwyn and Blount, Londra, 1935, p. 35.
37. Victor Klemperer, *I Will Bear Witness: A Diary of the Nazi Years 1933-1941*, The Modern Library, New York, 1999, p. 82.
38. Discursul poate fi găsit în Rudolf Hess, „Der Eid auf Adolf Hitler”, *Reden*, Franz Eher Verlag, München, 1938, pp. 9-14, iar reacții la acesta în *Deutschland-Berichte der Sopade*, 1934, pp. 470-472.
39. Hitler, *Mein Kampf*, p. 387.
40. BArch, NS22/425, 30 august 1934, p. 149; două săptămâni mai târziu, după ce s-a raportat că unele portrete au fost distruse, printr-o nouă circulară s-a permis prezența imaginilor altor lideri, cu condiția ca portretele lui Hitler să prevaleze ca număr și ca mărime; vezi p. 148,

- 14 septembrie 1934; pentru sloganurile de la congresul din 1935, vezi Louis Bertrand, *Hitler*, Arthème Fayard, Paris, 1936, p. 45.
41. *Deutschland-Berichte der Sopade*, 1934, pp. 10-11, 471-472, 482 și 730-731.
 42. Joseph Goebbels, „*Unser Hitler!*” *Signale der neuen Zeit. 25 ausgewählte Reden von Dr. Joseph Goebbels*, NSDAP, München, 1934, pp. 141-149; vezi și Bramsted, *Goebbels and National Socialist Propaganda 1925-1945*, pp. 204-205.
 43. Bernd Sösemann, „Die Macht der allgegenwärtigen Suggestion. Die Wochensprüche der NSDAP als Propagandamittel”, *Jahrbuch 1989*, Berliner Wissenschaftliche Gesellschaft, Berlin, 1990, pp. 227-248; Victor Klemperer, *To the Bitter End: The Diaries of Victor Klemperer 1942-1945*, Weidenfeld & Nicolson, Londra, 1999, p. 106.
 44. Wolfgang Schneider, *Alltag unter Hitler*, Rowohlt Berlin Verlag, Berlin, 2000, p. 83; BArch, R58/542, p. 30, *Frankfurter Zeitung*, 25 august 1938; *Berliner Börsen Zeitung*, 7 septembrie 1938, p. 32; *Völkischer Beobachter*, 6 noiembrie 1938, p. 38.
 45. Othmar Plöckinger, *Geschichte eines Buches. Adolf Hitlers „Mein Kampf” 1922-1945*, Oldenbourg Verlag, München, 2006, pp. 414-415; BArch, R4901/4370, 6 februarie și 5 aprilie 1937.
 46. Ansgar Diller, *Rundfunkpolitik im Dritten Reich*, Deutscher Taschenbuch Verlag, München, 1980, pp. 62-63.
 47. Goebbels, *Tagebücher 1924-1945*, p. 772.
 48. Despre cantitatea și costul aparatelor de radio, vezi Wolfgang König, „Der Volksempfänger und die Radioindustrie. Ein Beitrag zum Verhältnis von Wirtschaft und Politik im Nationalsozialismus”, în *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 90, nr. 3, 2003, p. 273; *Deutschland-Berichte der Sopade*, 1934, pp. 275-277; 1936, p. 414; 1938, p. 1326; Klemperer, *I Will Bear Witness*, p. 155.
 49. Stephan Dolezel și Martin Loiperdinger, „Hitler in Parteitagsfilm und Wochenschau”, în Loiperdinger, Herz și Pohlmann, *Führerbilder*, p. 81.
 50. Despre cinematografele mobile, vezi Richard J. Evans, *The Third Reich in Power*, Penguin Books, Londra, 2006, p. 210.
 51. Hoffmann, *Hitler Was My Friend*, p. 70; Herz, *Hoffmann & Hitler*, p. 244.
 52. Ines Schlenker, *Hitler's Salon: The Große Deutsche Kunstausstellung at the Haus der Deutschen Kunst in Munich 1937-1944*, Peter Lang AG, Berna, 2007, p. 136.
 53. A.W. Kersbergen, *Onderwijs en nationaalsocialisme*, Van Gorcum, Assen, 1938, p. 21.

54. Annemarie Stiehler, *Die Geschichte von Adolf Hitler den deutschen Kindern erzählt*, Verlag des Hauslehrers, Berlin-Lichterfelde, 1936, p. 95; Kersbergen, *Onderwijs en nationaalsocialisme*, p. 22.
55. Paul Jennrich, *Unser Hitler. Ein Jugend- und Volksbuch*, Pädagogischer Verlag Hermann Schroedel, Halle (Saale), 1933, p. 75; Linda Jacobs Altman, *Shattered Youth in Nazi Germany: Primary Sources from the Holocaust*, Enslow Publishers, Berkeley Heights, NJ, 2010, p. 95.
56. Rudolf Hoke și Ilse Reiter (eds.), *Quellensammlung zur österreichischen und deutschen Rechtsgeschichte*, Böhlau Verlag, Viena, 1993, p. 544.
57. Despina Stratigakos, *Hitler at Home*, Yale University Press, New Haven, CT, 2015, pp. 24-46.
58. Albert Speer, *Inside the Third Reich*, Macmillan, New York, 1970, p. 103; Christa Schroeder, *Er war mein Chef: Aus dem Nachlaß der Sekretärin von Adolf Hitler*, Langen Müller, München, 1985, p. 71.
59. Stratigakos, *Hitler at Home*, p. 59.
60. *Ibidem*, p. 84.
61. Kristin Semmens, *Seeing Hitler's Germany: Tourism in the Third Reich*, Palgrave Macmillan, Houndmills, Basingstoke, 2005, pp. 56-68; BArch, R43II/957a, 10 octombrie 1938, pp. 40-41.
62. Ulrich Chaussy și Christoph Püschner, *Nachbar Hitler. Führerkult und Heimatzerstörung am Obersalzberg*, Christoph Links Verlag, Berlin, 2007, pp. 141-142; David Lloyd George, „I Talked to Hitler”, în Anson Rabinbach și Sander L. Gilman (eds.), *The Third Reich Sourcebook*, University of California Press, Berkeley, CA, 2013, pp. 77-78.
63. Chaussy și Püschner, *Nachbar Hitler*, p. 142.
64. Andrew Nagorski, *Hitlerland: American Eyewitnesses to the Nazi Rise to Power*, Simon & Schuster, New York, 2012, pp. 84-86.
65. Kershaw, *Hitler, 1889-1936: Hubris*, p. 590; Max Domarus, *Hitler: Reden und Proklamationen 1932-1945*, Pamminger, Leonberg, 1988, p. 606.
66. *Deutschland-Berichte der Sopade*, 1936, pp. 68-70; W.E.B. Du Bois, „What of the Color-Line?”, în Oliver Lubrich (ed.), *Travels in the Reich, 1933-1945: Foreign Authors Report from Germany*, University of Chicago Press, Chicago, 2010, p. 143.
67. *Deutschland-Berichte der Sopade*, 1936, pp. 68-70, 141, 409, 414 și 419; Domarus, *Hitler*, p. 643.
68. William L. Shirer, *Berlin Diary*, Alfred Knopf, New York, 1942, p. 86.
69. *Deutschland-Berichte der Sopade*, 1937, pp. 139-140, 143-146, 603, 606, 1224 și 1531.
70. *Ibidem*, pp. 1528 și 1531.

71. Ullrich, *Hitler*, p. 736; Ian Kershaw, *Hitler, 1936-1945: Nemesis*, W.W. Norton & Co., New York, 2000, pp. 110-112.
72. Klemperer, *I Will Bear Witness*, p. 29; Goebbels, „Geburtstag des Führers”, 19 aprilie 1939, *Die Zeit ohne Beispiel*, Franz Eher Verlag, München, 1942, p. 102; *The Times*, 20 aprilie 1939.
73. „Aggrandizer's Anniversary”, revista *Time*, 1 mai 1939; Speer, *Inside the Third Reich*, p. 149.
74. „Aggrandizer's Anniversary”, revista *Time*, 1 mai 1939.
75. Roger Moorhouse, „Germania: Hitler's Dream Capital”, *History Today*, 62, nr. 3, martie 2012; Speer, *Inside the Third Reich*, p. 69.
76. Goebbels, *Tagebücher 1924-1945*, pp. 1319-1320; Sebastian Haffner, *The Meaning of Hitler*, Phoenix Press, Londra, 1979, p. 34; Kershaw, *Hitler, 1936-1945: Nemesis*, p. 184.
77. Klemperer, *I Will Bear Witness*, p. 305; *Deutschland-Berichte der Sopade*, 1938, pp. 406-407; Speer, *Inside the Third Reich*, p. 148.
78. *Deutschland-Berichte der Sopade*, 1939, p. 450; BArch, R43II/963, 15 februarie 1939, p. 56.
79. *Deutschland-Berichte der Sopade*, 1938, pp. 1056-1057.
80. *Deutschland-Berichte der Sopade*, 1939, p. 442.
81. Evans, *The Third Reich in Power*, p. 704.
82. Shirer, *Berlin Diary*, p. 201; Hoffmann, *Hitler Was My Friend*, p. 115.
83. Hoffmann, *Hitler Was My Friend*, p. 115.
84. Shirer, *Berlin Diary*, p. 205; Klemperer, *I Will Bear Witness*, p. 315; C.W. Guillebaud, „How Germany Finances The War”, *Spectator*, 29 decembrie 1939, p. 8.
85. Shirer, *Berlin Diary*, p. 241.
86. *Ibidem*, p. 320.
87. Shirer, *Berlin Diary*, p. 336; Goebbels, *Tagebücher 1924-1945*, p. 1450; instrucțiunile lui Hitler se regăsesc în BArch, R55/20007, iulie 1940, pp. 8-9; vezi și Stephen G. Fritz, *Ostkrieg: Hitler's War of Extermination in the East*, University Press of Kentucky, Lexington, KT, 2011, p. 31.
88. Richard J. Evans, *The Third Reich at War*, Penguin, Londra, 2009, pp. 136-138.
89. Shirer, *Berlin Diary*, pp. 454-455.
90. Ernst Hanfstaengl, agentul său de presă în Statele Unite, a menționat în repetate rânduri, când a fugit în America, lipsa de viziune strategică a lui Hitler; vezi Hanfstaengl, *Unheard Witness*, pp. 37 și 66.
91. Evans, *The Third Reich at War*, p. 424.
92. *Ibidem*, p. 507; Schroeder, *Er war mein Chef*, pp. 74-75.
93. Bramsted, *Goebbels and the National Socialist Propaganda 1925-1945*, pp. 223-224.

94. Evans, *The Third Reich at War*, pp. 421-422.
95. *Ibidem*, pp. 422-423; Ulrich von Hassell, *The von Hassell Diaries: The Story of the Forces against Hitler inside Germany, 1938-1945*, Westview Press, Boulder, CO, 1994, p. 304.
96. BArch, NS18/842, 17 iulie 1942, p. 38.
97. Hoffmann, *Hitler Was My Friend*, p. 227; Speer, *Inside the Third Reich*, p. 473.
98. Evans, *The Third Reich at War*, p. 714; Klemperer, *To the Bitter End*, p. 387.
99. Speer, *Inside the Third Reich*, p. 473.
100. Evans, *The Third Reich at War*, p. 732; Hans J. Mallaquoi, *Destined to Witness: Growing up Black in Nazi Germany*, HarperCollins, New York, 2001, p. 251; Klemperer, *To the Bitter End*, p. 458; vezi și Joachim C. Fest, *Hitler*, Houghton Mifflin Harcourt, Boston, MA, 2002, pp. 753-754.
101. Antony Beevor, *The Fall of Berlin 1945*, Penguin Books, Londra, 2002, p. 415 [ed. rom.: Antony Beevor, *Berlin. Căderea – 1945*, Rao Books, București, 2013].

3

Stalin

1. Henri Béraud, *Ce que j'ai vu à Moscou*, Les Editions de France, Paris, 1925, pp. 46-47.
2. Richard Pipes, *The Russian Revolution*, Vintage Books, New York, 1991, pp. 808-812.
3. *Ibidem*, p. 814.
4. *Ibidem*, p. 815.
5. Robert Service, *Stalin: A Biography*, Macmillan, Houndmills, Basingstoke, 2004, p. 132; Eugene Lyons, *Stalin: Czar of all the Russians*, J.B. Lippincott, New York, 1940, p. 287; Stephen Kotkin, *Stalin: Paradoxes of Power, 1878-1928*, Penguin Press, New York, 2014, p. 424.
6. Kotkin, *Stalin: Paradoxes of Power*, p. 534.
7. Fernand Corcos, *Une visite à la Russie nouvelle*, Editions Montaigne, Paris, 1930, pp. 404-405; Benno Ennker, „The Origins and Intentions of the Lenin Cult”, în Ian D. Thatcher (ed.), *Regime and Society in Twentieth-Century Russia*, Macmillan Press, Houndmills, Basingstoke, 1999, pp. 125-126.

8. Alexei Yurchak, „Bodies of Lenin: The Hidden Science of Communist Sovereignty”, *Representations*, nr. 129 (iarna 2015), pp. 116-157; Béraud, *Ce que j'ai vu à Moscou*, p. 45.
9. Kotkin, *Stalin*, p. 543; Robert H. McNeal, *Stalin: Man and Rule*, New York University Press, New York, 1988, pp. 90-93.
10. Service, *Stalin*, pp. 223-224.
11. De exemplu, RGASPI, 17 octombrie 1925, 558-11-1158, doc. 59, p. 77.
12. „Stalin's Word”, revista *Time*, 27 aprilie 1925.
13. Kotkin, *Stalin*, p. 648.
14. Eugene Lyons, *Assignment in Utopia*, George G. Harrap, Londra, 1938, p. 173; Service, *Stalin*, p. 259.
15. Alexander Trachtenberg, *The History of May Day*, International Pamphlets, New York, 1931.
16. Lyons, *Assignment in Utopia*, pp. 102-103.
17. Service, *Stalin*, pp. 265-267.
18. Lyons, *Assignment in Utopia*, pp. 206-207; *Pravda*, într-o ediție specială dedicată celei de-a 50-a aniversări a lui Stalin, publicată pe 21 decembrie 1929, îl aclama pe acesta ca fiind „adevăratul moștenitor” al lui Marx și Lenin și „conducătorul” partidului muncitoresc; RGASPI, 558-11-1352, 21 decembrie 1929, doc. 8; vezi și Jeffrey Brooks, *Thank You, Comrade Stalin!: Soviet Public Culture from Revolution to Cold War*, Princeton University Press, Princeton, 2000, pp. 60-61.
19. RGASPI, 558-11-1352, doc. 1, 19 decembrie 1929; vezi și „Stalin”, *The Life of Stalin: A Symposium*, Modern Books Limited, Londra, 1930, pp. 12-14.
20. Lazar Kaganovich, „Stalin and the Party”; Sergo Ordzhonikidze, „The «Diehard» Bolshvik”, ambii citați în *The Life of Stalin*, pp. 40 și 87-89.
21. Lyons, *Assignment in Utopia*, pp. 265-266; despre afișele din 1929, vezi James L. Heizer, „The Cult of Stalin, 1929-1939”, teză de doctorat, University of Kentucky, 1977, p. 55, citat în Sarah Davies, *Popular Opinion in Stalin's Russia: Terror, Propaganda and Dissent, 1934-1941*, Cambridge University Press, Cambridge, 1997, p. 147.
22. Expresia „învingător ranchiunos” vine din analiza profundă a lui Stephen Kotkin din *Stalin*, pp. 474 și 591; însă Kotkin nu este de părere că Testamentul a fost într-adevăr opera lui Lenin.
23. Leon Trotsky, *My Life*, Charles Scribner, New York, 1930, pp. 309, 378 și 398 [ed. rom.: Lev Troțki, *Viața mea. Autobiografie*, traducere de Eugen Damian, Meteor Publishing, București, 2015, pp. 321, 390 și 410].
24. Avel Yenukidze, „Leaves from my Reminiscences”, în *The Life of Stalin*, pp. 90-96.

25. Lyons, *Assignment in Utopia*, pp. 381-391; „Russia: Stalin Laughs!”, revista *Time*, 1 decembrie 1930.
26. „Soso was Good”, revista *Time*, 8 decembrie 1930.
27. Vezi Stanley Weintraub, „GBS and the Despots”, *Times Literary Supplement*, 22 august 2011.
28. Emil Ludwig, *Nine Etched from Life*, Robert McBride, New York, p. 348; verificarea lui Barbusse este relatată de Michael David-Fox, *Showcasing the Great Experiment: Cultural Diplomacy and Western Visitors to the Soviet Union, 1921-1941*, Oxford University Press, Oxford, 2011, pp. 231-232, precum și de Jan Plamper, *The Stalin Cult: A Study in the Alchemy of Power*, Yale University Press, New Haven, CT, 2012, p. 133; niciunul nu menționează tranzacțiile financiare care au avut loc, ce pot fi găsite în RGASPI, 558-11-699, 12 octombrie 1933, doc. 6, pp. 53-54; André Gide, „Retouches à mon «Retour de l'URSS»”, în *Souvenirs et Voyages*, Gallimard, Paris, 2001, pp. 803-871, citat în Andrew Sobanet, „Henri Barbusse, Official Biographer of Joseph Stalin”, *French Cultural Studies*, 24, nr. 4 (noiembrie 2013), p. 368; pentru alți scriitori străini abordați de Stalin în vederea unei biografii, vezi Roy Medvedev, „New Pages from the Political Biography of Stalin”, în Robert C. Tucker (ed.), *Stalinism: Essays in Historical Interpretation*, Transaction, New Brunswick, NJ, p. 207, nota 9.
29. Henri Barbusse, *Stalin: A New World seen through One Man*, John Lane, Londra, 1935, pp. viii și 291.
30. Despre acest subiect, vezi, printre alții, David-Fox, *Showcasing the Great Experiment*.
31. Emil Ludwig, *Three Portraits: Hitler, Mussolini, Stalin*, Longmans, Green and Co., New York, 1940, p. 104.
32. Lyons, *Assignment in Utopia*, pp. 340-342.
33. Prezența statuilor a fost consemnată de Corcos, *Une Visite à la Russie Nouvelle*, p. 117, iar în zona rurală de Malcolm Muggeridge, box 2, Hoover Institution Archives, „Russia, 16.9.1932-29.1.1933”, p. 125.
34. Service, *Stalin*, pp. 312-313 și 360.
35. Richard Pipes, *Communism: A History of the Intellectual and Political Movement*, Phoenix Press, Londra, p. 66.
36. Despre „Stalin în miniatură”, vezi Malte Rolf, „Working towards the Centre: Leader Cults and Spatial Politics”, în Apor Balázs, Jan C. Behrends, Polly Jones și E.A. Rees (eds.), *The Leader Cult in Communist Dictatorships: Stalin and the Eastern Bloc*, Palgrave Macmillan, Houndmills, Basingstoke, 2004, p. 152; E.A. Rees, „Leader Cults: Varieties, Preconditions and Functions”, în Balázs et al., *The Leader Cult in Communist Dictatorships*, p. 10; Sheila Fitzpatrick, *Everyday Stalinism*.

- Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s*, Oxford University Press, Oxford, 1999, pp. 30-31; Rumianțev l-a numit pe Stalin geniu în februarie 1934, vezi XVII *sëzd Vsesoiuznoi Kommunisticeskoi Partii*, 26 ianvaria – 10 fevralia 1934, Partizdat, Moscova, 1934, p. 143; despre cultul său, vezi Jörg Baberowski, *Scorched Earth: Stalin's Reign of Terror*, Yale University Press, New Haven, CT, 2016, pp. 224-227.
37. Larissa Vasilieva, *Kremlin Wives*, Arcade Publishing, New York, 1992, pp. 122-124.
 38. Brooks, *Thank You, Comrade Stalin!*, p. 106; John Brown, *I Saw for Myself*, Selwyn and Blount, Londra, 1935, p. 260.
 39. Malte Rolf, „A Hall of Mirrors: Sovietizing Culture under Stalinism”, *Slavic Review*, 68, nr. 3 (toamna 2009), p. 601.
 40. Lyons, *Stalin*, p. 215.
 41. Rolf, „A Hall of Mirrors”, p. 610; Anita Pisch, „The Personality Cult of Stalin in Soviet Posters, 1929-1953: Archetypes, Inventions and Fabrications”, teză de doctorat, Australian National University, 2014, p. 135.
 42. Brooks, *Thank You, Comrade Stalin!*, pp. 69-77; Pisch, „The Personality Cult of Stalin in Soviet Posters”, p. 69.
 43. Despre întâlnirea dintre Avdeenko și Mehliș, în Davies, *Popular Opinion in Stalin's Russia*, p. 149; transmisia este menționată în Eugene Lyons, „Dictators into Gods”, *American Mercury*, martie 1939, p. 268.
 44. Lyons, „Dictators into Gods”, p. 269.
 45. Nadezhda Mandelstam, *Hope against Hope: A Memoir*, Atheneum, New York, 1983, p. 420 [ed. rom.: Nadejda Mandelștam, *Fără speranță. Speranță abandonată. Memorii*, traducere de Nicolae Iliescu, Polirom, Iași, 2020]; RGASPI, 558-11-1479, doc. 36, pp. 54-56.
 46. Simon Sebag Montefiore, *Stalin: The Court of the Red Tsar*, Knopf, New York, 2004, p. 164 [ed. rom.: Simon Sebag Montefiore, *Stalin. Curtea țarului roșu*, traducere de Cătălin Drăcșineanu, Polirom, Iași, 2014, p. 148]; SSSR. *Sëzd Sovetov (cirezviciainii) (8). Stenograficeskii otčet*, 25 noiabria – 5 dekabria 1936 g., CIK SSSR, Moscova, 1936, p. 208; Sergo Ordjonikidze, *Izbrannie stat'i i recii, 1918-1937*, Ogiz, Moscova, 1945, p. 240.
 47. David Brandenberger, „Stalin as Symbol: A Case Study of the Personality Cult and its Construction”, în Sarah Davies și James Harris (eds.), *Stalin: A New History*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005, pp. 249-270; vezi și celebrul volum al lui David King *The Commissar Vanishes: The Falsification of Photographs and Art in Stalin's Russia*, Metropolitan Books, New York, 1997.

48. Kees Boterbloem, *The Life and Times of Andrei Zhdanov, 1896-1948*, McGill-Queen's Press, Montréal, 2004, pp. 176-177 și 215.
49. RGASPI, 558-11-1354, 20 noiembrie 1939, pp. 29-34; toate scrisorile se află în documentul 21.
50. Solicitarea din partea Muzeului Revoluției se află în RGASPI, 558-11-1354, 29 iulie 1940, documentul 15, lista cadourilor expuse se află în documentul 15.
51. „Foreign Statesmen Greet Stalin on 60th Birthday”, *Moscow News*, 1 ianuarie 1940.
52. Andrew Nagorski, *The Greatest Battle: Stalin, Hitler, and the Desperate Struggle for Moscow that Changed the Course of World War II*, Simon & Schuster, New York, 2008, pp. 16-17.
53. Service, *Stalin*, p. 403; vezi și David Glantz, *Stumbling Colossus: The Red Army on the Eve of World War*, University Press of Kansas, Lawrence, KA, 1998.
54. Service, *Stalin*, p. 409.
55. Anna Louise Strong, citând un raport al lui Erskine Caldwell în lucrarea sa *The Soviets Expected It*, The Dial Press, New York, 1942, p. 39; Alexander Werth, *Russia at War, 1941-1945: A History*, Skyhorse Publishing, New York, 2011, p. 165.
56. Victoria E. Bonnell, *Iconography of Power: Soviet Political Posters Under Lenin and Stalin*, University of California Press, Berkeley, CA, 1998, p. 252; Service, *Stalin*, p. 451; Richard E. Lauterbach, *These Are the Russians*, Harper, New York, 1944, p. 101.
57. Werth, *Russia at War*, p. 595; John Barber, „The Image of Stalin in Soviet Propaganda and Public Opinion during World War 2”, în John Garrard și Carol Garrard (eds.), *World War 2 and the Soviet People*, St Martin's Press, New York, 1990, p. 43.
58. Plamper, *The Stalin Cult*, p. 54.
59. Michael Neiberg, *Potsdam: The End of World War II and the Remaking of Europe*, Basic Books, New York, 2015, p. 58; Paul Hollander, *Political Pilgrims: Western Intellectuals in Search of the Good Society*, Routledge, Londra, 2017, p. 1; Kimberly Hupp, „«Uncle Joe»: What Americans thought of Joseph Stalin before and after World War II”, teză de doctorat, Universitatea din Toledo, 2009.
60. Mandelstam, *Hope against Hope*, p. 345 [ed. rom. cit., p. 375].
61. Cifrele pierderilor umane, în Timothy C. Dowling (ed.), *Russia at War: From the Mongol Conquest to Afghanistan, Chechnya, and Beyond*, ABC-Clio, Santa Barbara, CA, vol. I, 2015, p. 172; Richard Overy,

- Russia's War: A History of the Soviet Effort: 1941-1945*, Penguin Books, Harmondsworth, 1997, p. 291; Catherine Merridale, *Ivan's War: The Red Army 1939-45*, Faber and Faber, Londra, 2005, p. 3.
62. Werth, *Russia at War*, p. 369.
 63. Merridale, *Ivan's War*, pp. 67, 117-118 și 136; Beevor, *The Fall of Berlin 1945*, p. 424.
 64. Beevor, *The Fall of Berlin 1945*, p. 107.
 65. Isaac Deutscher, *Stalin: A Political Biography*, Vintage Books, New York, 1949, p. 466; Beevor, *The Fall of Berlin 1945*, pp. 425-426.
 66. Service, *Stalin*, p. 543; Brandenburg, „Stalin as Symbol”, pp. 265-270; *Iosif Vissarionovici Stalin. Kratkaia biografiia*, OGIZ, Moscova, 1947, pp. 182-222.
 67. Service, *Stalin*, pp. 508 și 564.
 68. Anne Applebaum, *Iron Curtain: The Crushing of Eastern Europe, 1944-1956*, Doubleday, New York, 2012 [ed. rom.: Anne Applebaum, *Cortina de Fier. Represiunea sovietică în Europa de Est, 1945-1956*, traducere de Gabriel Stoian, Litera, București, 2015]; Jan C. Behrends, „Exporting the Leader: The Stalin Cult in Poland and East Germany (1944/45-1956)”, în Balázs et al., *The Leader Cult in Communist Dictatorships*, pp. 161-178.
 69. „Mr. Stalin 70 Today, World Peace Prizes Inaugurated”, *The Times*, 21 decembrie 1949, p. 4; „Flags And Lights For Mr. Stalin Birthday Scenes in Moscow”, *The Times*, 22 decembrie 1949, p. 4.
 70. RGASPI, 558-4-596, 1950; vezi și McNeal, *Stalin*, pp. 291-292.
 71. RGASPI, 558-11-1379, doc. 2 și 4; vezi și lista din data de 22 aprilie 1950 în RGASPI, 558-11-1420; RGASPI, 558-4-596, 1950.
 72. Service, *Stalin*, p. 548; Overy, *Russia's War*, pp. 288 și 302; Roy Medvedev, *Let History Judge: The Origins and Consequences of Stalinism*, Knopf, New York, 1972, p. 508.
 73. Harrison E. Salisbury, „The Days of Stalin's Death”, *New York Times*, 17 aprilie 1983; Brooks, *Thank You, Comrade Stalin!*, p. 237.

4

Mao

1. Referitor la vizita lui Mao la Moscova, vezi Paul Wingrove, „Mao in Moscow, 1949-50: Some New Archival Evidence”, *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, 11, nr. 4 (decembrie 1995), pp. 309-334; David Wolff, „«One Finger's Worth of Historical Events»: New Russian

- and Chinese Evidence on the Sino-Soviet Alliance and Split, 1948-1959", *Cold War International History Project Bulletin*, documentul de lucru nr. 30 (august 2002), pp. 1-74; Sergey Radchenko și David Wolff, „To the Summit via Proxy-Summits: New Evidence from Soviet and Chinese Archives on Mao's Long March to Moscow, 1949", *Cold War International History Project Bulletin*, nr. 16 (iarna 2008), pp. 105-182.
2. *New York Times*, 15 mai 1927.
 3. Mao Zedong, „Report on an Investigation of the Peasant Movement In Hunan", martie 1927, *Selected Works of Mao Zedong*, Foreign Languages Press, Beijing, 1965, vol. I, pp. 23-24 [ed. rom.: Mao Zedong, „Raport cu privire la studierea mișcării țărănești din provincia Hunan" (martie 1927), în Mao Zedong, *Opere alese I*, Editura pentru Literatură Politică, București, 1953, p. 34].
 4. Alexander V. Pantsov și Steven I. Levine, *Mao: The Real Story*, Simon & Schuster, New York, 2012, pp. 206, 242 și 248.
 5. Mao Zedong, „On Tactics against Japanese Imperialism", 27 decembrie 1935, tradus în Stuart Schram, *Mao's Road To Power: Revolutionary Writings, 1912-49*, M.E. Sharpe, Armonk, NY, 1999, vol. V, p. 92 [ed. rom.: Mao Zedong, „Despre tactica luptei împotriva imperialismului japonez" (27 decembrie 1935), în Mao Zedong, *Opere alese I*, ed. cit., p. 272].
 6. Alvin D. Coox, *Nomonhan: Japan Against Russia 1939*, Stanford University Press, Palo Alto, CA, 1988, p. 93.
 7. Yang Kuisong, *Mao Zedong yu Mosike de enen yuanyuan (Mao și Moscova)*, Jiangxi renmin chubanshe, Nanchang, 1999, p. 21; Pantsov și Levine, *Mao*, p. 293.
 8. Jung Chang și Jon Halliday, *Mao: The Unknown Story*, Jonathan Cape, Londra, 2005, p. 192.
 9. Edgar Snow, *Red Star over China: The Classic Account of the Birth of Chinese Communism*, Grove Press, New York, 1994, p. 92.
 10. Lee Feigon, *Mao: A Reinterpretation*, Ivan R. Dee, Chicago, 2002, pp. 67-69.
 11. Feigon, *Mao*, p. 67; Robert M. Farnsworth, *From Vagabond to Journalist: Edgar Snow in Asia, 1928-1941*, University of Missouri Press, Columbia, MO, 1996, p. 222.
 12. Pantsov și Levine, *Mao*, p. 296.
 13. Jay Taylor, *The Generalissimo: Chiang Kai-shek and the Struggle for Modern China*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 2009, p. 169.
 14. Pantsov și Levine, *Mao*, p. 324.

15. RGASPI, 17-170-128a, Gheorghe Dimitrov, Raportul către Stalin asupra celei de-a Șasea Ședințe Plenare a Comitetului Central al PCC, 21 aprilie 1939, pp. 1-3; vezi și raportul lui Dmitri Manuilski, la pp. 14-43.
16. Pantsov și Levine, *Mao*, p. 331; Arthur A. Cohen, *The Communism of Mao Tse-tung*, University of Chicago Press, Chicago, 1964, pp. 93-95.
17. Gao Hua, *Hong taiyang shi zenyang shengqi de. Yan'an zhengfeng yundong de lailong qumai* (Cum a răsărit soarele roșu deasupra Yan'anului? O istorie a Mișcării de rectificare), Chinese University Press, Hong Kong, 2000, p. 580.
18. Gao, *Hong taiyang shi zenyang shengqi de*, p. 530; vezi și Chen Yung-fa, *Yan'an de yinying* (Umbra Yan'anului), Institute of Modern History, Academia Sinica, Taipei, 1990.
19. Gao, *Hong taiyang shi zenyang shengqi de*, p. 593.
20. Gao Wenqian, *Zhou Enlai: The Last Perfect Revolutionary*, PublicAffairs, New York, 2007, p. 88.
21. Raymond F. Wylie, *The Emergence of Maoism: Mao Tse-tung, Ch'en Po-ta, and the Search for Chinese Theory, 1935-1945*, Stanford University Press, Palo Alto, CA, 1980, pp. 205-206; Gao, *Hong taiyang shi zenyang shengqi de*, pp. 607-609; Li Jihua, „Dui Mao Zedong geren chongbai de zisheng” („Propagarea cultului personalității al lui Mao”), *Yanhuang chunqiu*, nr. 3 (martie 2010), pp. 40-45; Theodore H. White și Annalee Jacoby, *Thunder out of China*, Victor Gollanz, Londra, 1947, p. 217.
22. PRO, FO 371/35777, 1 februarie 1943, p. 21.
23. Stuart R. Schram, „Party Leader or True Ruler? Foundations and Significance of Mao Zedong's Personal Power”, în Stuart R. Schram (ed.), *Foundations and Limits of State Power in China*, School of Oriental and African Studies, Londra, 1987, p. 213.
24. Frank Dikötter, *The Tragedy of Liberation: A History of the Chinese Revolution, 1945-1957*, Bloomsbury, Londra, 2013, pp. 16-17.
25. *Ibidem*, pp. 3 și 22-23.
26. PRO, FO 371/92192, 20 noiembrie 1950, p. 19; Robert Guillain, „China under the Red Flag”, în Otto B. Van der Sprenkel, Robert Guillain și Michael Lindsay (eds.), *New China: Three Views*, Turnstile Press, Londra, 1950, pp. 91-92; despre regulile de expunere a portretelor, vezi, de exemplu, SMA, 9 septembrie 1952, A22-2-74, pp. 6-7; 29 decembrie 1951, B1-2-3620, p. 61; Hung Chang-tai, „Mao's Parades: State Spectacles in China in the 1950s”, *China Quarterly*, nr. 190 (iunie 2007), pp. 411-431.
27. Dikötter, *The Tragedy of Liberation*, pp. 134-137.

28. *Ibidem*, p. 83.
29. *Ibidem*, pp. 47-48.
30. *Ibidem*, pp. 99-100.
31. *Ibidem*, p. 190; William Kinmond, *No Dogs in China: A Report on China Today*, Thomas Nelson, New York, 1957, pp. 192-194.
32. John Gitting, „Monster at the Beach”, *Guardian*, 10 aprilie 2004.
33. Lucrarea clasică pe această temă îi aparține lui Cohen, *The Communism of Mao Tse-tung*; autorul a fost ostracizat, bineînțeles, deoarece profesori erudiți de la Universitatea Harvard au scris cărți savante despre „sinizarea marxismului”.
34. Valentin Chu, *The Inside Story of Communist China: Ta Ta, Tan Tan*, Allen & Unwin, Londra, 1964, p. 228.
35. Vezi Richard Curt Kraus, *Brushes with Power: Modern Politics and the Chinese Art of Calligraphy*, University of California Press, Berkeley, CA, 1991.
36. Chow Ching-wen, *Ten Years of Storm: The True Story of the Communist Regime in China*, Holt, Rinehart and Winston, New York, 1960, p. 81.
37. Dikötter, *The Tragedy of Liberation*, p. 227.
38. William Taubman, *Khrushchev: The Man and his Era*, Free Press, Londra, 2003, pp. 271-272 [ed. rom.: William Taubman, *Hrușciiov. Omul și epoca sa*, traducere de Dan Criste, Meteor Press, București, 2017].
39. Dikötter, *The Tragedy of Liberation*, pp. 275-276.
40. Pang Xianzhi și Jin Chongji (eds.), *Mao Zedong zhuan, 1949-1976* (O biografie a lui Mao Zedong, 1949-1976), Zhongyang wenxian chubanshe, Beijing, 2003, p. 534; Li Zhisui, *The Private Life of Chairman Mao: The Memoirs of Mao's Personal Physician*, Random House, New York, 1994, pp. 182-184 [ed. rom.: Li Zhisui, *Viața particulară a președintelui Mao: Memoriile medicului său personal*, traducere de Alfred Neagu, Elit, București, 1994].
41. Dikötter, *The Tragedy of Liberation*, p. 291.
42. GSPA, discursul lui Mao din 10 martie 1958 de la Chengdu, 91-18-495, p. 211.
43. Li Rui, *Dayuejin qin liji* (Relatarea unui martor al Marelui Salt Înainte), Nanfang chubanshe, Haikou, 1999, vol. II, p. 288.
44. Frank Dikötter, *Mao's Great Famine: The History of China's Most Devastating Catastrophe, 1958-1962*, Bloomsbury, Londra, 2010, p. 20.
45. *Ibidem*, pp. 22-23.
46. Li Rui, *Lushan huiyi shilu* (O înregistrare autentică a conferinței de la Lushan), Tiandi tushu youxian gongsi, Hong Kong, ed. a II-a, 2009, pp. 232 și 389-390; Li, *The Private Life of Chairman Mao*, p. 381.

47. Li, *Lushan huiyi shilu*, p. 232.
48. Gao, *Zhou Enlai*, pp. 187-188; Liu Tong, „Jieshi Zhongnanhai gaoceng zhengzhi de yiba yaoshi: Lin Biao biji de hengli yu yanjiu” („O cheie pentru înțelegerea politicii înalte în Zhongnanhai: organizarea și cercetarea notelor lui Lin Biao”), lucrare prezentată la Conferința Internațională despre Războiul și Revoluția Chineze din secolul XX, Universitatea Jiao Tong, Shanghai, 8-9 noiembrie 2008.
49. Dikötter, *Mao's Great Famine*, p. 102.
50. *Ibidem*, pp. 116-123.
51. Vezi Frank Dikötter, *The Cultural Revolution: A People's History, 1962-1976*, Bloomsbury, Londra, 2016, p. 12.
52. *The People's Daily*, 7 februarie 1963, citat în Cohen, *The Communism of Mao Tse-tung*, p. 203.
53. David Milton și Nancy D. Milton, *The Wind Will Not Subside: Years in Revolutionary China, 1964-1969*, Pantheon Books, New York, 1976, pp. 63-65; vezi și Jacques Marcuse, *The Peking Papers: Leaves from the Notebook of a China Correspondent*, Arthur Barker, Londra, 1968, pp. 235-246.
54. Lu Hong, *Junbao neibu xiaoxi: „Wenge” qinli shilu* (Povestea unui membru al PLA Daily), Shidai guoji chubanshe, Hong Kong, 2006, pp. 14-17; Daniel Leese, *Mao Cult: Rhetoric and Ritual in China's Cultural Revolution*, Cambridge University Press, Cambridge, 2011, pp. 111-113.
55. Li, *The Private Life of Chairman Mao*, p. 412; Lynn T. White III, *Policies of Chaos: The Organizational Causes of Violence in China's Cultural Revolution*, Princeton University Press, Princeton, 1989, pp. 194-195, 206, 214-216.
56. Scrisoarea lui D.K. Timms, 6 octombrie 1964, FO 371/175973; vezi și Laszlo Ladany, *The Communist Party of China and Marxism, 1921-1985: A Self-Portrait*, Hurst, Londra, 1988, p. 273.
57. Dikötter, *The Cultural Revolution*, p. xi.
58. *Ibidem*, pp. 71-74.
59. *Ibidem*, pp. 107-109.
60. Chang Jung, *Wild Swans: Three Daughters of China*, Touchstone, Clearwater, FL, 2003, p. 413 [ed. rom.: Jung Chang, *Lebedele sălbatice: trei fiice ale Chinei*, traducere de Sanda Pop, Curtea Veche, București, 2009].
61. Dikötter, *The Cultural Revolution*, p. 89.
62. PRO, FO 371-186983, Leonard Appleyard către John Benson, „Manifestations of the Mao Cult”, 28 septembrie 1966.
63. Louis Barcata, *China in the Throes of the Cultural Revolution: An Eye Witness Report*, Hart Publishing, New York, 1968, p. 48.

64. SMA, 11 decembrie 1967, B167-3-21, pp. 70-73; NMA, Instrucțiuni de la Centru, 5 aprilie și 12 iulie 1967, 5038-2-107, pp. 2 și 58-59.
65. HBPA, Directiva de la Ministerul Comerțului, 30 august 1966, 999-4-761, p. 149.
66. SMA, 2 mai 1967, B182-2-8, pp. 5-8.
67. Helen Wang, *Chairman Mao Badges: Symbols and Slogans of the Cultural Revolution*, British Museum, Londra, 2008, p. 21.
68. PRO, FCO 21/41, Donald C. Hopson, „Letter from Beijing”, 7 octombrie 1967.
69. De exemplu, Pamela Tan, *The Chinese Factor: An Australian Chinese Woman's Life in China from 1950 to 1979*, Roseberg, Dural, New South Wales, 2008, p. 131.
70. PRO, FCO 21/19, Percy Cradock, „Letter from Peking”, 3 iunie 1968.
71. SMA, B103-4-1, 11 iulie 1967, pp. 1-3; B98-5-100, 9 decembrie 1969, pp. 10-11; B109-4-80, 1 august 1968, p. 31; despre statuile din Shanghai, vezi Jin Dalu, *Feichang yu zhengchang: Shanghai „wenge” shiqi de shehui bianqian* (Extraordinarul și obișnuitul: Schimbările sociale din Shanghai în timpul Revoluției Culturale), Shanghai cishu chubanshe, Shanghai, 2011, vol. II, pp. 198-228.
72. Dikötter, *The Cultural Revolution*, pp. 240-241.
73. „Zhongyang zhuan'an shencha xiaozu «guanyu pantu, neijian, gongzei Liu Shaoqi zuixing de shencha baogao» ji «pantu, neijian, gongzei Liu Shaoqi zuizheng»” („Raport despre Liu Shaoqi alcătuit de Grupul Central de Examinare a Cazurilor”), 18 octombrie 1968, Baza de date a Revoluției Culturale; cu excepția câtorva modificări minore, am folosit traducerea din Milton și Milton, *The Wind Will Not Subside*, pp. 335-339; despre alcătuirea congresului, vezi Roderick MacFarquhar și Michael Schoenhals, *Mao's Last Revolution*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 2006, pp. 292-293.
74. GDPA, 296-A2.1-25, Raportul despre Shanghai, 7 martie 1973, pp. 189-198; PRO, FCO 21/962, Michael J. Richardson, „Naming of Streets”, 26 ianuarie 1972.
75. Chang și Halliday, *Mao*, p. 583.
76. Chang, *Wild Swans*, p. 651.
77. Jean Hong, interviu, 7 noiembrie 2012, Hong Kong; Rowena Xiaoqing He, „Reading Havel in Beijing”, *Wall Street Journal*, 29 decembrie 2011.
78. Ai Xiaoming interviu de Zhang Tiezhi, 22 decembrie 2010, Guangzhou.
79. Wu Guoping interviu de Dong Guoqiang, 1 decembrie 2013, districtul Zongyang, Anhui.

5

Kim Ir Sen

1. Robert A. Scalapino și Chong-sik Lee, *Communism in Korea*. Partea I: *The Movement*, University of California Press, Berkeley, CA, 1972, pp. 324-325; Lim Un, *The Founding of a Dynasty in North Korea: An Authentic Biography of Kim Il-song*, Jiyu-sha, Tokyo, 1982, p. 149.
2. Hongkoo Han, „Wounded Nationalism: The Minsaengdan Incident and Kim Il-sung in Eastern Manchuria”, University of Washington, lucrare de doctorat, 1999, p. 347.
3. *Ibidem*, pp. 365-367; Scalapino și Lee, *Communism in Korea*, pp. 202-203; Dae-sook Suh, *Kim Il-sung: The North Korean Leader*, Columbia University Press, New York, 1988, pp. 37-47.
4. Charles Armstrong, *The North Korean Revolution: 1945-50*, Cornell University Press, Ithaca, NY, 2002, capitolul 2.
5. Lim, *The Founding of a Dynasty in North Korea*, p. 152.
6. Bradley K. Martin, *Under the Loving Care of the Fatherly Leader: North Korea and the Kim Dynasty*, Thomas Dunne Books, New York, 2004, p. 53; Armstrong, *The North Korean Revolution*, p. 223; John N. Washburn, „Russia Looks at Northern Korea”, *Pacific Affairs*, 20, nr. 2 (iunie 1947), p. 160.
7. Armstrong, *The North Korean Revolution*, p. 150; estimarea numărului de un milion de oameni apare în Byoung-Lo Philo Kim, *Two Koreas in Development: A Comparative Study of Principles and Strategies of Capitalist and Communist Third World Development*, apud Martin, *Under the Loving Care of the Fatherly Leader*, p. 56.
8. David Allen Hatch, „The Cult of Personality of Kim Il-Song: Functional Analysis of a State Myth”, teză de doctorat, The American University, Washington, DC, 1986, pp. 106-109.
9. Benoit Berthelier, „Symbolic Truth: Epic, Legends, and the Making of the Baekdusan Generals”, 17 mai 2013, Sino-NK.
10. Hatch, „The Cult of Personality of Kim Il-Song”, pp. 83 și 104.
11. Chen Jian, *China's Road to the Korean War*, Columbia University Press, New York, 1996, p. 110; Sergei N. Goncharov, John W. Lewis și Xue Litai, *Uncertain Partners: Stalin, Mao, and the Korean War*, Stanford University Press, Stanford, 1993, pp. 142-145.
12. Max Hastings, *The Korean War*, Simon & Schuster, New York, 1987, p. 53; Hatch, „The Cult of Personality of Kim Il-Song”, p. 153.

13. Suh, *Kim Il-sung*, pp. 123-126; Lim, *The Founding of a Dynasty in North Korea*, p. 215.
14. Hatch, „The Cult of Personality of Kim Il-Song”, pp. 159-160.
15. Scalapino și Lee, *Communism in Korea*, pp. 428-429.
16. Andrei Lankov, *The Real North Korea: Life and Politics in the Failed Stalinist Utopia*, Oxford University Press, Oxford, 2013, pp. 37-39.
17. Blaine Harden, *The Great Leader and the Fighter Pilot: A True Story About the Birth of Tyranny in North Korea*, Penguin Books, New York, 2016, pp. 6-7; Suh, *Kim Il-sung*, pp. 127-130; Andrei Lankov, *From Stalin to Kim Il Sung: The Formation of North Korea, 1945-1960*, Rutgers University Press, New Brunswick, NJ, 2002, pp. 95-96.
18. Vezi MfAA, A 5631, Raport informativ de la ambasadă, 23 martie 1955, pp. 63-64.
19. *Ibidem*, p. 54; RGANI, 5-28-411, Jurnalul ambasadorului V.I. Ivanov, 21 martie 1956, pp. 165-168; o piatră pusă în sticlă este menționată în Horst Kurnitzky, *Chollima Korea: A Visit in the Year 23*, Lulu Press Inc., 2006 (prima ediție în 1972), p. 19.
20. Hatch, „The Cult of Personality of Kim Il-Song”, pp. 172-175; Hunter, *Kim Il-song's North Korea*, p. 13.
21. Hatch, „The Cult of Personality of Kim Il-Song”, pp. 176-180.
22. RGANI, 5-28-410, pp. 233-235; acest document a fost tradus de Gary Goldberg în „New Evidence on North Korea in 1956”, *Cold War International History Project Bulletin*, nr. 16 (toamna 2007/iarna 2008), pp. 492-494.
23. RGANI, 5-28-412, 30 mai 1956, pp. 190-196; și acest document a fost tradus de Gary Goldberg în „New Evidence on North Korea in 1956”, p. 471; despre acest incident, vezi Andrei Lankov, *Crisis in North Korea: The Failure of De-Stalinization, 1956*, University of Hawai'i Press, Honolulu, 2005; Balázs Szalontai, *Kim Il Sung in the Khrushchev Era: Soviet-DPRK Relations and the Roots of North Korean Despotism, 1953-1964*, Stanford University Press, Stanford, CA, 2006.
24. Lankov, *Crisis in North Korea*, p. 154.
25. *Ibidem*, pp. 152-154.
26. Destul de ciudat, literatura minoră nu confirmă în mod explicit faptul că sistemul *songbun* s-a bazat pe sistemul conceput sub conducerea lui Mao; ca excepție, vezi Judy Sun și Greg Wang, „Human Resource Development in China and North Korea”, în Thomas N. Garavan, Alma M. McCarthy și Michael J. Morley (eds.), *Global Human Resource Development: Regional and Country Perspectives*, Routledge, Londra, 2016, p. 92; despre persecuții, vezi Lankov, *Crisis in North Korea*, p. 164.

27. Lankov, *Crisis in North Korea*, p. 182.
28. RGANI, 5-28-314, Scrisoarea lui S. Suzdalev, ambasador al Uniunii Sovietice, către N.T. Fedorenko, 23 martie 1955, pp. 13-15; RGANI, 5-28-412, 10 mai 1956, Raport al discuției dintre I. Biakov, secretar I la Ambasada Uniunii Sovietice, și directorul Muzeului istoriei luptei revoluționare a poporului coreean, pp. 249-252; BArch, DY30 IV 2/2.035/137, Buletin informativ, 14 martie 1961, p. 72.
29. Suh, *Kim Il-sung*, pp. 168-171.
30. BArch, DY30 IV 2/2.035/137, Buletin informativ, 14 martie 1961, pp. 72-73 și 79; vezi și Hatch, „The Cult of Personality of Kim Il-Song”, pp. 183-192; despre retragerea sa din viața publică, vezi Suh, *Kim Il-sung*, p. 187.
31. MfAA, A 7137, Informare asupra Zilei Naționale, 16 septembrie 1963, pp. 45-49.
32. Despre discursul din decembrie 1955, vezi Brian R. Myers, „The Watershed that Wasn't: Re-Evaluating Kim Il-sung's «Juche Speech» of 1955”, *Acta Koreana*, 9, nr. 1 (ianuarie 2006), pp. 89-115.
33. James F. Person, „North Korea's chuch'e philosophy”, în Michael J. Seth, *Routledge Handbook of Modern Korean History*, Routledge, Londra, 2016, pp. 705-798.
34. MfAA, C 1088/70, Ingeborg Göthel, Raport informativ, 29 iulie 1966, p. 100.
35. Person, „North Korea's chuch'e philosophy”, pp. 725-767; MfAA, G-A 344, 10 noiembrie 1967, Scrisoare din partea ambasadei, pp. 1-7, notele despre dezvoltarea cultului odată cu epurările.
36. MfAA, C 1092/70, Raport informativ al ambasadei, 19 august 1968, pp. 19-20; PRO, FCO 51-80, „North Korea in 1968”, 3 iulie 1969, p. 13; FCO 21-307, „Kim Il-sung, the «Prefabricated Hero»”, 3 iunie 1967.
37. Suh, *Kim Il-sung*, p. 197; PRO, FCO 51/80, „North Korea in 1968”, 3 iulie 1969, p. 13.
38. MfAA, C 1088/70, Ingeborg Göthel, Raport de 1 Mai, 5 mai 1967, pp. 55-58.
39. MfAA, C 1088/70, Hermann, Raport informativ al ambasadei, 5 ianuarie 1968, pp. 76-77, dar și Ingeborg Göthel, Raport informativ, 3 noiembrie 1967, pp. 16-17; Ingeborg Göthel, Raport informativ al ambasadei, 22 septembrie 1967, pp. 18-19; C 1023/73, Raport informativ al ambasadei, 22 mai 1968, pp. 98-99; despre încăperile dedicate studiului, vezi și Rinn-Sup Shinn *et al.*, *Area Handbook for North Korea*, U.S. Government Printing Office, Washington, 1969, p. 276.

40. MfAA, C 1088/70, Ingeborg Göthel, Raport de 1 Mai, 5 mai 1967, pp. 55-58; Ingeborg Göthel, Raport informativ, 3 noiembrie 1967, pp. 16-17.
41. Suh, *Kim Il-sung*, pp. 231-234.
42. MfAA, G-A 347, Barthel, Raport al discuției cu Samoilov, 17 mai 1972, pp. 16-18; vezi și Suh, *Kim Il-sung*, p. 242.
43. „Talk to the Officials of the Propaganda and Agitation Department of the Central Committee of the Workers”, 29 octombrie 1971, document de pe site-ul Asociației Coreene de Prietenie, accesat pe 15 ianuarie 2016; Suh, *Kim Il-sung*, p. 319.
44. Harrison E. Salisbury, *To Peking and Beyond: A Report On The New Asia*, Quadrangle Books, New York, 1973, p. 207; Suh, *Kim Il-sung*, p. 319.
45. MfAA, C 6877, 6 martie 1972, pp. 76-77; MfAA, G-A 347, Scrisoare din partea ambasadei, 11 ianuarie 1972, p. 14.
46. Salisbury, *To Peking and Beyond*, pp. 208-209; vezi și Suh, *Kim Il-sung*, pp. 316-317; ambele menționează o suprafață totală a muzeului de 240.000 de metri pătrați, ce pare puțin probabilă pentru 92 de încăperi; cifra de 50.000 de metri pătrați parvine de la Helen-Louise Hunter, *Kim Il-song's North Korea*, Praeger Publishers, Westport, CT, 1999, p. 23.
47. MfAA, C 6877, 6 martie 1972, pp. 76-77; Sonia Ryang, *Writing Selves in Diaspora: Ethnography of Autobiographics of Korean Women in Japan and the United States*, Lexington Books, Lanham, MD, 2008, p. 88.
48. Salisbury, *To Peking and Beyond*, pp. 208-209; Suh, *Kim Il-sung*, pp. 316-319.
49. SMA, B158-2-365, 20 decembrie 1971, pp. 107-111 și B163-4-317, 1 decembrie 1971, pp. 134-135; pentru o imagine generală asupra insignelor în anii ce au urmat, vezi Andrei Lankov, *North of the DMZ: Essays on Daily Life in North Korea*, McFarland, Jefferson, NC, 2007, pp. 7-9.
50. Suh, *Kim Il-sung*, pp. 270-271.
51. MfAA, C 6877, Buletin informativ, 28 aprilie 1972, pp. 66-67.
52. Salisbury, *To Peking and Beyond*, pp. 196-197 și 204-205.
53. *Ibidem*, pp. 214 și 219.
54. MfAA, C 315/78, 8 aprilie 1970, pp. 155-158.
55. Suh, *Kim Il-sung*, p. 262.
56. Lim, *The Founding of a Dynasty in North Korea*, p. 269; Suh, *Kim Il-sung*, pp. 267-268.
57. Suh, *Kim Il-sung*, pp. 267-268.

58. Philippe Grangereau, *Au pays du grand mensonge. Voyage en Corée*, Payot, Paris, 2003, pp. 134-137; Hunter, *Kim Il-song's North Korea*, p. 22.
59. C 6926, Kirsch, Scrisoare din partea ambasadei, 21 noiembrie 1975, pp. 1-3.
60. Suh, *Kim Il-sung*, pp. 278-282.
61. Hans Maretzki, *Kim-ismus in Nordkorea: Analyse des letzten DDR-Botschafters in Pjöngjang*, Anika Tykve Verlag, Böblingen, 1991, pp. 34 și 55; Lankov, *North of the DMZ*, pp. 40-41.
62. Don Oberdorfer, *The Two Koreas: A Contemporary History*, Addison-Wesley, Reading, MA, 1997, pp. 341-342; Barbara Demick, *Nothing to Envy: Ordinary Lives in North Korea*, Spiegel and Grau, New York, 2009, pp. 100-101 [ed. rom.: Barbara Demick, *Nimic de invidiat. Vieți obișnuite din Coreea de Nord*, traducere de Mihai-Dan Pavelescu, Meteor Publishing, București, 2014].

6

Duvalier

1. Pentru istoria timpurie a statului Haiti, vezi Philippe Girard, *Haiti: The Tumultuous History – From Pearl of the Caribbean to Broken Nation*, St. Martin's Press, New York, 2010.
2. Eric H. Cushway, „The Ideology of François Duvalier”, disertație de master, Universitatea din Alberta, 1976, pp. 79 și 96-97; Martin Munro, *Tropical Apocalypse: Haiti and the Caribbean End*, University of Virginia Press, Charlottesville, VA, 2015, p. 36.
3. John Marquis, *Papa Doc: Portrait of a Haitian Tyrant 1907-1971*, LMH Publishing Limited, Kingston, 2007, p. 92.
4. Paul Christopher Johnson, „Secretism and the Apotheosis of Duvalier”, *Journal of the American Academy of Religion*, 74, nr. 2 (iunie 2006), p. 428; Cushway, „The Ideology of François Duvalier”, pp. 78-83.
5. François Duvalier, *Guide des „Œuvres Essentielles” du Docteur François Duvalier*, Henri Deschamps, Port-au-Prince, 1967, p. 58.
6. Trevor Armbrister, „Is There Any Hope for Haiti?”, *Saturday Evening Post*, 236, nr. 23 (15 iunie 1963), p. 80; vezi și Bleeker Dee, „Duvalier's Haiti: A Case Study of National Disintegration”, teză de doctorat, Universitatea din Florida, 1967, p. 70.
7. NARA, RG 59, Box 3090, Gerald A. Drew, „Political Situation in Haiti”, 3 august 1957.

8. Bernard Diederich, *The Price of Blood: History of Repression and Rebellion in Haiti Under Dr. François Duvalier, 1957-1961*, Markus Wiener, Princeton, NJ, 2011, pp. 17-18.
9. NARA, RG 59, Box 3090, Gerald A. Drew, „Political Situation in Haiti”, 3 august 1957.
10. Mats Lundahl, „Papa Doc: Innovator in the Predatory State”, *Scandia*, 50, nr. 1 (1984), p. 48.
11. MAE, 96QO/24, Lucien Félix, „Conférence de presse de Duvalier”, 4 octombrie 1957; MAE, 96QO/24, Lucien Félix, „Un mois de pouvoir du président Duvalier”, 22 noiembrie 1957; NARA, RG 59, Box 3090, „Harassment of Haitian Labor Leaders”, 10 ianuarie 1958; Virgil P. Randolph, „Haitian Political Situation”, 30 ianuarie 1958.
12. *Haiti Sun*, 24 decembrie 1957, p. 11; Louis E. Lomax, „Afro Man Chased out of Haiti”, *Baltimore Afro-American*, 15 octombrie 1957; Stephen Jay Berman, „Duvalier and the Press”, master în jurnalism, University of Southern California, 1974, p. 28.
13. NARA, RG 59, Box 3090, Virgil P. Randolph, „Haitian Political Situation”, 30 ianuarie 1958; Louis E. Lomax, „Afro Man Chased out of Haiti”, *Baltimore Afro-American*, 15 octombrie 1957.
14. MAE, 96QO/24, Lucien Félix, „Un mois de pouvoir du président Duvalier”, 22 noiembrie 1957; NARA, RG 59, Box 3090, „Harassment of Haitian Labor Leaders”, 10 ianuarie 1958; Virgil P. Randolph, „Haitian Political Situation”, 30 ianuarie 1958.
15. MAE, 96QO/25, Lucien Félix, telegramă, 13 martie 1958; NARA, RG 59, Box 3090, Virgil P. Randolph, „Haitian Political Situation”, 30 ianuarie 1958.
16. NARA, RG 59, Box 3092, Virgil P. Randolph, „Joint Weeka No. 32”, 6 august 1958; MAE, 96QO/25, Lucien Félix, „Le coup de main du 29 juillet 1958”, 31 iulie 1958.
17. Robert D. Heinl și Nancy Gordon Heinl, *Written in Blood: The Story of the Haitian People, 1492-1995*, University Press of America, Lanham, MD, 1998, p. 572; Robert I. Rotberg, *Haiti: The Politics of Squalor*, Houghton Mifflin, Boston, 1971, pp. 215-216.
18. MAE, 96QO/25, Lucien Félix, „La nouvelle constitution de la République d’Haiti”, 17 aprilie 1958; Lundahl, „Papa Doc”, p. 60.
19. Elizabeth Abbott, *Haiti: The Duvaliers and Their Legacy*, McGraw-Hill, New York, 1988, pp. 91-92.
20. Bernard Diederich și Al Burt, *Papa Doc: Haiti and its Dictator*, Bodley Head, Londra, 1969, p. 139; Rotberg, *Haiti*, p. 218.
21. Lundahl, „Papa Doc”, p. 60.

22. MAE, 96QO/25, Lucien Félix, „La situation politique et économique en Haïti”, 3 februarie 1959; „Voyage du Président”, 18 martie 1959.
23. NARA, RG 59, Box 3092, „Joint Weeka No. 22”, 5 iunie 1959; NARA, RG 59, Box 3093, Gerald A. Drew „Embtel 423”, 3 iunie 1959; Rotberg, *Haiti*, p. 218.
24. NARA, RG 59, Box 3093, Gerald A. Drew, „President François Duvalier Resumes Active Duty”, 7 iulie 1959.
25. NARA, RG 59, Box 3091, Philip P. Williams, „Executive-Legislative Relations”, 23 septembrie 1959; Rotberg, *Haiti*, pp. 220-221.
26. NARA, RG 59, Box 7, Caspar D. Green, „Memorandum”, United States Operations Mission, 13 mai 1960.
27. MAE, 96QO/26, „Evolution vers l'extrémisme de gauche”, 9 august 1960; și Charles le Genissel, „Arrestation de M. Clément Barbot”, 6 august 1960; NARA, RG 59, Box 1633, Scrisoarea ambasadorului haïtian către secretarul de stat, 15 iulie 1960; „Civilian Militia Palace Parade”, *Haiti Sun*, 7 decembrie 1960, pp. 1 și 20.
28. MAE, 96QO/26, „Bulletin Mensuel d'Information”, 13 aprilie 1961; NARA, RG 59, Box 1633, Scrisoarea ambasadorului haïtian către secretarul de stat, Charles Wm Thomas, „Haiti Re-Elects President”, 9 mai 1961.
29. NARA, RG 59, Box 1633, David. R Thomson, „Political Events in Haïti”, 21 mai 1961.
30. MAE, 96QO/26, Charles le Genissel, „Prestation de serment du docteur Duvalier”, 25 mai 1961; NARA, RG 59, Box 1634, Ambasada Port-au-Prince, „Joint Weeka No. 21”, 26 mai 1961.
31. NARA, RG 59, Box 3922, „Joint Weeka No. 29”, 20 iulie 1963; Berman, „Duvalier and the Press”, p. 57.
32. Dee, „Duvalier's Haïti”, pp. 154-157; Diederich, *Papa Doc*, pp. 216-217; Berman, „Duvalier and the Press”, p. 62.
33. MAE, 96QO/27, Charles le Genissel, „Mesures exceptionnelles”, 29 august 1963; NARA, RG 59, Box 3922, „Joint Weeka No. 38”, 22 septembrie 1963.
34. Rotberg, *Haiti*, p. 233; NARA, RG 59, Box 3923, Norman E. Warner, „Duvalier Speech on September 30, 1963”, 8 octombrie 1963; *Hispanic American Report*, vol. 16, nr. 8 (septembrie 1963), p. 869; NARA, RG 59, Box 1634, „Joint Weekas No. 24 and 29”, 16 iunie și 21 iulie 1961.
35. MAE, 96QO/54, „Présidence à vie”, 13 aprilie 1964; Dee, „Duvalier's Haïti”, pp. 177-178.
36. NARA, RG 59, Box 2262, „Joint Weeka No. 26”, 26 iunie 1964; NARA, RG 59, Box 2263, „Build-Up Begins for May 22 Celebrations”, 20 mai 1964.

37. Jean Fourcand, *Catéchisme de la révolution*, Imprimerie de l'Etat, Port-au-Prince, 1964, p. 17.
38. NARA, RG 59, Box 2262, „Joint Weeka No. 38”, 18 septembrie 1964.
39. Rotberg, *Haiti*, pp. 239-242.
40. Richard West, „Haiti: Hell on Earth”, *New Statesman*, 29 aprilie 1966, traducere în franceză în MAE, 96QO/54, „Articles et documents”, 12-19 august 1966; „Crushing a Country”, revista *Time*, 27 august 1965; rapoarte despre foamete în NARA, RG 59, Box 2263, „Joint Weeka No. 46”, 12 noiembrie 1965.
41. Rotberg, *Haiti*, p. 243; Millery Polyné, *From Douglass to Duvalier: U.S. African Americans, Haiti, and Pan Americanism, 1870-1964*, University of Florida Press, Gainesville, FL, 2010, p. 190.
42. Rotberg, *Haiti*, p. 344; Michel Soukar, *Un général parle: Entretien avec un Chef d'état-major sous François Duvalier*, Le Natal, Port-au-Prince, 1987, p. 56.
43. NARA, RG 59, Box 2263, „Joint Weeka No. 25”, 20 iunie 1965.
44. NARA, RG 59, Box 2263, „Joint Weeka No. 46”, 12 noiembrie 1965.
45. Rotberg, *Haiti*, p. 247; NARA, RG 59, Box 2263, „Joint Weeka No. 16”, 24 aprilie 1966.
46. NARA, RG 59, Box 2263, „Joint Weeka No. 16”, 24 aprilie 1966; Telegramă confidențială către Departamentul de Stat, 26 aprilie 1966.
47. NARA, RG 59, Box 2263, „Joint Weeka No. 24”, 19 iunie 1966.
48. NARA, RG 59, Box 2263, „Alleged Statement by Haile Sellasie”, 8 mai 1966.
49. NARA, RG 59, Box 2263, Telegramă confidențială către Departamentul de Stat, 9 iunie 1966; „Duvalier October 26 Speech”, 18 decembrie 1966.
50. NARA, RG 59, Box 2263, „Joint Weeka No. 30”, 31 iulie 1966; „Joint Weeka No. 36”, 9 septembrie 1966.
51. NARA, RG 59, Box 2263, „Joint Weeka No. 30”, 31 iulie 1966; „Confidential Report”, 2 septembrie 1966; NARA, RG 59, Box 2172, „Joint Weeka No. 43”, 29 octombrie 1967.
52. NARA, RG 59, Box 2263, „Joint Weeka No. 30”, 31 iulie 1966; „Confidential Report”, 2 septembrie 1966.
53. NARA, RG 59, Box 2172, „Joint Weeka No. 15”, 16 aprilie 1967; „The Birthday Blowout”, revista *Time*, 28 aprilie 1967.
54. Abbott, *Haiti*, p. 144; „Coming to a Boil”, revista *Time*, 25 august 1967.
55. NARA, RG 59, Box 2172, „Joint Weeka No. 25”, 25 iunie 1967; vezi și Abbott, *Haiti*, p. 145.
56. NARA, RG 59, Box 2172, „Joint Weeka No. 11”, 19 martie 1967; NARA, RG 59, Box 2172, „Joint Weeka No. 37”, 24 septembrie 1967; NARA, RG 59, Box 5, „Haiti”, 26 septembrie 1967.

57. NARA, RG 59, Box 2173, „Duvalier Speaks Extemporaneously Again”, 5 noiembrie 1967; „Joint Weeka No. 37”, 24 septembrie 1967.
58. Despre radio, vezi NARA, RG 59, Box 2172, „Joint Weeka No. 2”, 14 ianuarie 1968.
59. Rotberg, *Haiti*, pp. 350-366.
60. NARA, RG 59, Box 2172, „Trip Report: Northwest Department of Haiti”, 29 decembrie 1968.
61. Rotberg, *Haiti*, p. 235.
62. MAE, 96QO/56, Philippe Koenig, „La rébellion du 24 avril”, 10 iunie 1970; „Action anti-communiste”, 30 aprilie 1969; Abbott, *Haiti*, p. 152; Marquis, *Papa Doc*, p. 264.
63. MAE, 96QO/73, Philippe Koenig, „Haiti après la mort du Président François Duvalier”, 28 aprilie 1971; NARA, RG 59, Box 2346, „Political/Economic Summary No. 3”, 21 februarie 1971; „Political/Economic Summary No. 8”, 8 mai 1971.

7

Ceașescu

1. „Obituary: Anca Petrescu”, *Daily Telegraph*, 1 noiembrie 2013; Robert Bevan, *The Destruction of Memory: Architecture at War*, Reaktion Books, Londra, 2006, pp. 127-131.
2. John Sweeney, *The Life and Evil Times of Nicolae Ceausescu*, Hutchinson, Londra, 1991, pp. 44-51.
3. Dennis Deletant, *Communist Terror in Romania: Gheorghiu-Dej and the Police State, 1948-1965*, St Martin's Press, New York, 1999 [ed. rom.: Dennis Deletant, *Teroarea comunistă în România. Gheorghiu-Dej și statul polițienesc, 1948-1965*, traducere de Lucian Leuștean, Polirom, Iași, 2001].
4. Alice Mocanescu, „Surviving 1956: Gheorge Gheorghiu-Dej and the «Cult of Personality» in Romania”, în Apor Balázs, Jan C. Behrends, Polly Jones și E.A. Rees (eds.), *The Leader Cult in Communist Dictatorships: Stalin and the Eastern Bloc*, Palgrave Macmillan, Houndmills, Basingstoke, 2004, p. 256; „Rumania: Want amid Plenty”, revista *Time*, 8 iunie 1962.
5. Mary Ellen Fischer, *Nicolae Ceaușescu: A Study in Political Leadership*, Lynne Rienner Publishers, Boulder, CO, 1989, pp. 49-52; Vladimir Tismaneanu, *Stalinism for All Seasons: A Political History of Romanian*

- Communism*, University of California Press, Berkeley, CA, 2003, p. 176 [ed. rom.: Vladimir Tismăneanu, *Stalinism pentru eternitate. O istorie politică a comunismului românesc*, traducere de Cristina Petrescu și Dragoș Petrescu, postfață de Mircea Mihăieș, Polirom, Iași, 2005].
6. Fischer, *Nicolae Ceaușescu*, p. 69.
 7. MAE, 201QO/167, Jean-Louis Pons, „50eme anniversaire de Mr. Ceausescu”, 30 ianuarie 1968.
 8. Fischer, *Nicolae Ceaușescu*, pp. 133-139.
 9. *Ibidem*, pp. 143-145.
 10. Sweeney, *The Life and Evil Times of Nicolae Ceausescu*, p. 95.
 11. De fapt, mai rămăsese un lider din Biroul Politic al lui Gheorghiu-Dej, și anume Emil Bodnăraș, dar în acel moment avea probleme de sănătate și nu a participat la congres; Fischer, *Nicolae Ceaușescu*, pp. 154-157.
 12. Fischer, *Nicolae Ceaușescu*, pp. 92-93; OSA, 300-8-3-5811, „Nicolae Ceausescu and the Politics of Leadership”, 29 martie 1973, pp. 16-18.
 13. ANR, 2574-72-1971, Minuta ședinței Comitetului Executiv (Biroul Politic), 25 iunie 1971, p. 11.
 14. *Ibidem*.
 15. *Ibidem*, pp. 45-46; OSA, 300-8-47-188-23, Raportul situației din România, 13 iulie 1971, pp. 9-11.
 16. Fischer, *Nicolae Ceaușescu*, p. 126.
 17. OSA, 300-8-47-188-23, Raportul situației din România, 13 iulie 1971, pp. 9-11; menționarea „omului nou” vine din partea secretarului de partid Popescu; vezi OSA, 300-8-47-188-24, Raportul situației din România, 20 iulie 1971, p. 13.
 18. Discuția în contradictoriu dintre Ceaușescu și Iliescu este menționată în Sweeney, *The Life and Evil Times of Nicolae Ceausescu*, p. 102.
 19. Michel-Pierre Hamelet, *Nicolae Ceausescu: Présentation, choix de textes, aperçu historique, documents photographiques*, Seghers, Paris, 1971 [ed. rom.: Michel-Pierre Hamelet, *Nicolae Ceaușescu. Biografie și texte selectate*, Editura Politică, București, 1971].
 20. ANR, 2898-19-1976, Lista cărților despre Nicolae Ceaușescu publicate în străinătate, 4 martie 1976, pp. 1-6; OSA, 300-8-47-201-3, „Raport asupra situației”, 9 februarie 1978, p. 9.
 21. ANR, 2898-10-1973, Notă a Secției de Relații Externe, 28 mai 1973, pp. 12-13.
 22. Suma exactă a fost de 7,5 milioane de lire; vezi ANR, 2898-21-1971, Notă a Secției de Relații Externe a Comitetului Central, 4 septembrie 1971, p. 102; vezi și Günther Heyden, Raportul despre vizita la

- Institutul de Studii Istorice și Social-Politice, 27 septembrie 1971, DY 30/IVA 2/20/357, pp. 377-378.
23. OSA, 300-8-3-5811, „Nicolae Ceausescu and the Politics of Leadership”, 29 martie 1973, pp. 3-15.
 24. ANR, 2574-31-1974, Stenograma ședinței Comitetului Executiv (Biroul Politic) al Comitetului Central, 27 martie 1974, pp. 50-59.
 25. Sweeney, *The Life and Evil Times of Nicolae Ceausescu*, p. 105.
 26. Fischer, *Nicolae Ceaușescu*, pp. 184-185 și 212-213; Anneli Ute Gabanyi, *The Ceaușescu Cult: Propaganda and Power Policy in Communist Romania*, Editura Fundației Culturale Române, București, 2000, pp. 17-18 [ed. rom.: Anneli Ute Gabanyi, *Cultul lui Ceaușescu*, traducere de Iulian Vamanu, cuvânt înainte de Dan Berindei, prefață de J.F. Brown, Polirom, Iași, 2003, p. 15]; Thomas J. Keil, *Romania's Tortured Road toward Modernity*, Columbia University Press, New York, 2006, p. 301.
 27. ANR, 2898-19-1976, Lista cărților despre Nicolae Ceaușescu publicate peste hotare, 4 martie 1976, pp. 1-6.
 28. OSA, 300-8-3-5850, „Ceausescu's Ideological Role is Strengthened”, 29 iulie 1976, pp. 1-9.
 29. *Ibidem*, p. 7.
 30. OSA, 300-8-47-201-3, „Raport asupra situației”, 9 februarie 1978, p. 2.
 31. OSA, 300-8-47-201-3, „Raport asupra situației”, 9 februarie 1978, p. 3; PRO, FCO 28/3444, R.A. Burns, „President Ceaușescu's 60th Birthday”, 8 februarie 1978, pp. 4-5.
 32. OSA, 300-8-47-201-3, „Raport asupra situației”, 9 februarie 1978, pp. 6-10.
 33. PRO, FCO 28/3407, R.L. Secondé, „President Ceausescu of Romania: A Summary”, 24 aprilie 1978, pp. 4-5; Sweeney, *The Life and Evil Times of Nicolae Ceausescu*, pp. 111-120.
 34. Pacepa a scris o carte de memorii în care condamnă regimul Ceaușescu, intitulată *Red Horizons: The True Story of Nicolae and Elena Ceausescus' Crimes, Lifestyle, and Corruption*, Regnery Publishing, Washington, DC, 1990 [ed. rom.: Ion Mihai Pacepa, *Orizonturi roșii. Crimele, corupția și moștenirea Ceaușeștilor*, traducere de Horia Gănescu și Aurel Ștefănescu, ed. a IV-a, Humanitas, București, 2019].
 35. ANR, 2898-28-1977, Inventar al medaliilor și decorațiilor străine oferite Elenei și lui Nicolae Ceaușescu, 21 noiembrie 1977, pp. 1-16.
 36. Cei din Germania de Est au descris afacerea Pârvulescu în BArch, DY 30/IV 2/2.035/52, 23 noiembrie 1979, pp. 2-7; vezi și Fischer, *Nicolae Ceaușescu*, p. 240.

37. Jonathan Eyal, „Why Romania Could Not Avoid Bloodshed”, în Gwyn Prins (ed.), *Spring in Winter: The 1989 Revolutions*, Manchester University Press, Manchester, 1990, pp. 149-150.
38. OSA, 300-8-47-204-10, „Raport asupra situației”, 22 iulie 1980, pp. 2-5; MAE, 1929INVA/4629, Pierre Cerles, Raportul ambasadorului, 22 decembrie 1980.
39. MAE, 1929INVA/4630, „Situation en Roumanie”, 20 decembrie 1980.
40. Sweeney, *The Life and Evil Times of Nicolae Ceausescu*, pp. 130-133.
41. OSA, 300-8-3-5914, Anneli Maier, „Anniversary of the 1965 RCP Congress”, 11 august 1982, pp. 1-4.
42. BArch, DY 30/11599, iunie 1982, pp. 87-89.
43. MAE, 1930INVA/5471, Michel Rougagnou, „Célébration du vingtième anniversaire”, 23 iulie 1985.
44. ANR, 2898-80-1984, Reguli pentru expunerea portretului oficial al lui Nicolae Ceaușescu, 7 martie 1984, pp. 1-4; ANR, 2989-21-1984, Notă asupra noului ABECEDAR, 1984, p. 8.
45. ANR, 2898-32-1985, Raport asupra programelor speciale dedicate aniversării a 65 de ani de la fondarea Partidului Comunist, 1985, pp. 1-4.
46. David Binder, „The Cult of Ceausescu”, *The New York Times*, 30 noiembrie 1986.
47. ANR, 2898-36-1984, Transcrierea stenogramei întâlnirii dintre Nicolae Ceaușescu și reprezentanții Uniunii Artiștilor Plastici, 18 septembrie 1984, pp. 2-6.
48. Lucian Boia, *Romania: Borderland of Europe*, Reaktion Books, Londra, 2001, pp. 288-290 [ed. rom.: Lucian Boia, *România, țară de frontieră a Europei*, ed. a II-a, Humanitas, București, 2005, pp. 293-295].
49. Gabriel Ronay, „Romania Plans Village Blitz”, *Sunday Times*, 23 mai 1988; OSA, 300-8-47-212-11, „The Rural Resettlement Plan”, 16 septembrie 1988, p. 13.
50. Binder, „The Cult of Ceausescu”.
51. MAE, 1930INVA/5471, Michel Rougagnou, „Célébration du vingtième anniversaire”, 23 iulie 1985; Sweeney, *The Life and Evil Times of Nicolae Ceausescu*, pp. 157-158.
52. Sweeney, *The Life and Evil Times of Nicolae Ceausescu*, p. 158.
53. Cifrele parvin de la MAE, 1930INVA/5471, Michel Rougagnou, „La vie du parti dans l'entreprise”, 6 octombrie 1983.
54. MAE, 1930INVA/4630, Pierre Cerles, „Le communisme à la roumaine”, 24 mai 1978.
55. OSA, 300-8-47-211-1, „Ceausescu Rejects Soviet-Style Reform”, 6 februarie 1980, pp. 3-6.

56. Sweeney, *The Life and Evil Times of Nicolae Ceausescu*, pp. 172-174.
57. MAE, 1935INVA/6478, Jean-Marie Le Breton, „Campagne d'élections”, 16 noiembrie 1989.
58. Peter Siani-Davies, *The Romanian Revolution of December 1989*, Cornell University Press, Ithaca, NY, 2007, pp. 81-82 [ed. rom.: Peter Siani-Davies, *Revoluția română din decembrie 1989*, traducere de Cristina Mac, Humanitas, București, 2006]; Emma Graham-Harrison, „«I'm Still Nervous», Says Soldier who Shot Nicolae Ceausescu”, *The Guardian*, 7 decembrie 2014.

8

Mengistu

1. Estelle Sohier, „Politiques de l'image et pouvoir royal en Éthiopie de Menilek II à Haylā Sellasé (1880-1936)”, disertație de doctorat, Universitatea Paris I, 2007, pp. 159-169.
2. PRO, FCO 31/1829, Willie Morris, „Annual Review for 1974”, 6 februarie 1975.
3. Bahru Zewde, *A History of Modern Ethiopia*, James Currey, Londra, 2001, p. 234.
4. PRO, FCO 31/1829, Willie Morris, „Annual Review for 1974”, 6 februarie 1975.
5. *Ibidem*.
6. Richard J. Reid, *Frontiers of Violence in North-East Africa: Genealogies of Conflict since c. 1800*, Oxford University Press, Oxford, 2011, p. 174; Christopher Clapham, *Transformation and Continuity in Revolutionary Ethiopia*, Cambridge University Press, Cambridge, 1988, p. 41.
7. Shambel Tesfaye Reste Mekonnen, *Misikirnet be Derg Abalat (Mărturii ale membrilor Derg)*, Addis Abeba, 2007, p. 164; PRO, FCO 31/2093, D.M. Day, „Mengistu”, 15 iunie 1977.
8. *Ethiopian Herald*, 21 decembrie 1974 și 30 ianuarie 1975; Paul B. Henze, *Layers of Time: A History of Ethiopia*, Hurst, Londra, 2000, p. 290; Andargatchew Tiruneh, *The Ethiopian Revolution 1974-87*, Cambridge University Press, Cambridge, 1993, pp. 102-103.
9. Begashaw Gobaw Tashu, *Yecoloel Mengistu Haile Maryam ena Yedergege-menawoch (Secretele lui Mengistu Haile Mariam și ale Dergului)*, Far East Trading, Addis Abeba, 2008, p. 220.
10. Babile Tola, *To Kill a Generation: The Red Terror in Ethiopia*, Free Ethiopia Press, Washington, DC, 1989, pp. 38-39; PRO, FCO 31-2098, „Annual Review for 1976”, 3 ianuarie 1977.

11. *Ethiopian Herald*, 29 septembrie 1976; PRO, FCO 31/2098, „Annual Review for 1976”, 3 ianuarie 1977; Henze, *Layers of Time*, p. 291.
12. Eshetu Wendemu Hailesselassie, *Heiwot Be Mengistu Betemengist (Viața la palat în vremea lui Mengistu)*, Zed Printing House, Addis Abeba, 2010, pp. 81-90.
13. *Ethiopian Herald*, 5 februarie 1977.
14. Feseha Desta, *Abyotuna Tezetaye (Amintirile mele din revoluție)*, Tsehay Asatami Derejet, Addis Abeba, 2008, p. 80; Geset Techane (pseudonim Zenebe Feleke), *Neber (A fost)*, Hetemet Alfa Asatamewoch, Addis Abeba, 2007, p. 238; Baalu Girma, *Oromay (Sfârșitul)*, Mankusa Asatami, Addis Abeba, 1983, pp. 21 și 50.
15. Fekreselasie Wegderes, *Egnana Abyotu (Noi și revoluția)*, Tsehay Akefay Derejet, Addis Abeba, 2006, pp. 75-76; Baalu, *Oromay*, pp. 24 și 50-54.
16. *Ethiopian Herald*, 5 februarie 1977; Begashaw, *Yecoloel Mengistu Haile Maryam*, p. 291.
17. Marina și David Ottaway, *Ethiopia: Empire in Revolution*, Africana Publishing, New York, 1978, pp. 142-146; Judith Ashakih, *Gift of Incense: A Story of Love and Revolution in Ethiopia*, Red Sea Press, Trenton, NJ, 2005, p. 290; Stéphane Courtois et al. (eds.), *The Black Book of Communism: Crimes, Terror, Repression*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1999, p. 691 [ed. rom.: Stéphane Courtois et al., *Cartea neagră a comunismului. Crime, teroare, represiune*, traducere de Ileana Busuioc, Maria Ivănescu, Doina Jela, Emanoil Marcu, Brândușa Prelipceanu, Luana Schidu, Humanitas, București, 1998].
18. „Farewell to American Arms”, revista *Time*, 9 mai 1977.
19. David A. Korn, *Ethiopia, the United States and the Soviet Union*, Southern Illinois University Press, Carbondale, IL, 1986, pp. 28-29.
20. NARA, RG 59, 1978STATE106159, 26 aprilie 1978.
21. PRO, FCO 31-2251, C.M. Carruthers, „Leading Personalities of Ethiopia”, 19 mai 1978; NARA, RG 59, 1978ADDIS02129, 11 mai 1978.
22. NARA, RG 59, 1979ADDIS01388, 19 aprilie 1979; Donald L. Donham, „Revolution and Modernity in Maale: Ethiopia, 1974 to 1987”, *Comparative Studies in Society and History*, 34, nr. 1 (ianuarie 1992), p. 43.
23. Arhivele Paul Henze, Hoover Institution, box 71, „A Communist Ethiopia?”, 1981.
24. NARA, RG 59, 1979ADDIS01388, 19 aprilie 1979.
25. Shambel, *Misikirnet be Derg Abalat*, p. 327.
26. Habtamu Alebachew, *Ye Kesar Enba (Lacrimile lui Cezar)*, Far East Trading Publishing, Addis Abeba, 2007, pp. 122, 142-143, 145 și 150.

27. Dawit Wolde Giorgis, *Red Tears: War, Famine and Revolution in Ethiopia*, Red Sea Press, Trenton, NJ, 1989, p. 58; BArch, DY 30/IV 2/2.035/127, Raport despre propagandă, 4 aprilie 1978, pp. 253-256; Baalu a scris memoriile extrem de importante numite *Oromay*, pe care le-am folosit și în altă parte în acest capitol, și a dispărut în 1984, fiind probabil ucis.
28. Dawit Shifaw, *The Diary of Terror: Ethiopia 1974 to 1991*, Trafford Publishing, Bloomington, IN, 2012, p. 72; Begashaw, *Yecoloel Mengistu Haile Maryam ena Yedergemenawoch*, p. 378.
29. Arhivele Paul Henze, Hoover Institution, box 68, „Revolution Day”, 12 septembrie 1977, pp. 16-17; amenzile sunt menționate în PRO, FCO 31-2093, D.M. Day, „Mengistu”, 15 iunie 1977; vezi și Giorgis, *Red Tears*, p. 59.
30. MAE, 326QONT/28, Pierre Nolet, „Chronique mensuelle”, 11 decembrie 1979; Habtamu, *Ye Kesar Enba*, p. 122.
31. MAE, 326QONT/28, „Note: Situation intérieure de l’Ethiopie”, 27 februarie 1981.
32. Clapham, *Transformation and Continuity in Revolutionary Ethiopia*, pp. 70-77.
33. *Ibidem*, p. 77.
34. François Jean, *Éthiopie: Du bon usage de la famine*, Médecins Sans Frontières, Paris, 1986, pp. 21-25; Harold G. Marcus, *A History of Ethiopia*, University of California Press, Berkeley, CA, 1994, pp. 204-205.
35. BArch, DY 30/11498, 6 mai 1982, p. 12; BArch, DY 30/27158, 3 decembrie 1982, p. 3; PRO, FCO 31-3895, D.C.B. Beaumont, „Meeting of EC Ambassadors”, 23 septembrie 1983.
36. *Ethiopian Herald*, 6 și 26 iulie 1984.
37. Henze, *Layers of Time*, pp. 306-307; Arhivele Paul Henze, Hoover Institution, box 72, „Communist Ethiopia: Is it Succeeding?”, ianuarie 1985; Giorgis, *Red Tears*, p. 135, menționează „sute” de nord-coreeni; vezi și p. 59 pentru călătoria în Coreea de Nord din 1982.
38. Arhivele Paul Henze, Hoover Institution, box 71, „A Communist Ethiopia?”, 1981; Korn, *Ethiopia, the United States and the Soviet Union*, pp. 122-123.
39. *Ethiopian Herald*, 4 și 7 septembrie 1984; biografia este menționată în Giorgis, *Red Tears*, p. 172.
40. Korn, *Ethiopia, the United States and the Soviet Union*, pp. 122-123.
41. „Ethiopians Mark 10th Anniversary of Socialist Revolution”, *United Press International*, 12 septembrie 1984; *Ethiopian Herald*, 16 septembrie 1984.
42. MfAA, C 1852, Raport de călătorie, aprilie 1978, p. 58; Donham, „Revolution and Modernity in Maale”, p. 29.

43. Korn, *Ethiopia, the United States and the Soviet Union*, pp. 123-124.
44. Henze, *Layers of Time*, p. 307; Arhivele Paul Henze, Hoover Institution, box 72, „Communist Ethiopia: Is it Succeeding?”, ianuarie 1985; box 73, „Exploiting Famine and Capitalizing on Western Generosity”, martie 1986, p. 91; Korn, *Ethiopia, the United States and the Soviet Union*, pp. 124-126.
45. Laurence Binet (ed.), *Famine et transferts forcés de populations en Ethiopie 1984-1986*, Médecins Sans Frontières, Paris, 2013; Alex de Waal, „Is the Era of Great Famines Over?”, *New York Times*, 8 mai 2016.
46. Gebru Tareke, *The Ethiopian Revolution: War in the Horn of Africa*, Yale University Press, New Haven, CT, 2009, pp. 218-261.
47. Charles Mitchell, „«Operation Red Star»: Soviet Union, Libya back Ethiopia in Eritrean War”, 20 martie 1982, UPI; Messay Kebede, *Ideology and Elite Conflicts: Autopsy of the Ethiopian Revolution*, Lexington Books, Lanham, MD, 2011, pp. 307-324.
48. Alex de Waal, *Evil Days: Thirty Years of War and Famine in Ethiopia*, Human Rights Watch, New York, 1991, pp. 302-307.
49. Henze, *Layers of Time*, pp. 327-329.
50. Arhivele Paul Henze, Hoover Institution, box 68, „Travel Diary, 1991 June”.

Postfață

1. Elleni Centime Zeleke, „Addis Ababa as Modernist Ruin”, *Callaloo*, 33, nr. 1 (primăvara 2010), p. 125.
2. „How Kim Jong Un Builds his Personality Cult”, *The Economist*, 8 iunie 2017.
3. Joseph Willits, „The Cult of Bashar al-Assad”, *The Guardian*, 1 iulie 2011.
4. Kadri Gursel, „The Cult of Erdogan”, *Al-Monitor*, 6 august 2014.
5. Tom Phillips, „Xi Jinping: Does China Truly Love «Big Daddy Xi» – or Fear Him?”, *The Guardian*, 19 septembrie 2015.
6. Rowan Callick, „No Turning Back the Tide on Xi Jinping Personality Cult”, *The Australian*, 25 noiembrie 2017; Viola Zhou, „«Into the Brains» of China’s Children: Xi Jinping’s «Thought» to Become Compulsory School Topic”, *South China Morning Post*, 23 octombrie 2017; Jamil Anderlini, „Under Xi Jinping, China is Turning Back to Dictatorship”, *Financial Times*, 11 octombrie 2017.

Mulțumiri

O foarte vagă idee a proiectului de față mi-a încolțit în minte în primul an de studenție, în 1981, când am dat întâmplător peste „La fabrication d'un charisme”, un articol captivant, înaintea timpului său, despre cultul lui Stalin, scris de profesorul meu Bronisław Baczko de la Universitatea din Geneva. Profesorul Baczko făcea pionierat în domeniul istoriei culturale și recunosc, deși cu întârziere, că lucrările sale au modelat felul în care am abordat istoria într-o măsură mult mai mare decât am înțeles atunci.

Să scrii despre cultul personalității poate fi un demers riscant. Istoricii care s-au ocupat de Mussolini îi datorează enorm lui Camillo Berneri, care a publicat în 1934 un studiu edificator intitulat *Mussolini grande attore* (*Mussolini, marele actor*), pentru ca trei ani mai târziu să fie ucis în Spania de un grup de comuniști, cel mai probabil la ordinul lui Stalin. Adeseori marii scriitori sunt atrași de marii dictatori, iar una dintre plăcerile abordării unui asemenea subiect este că te afli în compania multor învățați de seamă, indiferent dacă scriu despre vremurile în care trăiesc sau despre cele trecute. Faptul că le sunt profund îndatorat îl menționez, chiar dacă oarecum nepotrivit, în note.

Am petrecut săptămâni întregi în arhivele Europei, dar n-aș fi înțeles mare lucru din documentele Arhivelor Naționale ale României din București fără ajutorul lui Ștefan Bosomitu, cercetător cu o cunoștere inegalabilă a dosarelor Ceaușescu. La Addis Abeba, Eyob Girma a citit cu multă răbdare zeci de memorii în amhară, în timp ce Jen Seung Yeon Lee m-a ajutat cu materialele de propagandă din Coreea de Nord. Un volum aparent nesfârșit de documente despre războaiele, revoluțiile și pacea secolului XX se găsește la Institutul Hoover, iar personalul de la bibliotecă și de la arhive și-a oferit ajutorul cu generozitate.

Robert Peckham mi-a trezit interesul pentru istoria imaginii și a puterii împrumutându-mi exemplarul său din *The Fabrication of Louis XIV*. Mai

multe persoane au citit și făcut adnotări la versiunea preliminară a cărții, în special Peter Baehr, Gail Burrowes, Christopher Hutton, Peter și Gabriele Kennedy, Françoise Coolen, Andrei Lankov, Norman Naimark, Robert Peckham, Priscilla Roberts, Robert Service, Facil Tesfaye și Vladimir Tismăneanu. Alții și-au împărtășit cu generozitate poveștile și sursele, mai ales Paul S. Cha, Mihai Croitor, Brian Farrell, Sander Gilman, Paul Gregory, Paul Hollander, Jean Hung, Mark Kramer, Michelle Kung, James Person, Amir Weiner și Arne Westad.

Le sunt îndatorat editorilor mei, Michael Fishwick de la Londra și Anton Mueller de la New York, redactorului meu Richard Collins, dar și lui Marigold Atkey, Chloe Foster, Genista Tate-Alexander, Francesca Sturiale și Lilidh Kendrick de la Bloomsbury. Aș dori să îmi exprim recunoștința față de agenții mei literari, Andrew Wylie de la New York și Sarah Chalfant de la Londra. Îi mulțumesc soției mele, Gail Burrowes, ca întotdeauna, cu dragoste.

Hong Kong, decembrie 2018

Index

A

Acordul de la München 77, 79, 107
Adwa, bătălia de la 218
Afabet, bătălia de la 234
Agronsky, Martin 190
Ai Xiaoming 149
Aksum 40, 218
Albania 42, 46-47, 169, 237
Alexandru cel Mare 205
Alfieri, Dino 35
Allilueva, Anna 116
Aman Andom, general 220-222, 227
Angkar 16
Apostol, Gheorghe 198
arme chimice 38, 40
asediul Leningradului 112
Assad (tatăl și fiul) 15, 238
Atatürk, Kemal 192
Atnafu Abate 220, 224
Augustin, sfântul 191
Augustus, împărat 37-38
Austria, anexarea de către Hitler 76, 79
Avdeenko, Aleksandr 104

B

Badoglio, Pietro 49
Balbo, Italo 22, 27, 38
Barbot, Clément 177-178, 180, 183, 185
Barbusse, Henri 99-100, 106, 114
Barre, Siad 224-225

Bătălia de la Stalingrad 83-84, 110
Bătălia pentru Anglia 82
Bedel, Maurice 30
Beethoven, Ludwig van 165
Benjamin, René 30
Béraud, Henri 27, 87, 90
Berghof 72-74, 77, 85
Beria, Lavrenti 106-107
Bessel, Richard 60
Bierut, Bolesław 115
Biserica Ortodoxă Etiopiană 218-219
Bismark, Otto von 98
Bodnăraș, Emil 200, 204
Bokassa, Jean-Bédél 15
bolșevici 10, 14, 20, 88, 92, 99
Bolșoi, teatru 115, 118
bomba atomică 114, 116, 139
Braun, Eva 86
Brejnev, Leonid 199, 206, 215
București
 Casa Poporului 196, 213
 reconstrucția orașului 213-214
 Teatrul Național 203-204
Buharin, Nikolai 87, 92-93, 101
Bulgaria 114, 199
Burebista, rege al Daciei 209
Byrnes, James 111

C

Canalul Stalin 103
Canalul Volga-Don 117
Carter, Jimmy 206

- Castro, Fidel 15, 171, 182, 194, 225
 Catchlov, Donald 203
Cântecul lui Stalin 104
 Ceaușescu, Elena 207-208, 211-212, 216
 Ceaușescu, Nicolae 12, 15, 196-217, 237
 aniversarea zilei de naștere 210-211
 ascensiunea la putere 196-200
 biografii 202-203
 cenzura culturii 211-212
 declinul și căderea 216-217, 237
 epurarea conducerii 202
 imagini 202-203, 211, 216-217
 promovarea rudelor 208-209
 refuză statuile 212
 și Duvalier 212
 și Hitler 201, 205, 212
 și Kim Ir Sen 170-171
 și Mao Zedong 203
 și Mussolini 204-205, 209
 și nemulțumirea crescândă 209-210, 213-214
 și președinția 204-205, 211
 și Stalin 198
 și vechile tradiții 209
 texte ideologice 205-206, 211
 Tezele din Iulie 202
 titluri și onoruri internaționale 206-208
 vizitează țara 200-201
 Ceaușescu, Nicu 208
 Cehoslovacia 42, 76, 80, 116, 170
 invazia sovietică 199, 214
 Chamberlain, Neville 77, 79
 Changchun, asediul de la 128, 136
 Chen Boda 124
chengfen 129, 161
 China
 și Coreea de Nord 155, 158, 160-163, 170, 172
 și Uniunea Sovietică 121, 127-128, 134-135, 137, 140, 147-148
 vizita lui Ceaușescu 200-201
 vezi și Mao Zedong
 Cho Gi-cheon 153
 Cho Man-sik 152
 Christophe, Henri, *vezi* Henri I, rege al statului Haiti
 Churchill, Winston 30, 50, 111
 Ciano, Galeazzo 32, 42-43, 47, 49
 Clapham, Christopher 229
 colectivizare 14, 88, 93, 95, 100-101, 129, 132-134, 158, 198, 230, 233, 235
 Comintern 97, 118, 121-122
 Comisia Economică a Națiunilor Unite pentru Africa 230
 Comitetul Mondial împotriva Războiului și Fascismului 99
 Conferința de la Ialta 111, 150
 congresele de la Nürnberg 58, 65-66, 69, 71
 Congresul Învingătorilor 101-103
 Congresul Mondial al Scriitorilor 104
 Constituția lui Stalin 104
 Coreea de Nord
 Ceaușescu și 200-202, 211-213
 Mao Zedong și 127-128
 Mengistu și 230-231
 vezi și Kim Ir Sen
 Coreea de Sud 153-157, 165
 Corner, Francesca 18
Corriere della Sera 24
 Courlander, Harold 181
 crahul de pe Wall Street 59
 creolă 188
 criza *Pueblo* 166
 Cromwell, Oliver 22, 205
 Cuba 171, 182, 185, 188, 194, 225, 233
 culaci 95, 120

D

Dalí, Salvador 204
 d'Annunzio, Gabriele 19
Das Kapital publicat în amhară 230
 De Gaulle, Charles 191, 203
 Déjoie, Louis 177-179
 Deng Xiaoping 133-134, 141
 Denis, Lorimer 176, 180
 Derg 219-228, 233-234
 Dessalines, Jean-Jacques 174, 184, 187
 destalinizare 160, 198
 Deutscher, Issac 113
 Doctrina Ceaușescu 206, 210
 Doctrina Mao Zedong, maoism 126-128, 133-134, 138-140, 144-145, 147
 Drăghici, Alexandru 199
 Drexler, Anton 52
 Du Bois, W.E.B. 75
 Dumini, Amerigo 23
 Duvalier, François, „Papa Doc” 13, 15, 174-195, 238
 aniversarea zilei de naștere 191
 boala și revenirea la putere 182-183
 Catehismul revoluției 187
 epurările 178-179, 181-184, 191-192
 grupări oculte 181
 imagini 178, 182-183, 185-188, 194-195
 îmbunătățirea imaginii 189-190
 moartea și mausoleul 195
 Opere alese 190
 practicarea medicinei 176-177
 refuză statuile 186-187, 213
 relația cu Biserica Catolică 183-184, 190
 relația cu Statele Unite 185-186, 193-194
 și Ceaușescu 212
 și exodul profesioniștilor 188
 și Mao Zedong 192
 și masele de oameni 192-193

și Mussolini 188
 și oamenii de culoare 175-176, 192
 și președinția 178, 183-184, 186-187, 192
 și *tonton macoutes* 180-185
 Duvalier, Jean-Claude, „Baby Doc” 185, 190, 195
 Duvalier, Marie-Denise 190
 Duvalier, Simone 185
 duvalierism 190-191
 Dzerjinski, Feliks 90

E

Eckart, Dietrich 53, 55
 Edison, Thomas 30
 Eisner, Kurt 52
 Ejov, Nikolai 107
 El Alamein, bătălia de la 234
 Elisabeta a II-a, regină 190, 207
 Engels, Friedrich 91, 106, 127, 131
 și Coreea de Nord 162, 165
 și Etiopia 14, 228, 230
 Enukidze, Avel 97
 Epoca Ceaușescu 196, 206, 211
 Erdoğan, Recep Tayyip 238
 Eritreea 15, 39, 220, 233-235
 Espozitione Universale Roma (EUR) 17, 38
 Estimé, Dumarsais 175-177
 Etiopia
 invazia Italiei 39-41, 218
 vezi și Mengistu, Haile Mariam
 Expoziția Internațională a Prieteniei de la Myohyangsan 171

F

Farinacci, Roberto 22, 25-26, 35
 fascii 37
 Felice, Renzo de 43
 Finlanda 83, 108, 231

foamete 84, 93, 100, 109, 111-112,
128, 137-138, 158, 163, 188, 219,
231-235
Foch, Ferdinand, mareșal 81
Franco, Francisco 15
Franța, capitularea 81-82, 108

G

Gaddafi, Muammar 15
Gaetano, Vincenzo de 28
Gandhi, Mahatma 30
Gao Hua 125
Garbo, Greta 26
Garibaldi, Giuseppe 22
Gărzile Roșii 141-143
Gentile, Emilio 49
Gheorghiu-Dej, Gheorghe 197-199,
210
Gibson, Violet 24, 35
Gide, André 99
Giobbe, Salustri 17
Girma, Baalu 227
Glowania, Paul 74
Goebbels, Joseph 58-59, 61, 63-64,
66-71, 77-79, 82, 84, 86
Goethe, Johann Wolfgang von 70
Golful Porcilor 194
Gorbaciov, Mihail 215-216
Göring, Hermann 66, 75, 80, 82, 86
Grandi, Dino 22, 25, 38
Gravelli, Asvero 33
Graziani, Rodolfo, general 40, 47
Grecia 46-47

H

Haffner, Sebastian 79
Hamelet, Michel-Pierre 202-203
Han Chae-tok 153
Han Sorya 152
Hannibal 40
Hassell, Ulrich von 84

Hearst, William Randolph 30
Henri, Jacques-Victor 174
Henri I, rege al statului Haiti (Henri
Christophe) 174-175, 195
Henri Christophe, citadela 174
Hess, Rudolph 65-66
Himmler, Heinrich 86
Hindenburg, Paul von 60-62, 64
Hitler, Adolf 12-15, 51-86
aniversarea zilei de naștere 77-80
antisemitism 14, 52-53, 56, 65-66,
84
biografii 60-61, 70-71
buletinele de știri și filmele 69
bun cunoscător al caracterului oa-
menilor 58
declinul și căderea 85-86
devine cancelar 62-64
face referendum 74-75
imagini 54, 57, 60-61, 63-65, 69-70,
75, 84-85
înfățișare și comportament 54-57
maestru al deghizării 73-74
Mein Kampf 56, 58, 66-67, 74, 83,
106-107
„Noaptea cuțitelor lungi” 64, 66, 107
pierderea alegerilor prezidențiale 61
procedeu *Gleichschaltung* (unifor-
mizare) 67, 94
Puciul de la berărie 55, 57
redenumirea străzilor 63
refuză statuile 63, 186, 212
sănătatea precară 83-85
și Ceaușescu 201, 205, 212
și designul interior 71-73
și Mussolini 37-42, 46-49, 51, 54,
73, 84, 86
și Primul Război Mondial 51
și războiul 75-85
și Stalin 80, 82-83, 86, 89, 99-100,
107-109, 112-113

și violența politică 62-63
 talent oratoric 52-53, 58, 68-69
 tentativă de asasinat 85
 Ho Kai 155
 Hoffmann, Heinrich 54, 57, 60, 69-71,
 73, 80, 84-85
 Hollander, Paul 13
 homosexualitate 60
 Hou Bo 130
 Hoxha, Enver 15, 237
 Hrușciiov, Nikita 10, 118, 132-135,
 137, 140, 149, 159, 197
 Hua Mulan 116
houngan 176, 180-181, 186, 194
 Hussein, Saddam 15

I

Iliescu, Ion 199, 202, 217
 Istituto Luce 27, 35
 Italia, imperiu 38-42
 Iugoslavia 170, 206
 Iulius Cezar, împărat 38-39, 205

J

Jacoby, Annalee 126
 Jdanov, Andrei 114
 Jennrich, Paul 71
 Jiang Jieshi (Cian Kai-Și) 119-121,
 123-124, 127-128, 139, 154
 Johnson, Lyndon 190
 Jukov, Gheorghei 109, 113

K

Kaganovici, Lazar 91, 96, 105, 106
 Kalinin, Mihail 102
 Kamenev, Lev 91-92, 101
 Kang, Sheng 125
 Kaplan, Fanni 87-88
 Kapp, Wolfgang 53
 Kébreau, Antonio 177-179

Kennedy, John F. 185
 Kershaw, Ian 12
 khmerii roșii 16
 Khomeini, ayatollah 15
 Kiev 109-110
 Mănăstirea Peșterilor 90
 Kihss, Peter 182
 Kim Ir Sen 11, 15, 150-173, 238
 aniversarea zilei de naștere 156, 166-
 168
 atacă cultura burgheză 164-165
 biografii 153, 156, 170
 cadouri în semn de loialitate 168
 campania Chollima 161-163
 cântece despre 164
 copacii cu sloganuri 172-173
 epitete 164
 epurări 156-157, 160-162, 164-165,
 172
 ia măsuri împotriva criticilor 159-
 160
 imagini și statui 152, 155, 157-158,
 162-163, 167-168, 171-173
 insigne 168
 îndrumări la fața locului 158
 investit președinte 168-169
 jurăminte de loialitate 171-172
 lucrări publice 167-168
 luptător de gherilă în Manciuria
 150-151
 moartea și mausoleul 173
 opoziția față de destalinizare 160
 reforma agrară 152
 rudele 15, 164, 166-167, 172-173
 și Ceaușescu 171
 și Doctrina Juche 163-164, 168,
 170-171
 și Lumea a Treia 163, 169-171
 și Mao Zedong 154-155, 160-161,
 169-171
 și Stalin 150-152, 154, 156, 169-171

Kim Jong Il 172-173
 Kim Jong Un 238-139
 kimirsenism 170-172
 Kipling, Rudyard 191
 Kirkpatrick, Ivone 21
 Kirov, Serghei 101
 Klemperer, Victor 65, 68, 77, 79, 86
 Knickerbocker, Hubert 98
 Knox, Frank, colonel 30

L

lagăre de concentrare 12, 84, 104
 Lamont, Thomas 30
 Legiunea de Onoare 208
 Lei Feng 138
 Lenin, Vladimir Ilici 10, 18, 93-94,
 99-100, 106-107, 112, 117
 mausoleul 90, 94
 și comuniștii de peste ocean 119,
 122
 și Coreea de Nord 156-158, 162
 și Duvalier 192
 și Etiopia 14, 228, 230-232, 235, 237
 și Mao Zedong 127, 131, 136, 140
 și succesiunea lui Stalin 87-92
 și titlul de *vojd* 95, 122
 leninism 91-92, 105-106
vezi și marxism-leninism
 Ley, Robert 71, 81, 86
 Libia 38, 47
 Lin Biao 136-139, 141-142, 145, 147
 Lincoln, Abraham 205
 Liu Shaoqi 125-127, 133, 136-137, 141,
 147
 Lloyd George, David 73, 99
 Locard, Henri 16
 Louverture, Toussaint 174
 lovitura din Renania 74
 Ludendorff, Erich von, general 55
 Ludovic al XIV-lea, rege 9-11
 Ludovic al XVI-lea, rege 9

Ludwig, Emil 61, 98, 100
 Lumea a Treia 163, 170-171
L'Unità 203
 Lussu, Emilio 45
 Lyons, Eugene 97-98, 103

M

MacArthur, Douglas, general 155
 Maglorie, Paul 176-177
 Malenkov, Gheorghe 171
 Maltoni, Rosa 36
 Manciuaria 121, 123, 127-128, 150-151
 Mandelștam, Nadejda 105, 111
 Mandelștam, Osip 104
 Mangyongdae 156, 167
 Mansudae, deal 167, 173
 Mao Zedong 11-12, 15, 118-149, 237
 aspirații intelectuale 119, 122-123,
 131
 campania anticorupție 146
 campania celor „O sută de flori” 134,
 140, 160
 Campania de Rectificare 125-127
Cântica Roșie 139, 141, 143-144
 conducătorul țăranilor 119-120
Despre noua democrație 124-125,
 129
 epurări 124-125, 129-130, 135-136,
 146-147
 eseuri filosofice 130-131
 imagini și statui 127-128, 130, 143-
 149
 insigne 143-144
 intangibilitate 131-132
 întâlnirea cu Nixon 148
 Marele Salt Înainte 135-138, 140, 161
 Marșul cel Lung 121, 124
 Mișcarea de Educație Socialistă 138-
 139, 141
 moartea și mausoleul 148-149
 opoziția față de destalinizare 160

- poezia 131
 postura de democrat 124-125, 129, 133-134
 reforma agrară 129
 Revoluția Culturală 138, 140-149, 169-170, 239
 sloganuri 131
 și Ceaușescu 203
 și Duvalier 192
 și Kim Ir Sen 154-155, 160-161, 169-171
 și protestele pentru democrație 133-134
 și Stalin 91, 118, 120-124, 126-127, 129-134, 137, 140, 149
 și titlul de *vojd* 122
 „Trei loialități și patru iubiri nesfârșite” 145
 Marea Expoziție de Artă Germană 70
 Marea Piramidă de la Gizeh 196
 Marele Zid Chinezesc 121
 Markizova, Gelia 103
 Marx, Karl 13-15, 88, 91, 95, 106, 127, 131, 136
 și Coreea de Nord 158, 162, 165
 și Etiopia 13, 228, 230-232
 marxism 13-15, 56, 88, 91, 96, 105, 120, 150, 230
 sinificarea ~ 131
 marxism-leninism 13, 126, 131, 140
 și Coreea de Nord 163, 168-170
 și Etiopia 222, 229
 și România 201-203, 205-206, 211
 marxism-leninism-maoism, doctrină 140, 147
 marxism-leninism-stalinism 105
 Masacrul celor Șaizeci 221
 Matteotti, Giacomo 23, 27, 45
 Maurer, Ion Gheorghe 200, 204
 Mănescu, Manea 205
 Mehlis, Lev 91, 104
 Menelik al II-lea, împărat 39, 218, 224, 226
 Mengistu, Haile Mariam 14-15, 218-236
 aniversarea Zilei Naționale 228, 232
 ascensiunea la putere 220-221
 biografie 231
 calități 222-223
 crearea Partidului Muncitoresc 230-231
 epurări 227
 exilul în Zimbabwe 235
 imagini și statui 225-228, 230-232
 și războiul civil 232-235
 și „ruralizarea” 233
 și teroarea asupra Etiopiei 223-224, 229
 Mihai Viteazul 209
 Mikoian, Anastas 106-107
 Mircea cel Bătrân 209
 Mobutu, Sese Seko 15
 Mollier, Madeleine 49
 Molotov, Veaceslav 91, 102
 Morrison, Herbert 177-178, 182-183
 Mostra della Rivoluzione 35
 Mugabe, Robert 15, 235
Muntele Paektu 153
 Mussolini, Arnaldo 27, 33
 Mussolini, Benito 10-15, 17-50, 237
 biografii 28, 31, 25
 conduce regimul de la Salò 49
 declinul și căderea 46-50, 84, 86
 epurări 22-26, 31, 49-50
 imaginea internațională 22, 29-30
 imagini și statui 18, 20-22, 27-28, 35-37, 39, 45-46, 48-50
 invadarea Greciei 46-47
 înfățișarea și felul de a fi 21, 26-27, 41-42
 Marșul asupra Romei 20, 22, 34-35, 51, 54

pregătiri pentru război 38-44, 46-47
 preia personal conducerea 23-26
 primește cadouri 36-37
 pune bazele fascismului italian 19-20
 reconstrucția Romei 36-38
 și Ceaușescu 209, 209
 și Duvalier 188
 și Hitler 38-43, 47-49, 51, 54, 73, 86
 și imperiul italian 38-41
 și Roma antică 36-38, 40
 și Stalin 26, 40, 99-100
 tentative de asasinare 24
 vizitează Italia 22, 33-35
 Muzeul de Artă Pușkin 116
 Muzeul revoluției din Phenian 162,
 167-168

N

Napoleon Bonaparte 22, 39, 98, 205
 Negri, Ada 30
 Negussie Fanta 226
 Nixon, Richard M. 148, 198-200, 203
 Nkrumah, Kwame 192
 NKVD 106
 Noua Politică Economică 88-89, 92

O

O'Connell, William, cardinal 30
 Olimpiada de la Berlin 69
 Ordinul Lenin 206
 Ordjonikidze, Sergo 91, 96, 102, 105
 Organizația Națiunilor Unite 155, 170,
 224
 Orwell, George 16
 Ostrovski, Nikolai 165

P

Pacepa, Ion Mihai 207-208
 Pactul de Oțel 42
 Paektu, munte 151, 173

Pak Hon-yong 152, 156-157
 Papailier, Hubert 184
 Park Chung-hee 166
 Partidul Nazist (NSDAP) 51, 53-54,
 58-62, 65-67, 88
 Paul al VI-lea, papă 190
 Pătrășcanu, Lucrețiu 197, 199
 Pârvulescu, Constantin 206, 208, 215
 Pearl Harbor 83, 124
 Peng Dehuai 136-138
 Petacci, Clara 50
 Petru cel Mare, țar 205
 Piacentini, Marcello 17
 Pini, Georgio 28
 Pius al XII-lea, papă 48
 Platon 191
 Pochonbo 151, 153, 156
 Pol Pot 16
 Polevoi, Boris 117
 Polonia 42, 47, 80-81, 84, 95, 108, 114-
 115, 199, 216
Popolo d'Italia 19, 27, 35, 46
 Poskrebîșev, Aleksandr 105
Pravda 87, 91, 95, 106-107, 110, 115-
 116, 122
 Predappio 25, 35
 Premiul Stalin 104, 117
 Price-Mars, Jean 175-176
Pyongyang Times 164

R

Rákosi, Mátyás 115
 rastafarieni 219
 Raubal, Geli 60
 război de gherilă 120-121, 124, 126
 Războiul din Coreea 154-157, 164, 167,
 201
 Războiul din Ogaden 224-225, 227,
 233
 Războiul Rece 114, 116, 148
 realism socialist 102, 130, 165

Regiunea Sudeților 76-77, 80
 Reichstag, incendiul de la 62, 66
 Republica de la Weimar 52-53, 55, 58-59, 62
 Republica Democrată Germană 115, 234
 Republica Dominicană 181, 188, 191
 Republica Sovietică a Bavariei 52
 Revoluția din Octombrie 121, 134, 140, 160
 Riefenstahl, Leni 69, 71
 Rizzi, Arturo 34
 Rockefeller, Nelson 194
 Röhm, Ernst 54, 60, 64
 Roma antică 36-38, 40, 78
 Roosevelt, Franklin D. 80, 111
 Rosenberg, Alfred 41, 55
 Rossi, Cesare 23, 27, 32
 Rumianțev, Ivan 102
 Rust, Bernhard 70-71, 86

S

SA (*Sturmabteilung*) 54-55, 58, 60-61, 64
 Salisbury, Harrison 169
 salutul hitlerist 70, 84
 Samedi, Baron 180-181
 Sarfatti, Magherita 28
 Sauter, Robert 74
 Scânteia 200, 204-205
 Schleicher, Kurt von 62
 Schuschnigg, Kurt 73, 76
 Scornicești 213
 Secondé, Sir Reggie 207
 Securitate 197, 207, 213, 216
 Selassie, Haile 189-190, 218-219, 221, 224-226
 Service, Robert 109
 Shanghai, bătălia de la 123
 Shaw, George Bernard 98-99
 Shirach, Baldur von 60, 71
 Shirer, William 75, 80-82
 Siegert, Heinz 203
 Slocombe, George 21, 26
 Smith, Al 30
 Snow, Edgar 122
 Societatea Națiunilor 41, 46, 57, 74, 108
 Societatea Thule 53
 Solidaritatea 216
 Somalia 38-39, 224-225, 233
songbun 161
 Speer, Albert 65, 72, 77-79, 85
 Stalin, Iosif Vissarionovici 10-16, 87-117
 aniversarea zilei de naștere 115-116, 118
 autorizarea *Cursului scurt* 106
 biografii 97-99, 106, 113-114
 Despre bazele leninismului 106
 discursul secret al lui Hrușciov 10, 132-133, 137, 140, 149
 epurările 101, 107-108, 116-117
 imagini și statui 96, 102-103, 110, 112, 115-117, 152, 197-198
 latura umană 96-98
 moartea și mausoleul 117
 politica economică 92, 94-95
 succesorul lui Lenin 87-91
 și căderea lui Troțki 91-92
 și Ceaușescu 198
 și Hitler 80, 83, 86, 89, 99-100, 106-109, 112-113
 și Kim Ir Sen 150-152, 154, 156, 169-171
 și liderii mondiali 110-112
 și lumea de după război 113-115
 și Mao Zedong 116, 118, 120-124, 126-127, 129-134, 137, 140, 149
 și Mussolini 26, 40, 100
 și personalități de peste hotare 98-100

și războiul 108-114
 și redenumirea orașelor 102
 și teroarea 88, 101-102, 108, 111, 125
 și titlul de *vojd* 122, 154
 stalinism 14, 97, 105-106
 Starace, Achille 31-33, 39, 44, 49-50
 state monopartid 67, 94-95, 112, 154, 157, 186, 198
 statui 9-10, 237-238
 Ceaușescu refuză 212
 Duvalier refuză 186-187, 212
 Hitler refuză 63, 186, 212
 Kim Ir Sen și 162, 167-168, 173
 Mao și 146-148
 Mengistu și 226, 232
 Mussolini și 21, 36, 50
 Stalin și 100-101, 115-117
Steaua Roșie deasupra Chinei 122-123
 Steriade, Mihai 203
 Stiehler, Annemarie 70
 Stresemann, Gustav 59
 Sukarno 15
 supraveghere 24, 46, 157, 169, 215, 234
surong 154
 svastici 37, 53-54, 59, 63, 65, 72, 77, 86
 Sweeney, John 214
 Syngman Rhee 153-154

Ș

Școala de cadre „7 Mai” 147
 Ștefan cel Mare 209

T

Taiwan 128, 154-155
 Teferi Banti, general 220, 222, 227
 Testamentul lui Lenin 90-92, 96-97
 Thackeray, William Makepeace 9

Thompson, Dorothy 74
 Tiananmen, piața 129, 139, 141, 201
 Tiglachin, monument 231
 Tihonov, Nikolai 117
 Timișoara 216
 Tineretul Hitlerist 60, 71
 Tito, Iosip Broz 15
tonton macoutes 180-185, 193
 Tower, Henrietta 36
 tratate sovieto-chineze 127, 132-133
 Tratatul de la Versailles 56, 74-76
 Troost, Gerdy 72
 Troțki, Lev 11, 87-89, 91-93, 96-97, 101
 Turati, Augusto 25-26, 31, 36
 Turnul Juche 172

Ț

Țările Baltice 108

U

Ulbricht, Walter 115
 Ungaria 80, 95, 115, 199, 216
 revoluția și invazia sovietică 133, 160
 1 Mai, festivități 93, 105, 154, 164, 228
 Uniunea Sovietică
 Hitler și 80, 83, 109
 Mussolini și 47
 și China 121, 128, 134-135, 137, 140, 147
 și Coreea de Nord 150-152, 154-155, 158, 160-163, 167-170, 172
 și Etiopia 222, 224-225, 229-230, 233
 și România 197-200, 208, 210, 214
 și „socialismul într-o singură țară” 15
 vezi și Stalin, Iosif Vissarionovici

V

Valéry, Paul 191
 Vârful Stalin 115
 Via Triumphalis (Berlin) 77-79
 Victor Emanuel al III-lea, rege 20, 40, 49
 Villa Torlonia 26-27, 29, 36
 violurile din Nanjing 123
vojd 95, 122, 154
Völkischer Beobachter 53, 56
 voodoo 13, 175-176, 180, 182

W

Wang Jiaxiang 126
 Werth, Alexander 109
 White, Theodore 126

Windsor, ducele și ducesa de 73
 Winner, Percy 29

X

Xi Jinping 239-240

Y

Yan'an 121-122, 124-127
 Yi Sang-jo 159

Z

Zhou Enlai 120-121, 124, 126, 133, 135, 137, 148, 198
 Zidul Berlinului, căderea 237
 Zimbabwe 235
 Zinoviev, Grigori 91-92, 101

De-a lungul întregului secol XX, sute de milioane de oameni au fost nevoiți să-și ovaționeze dictatorii, ajunși de multe ori la conducere prin strategii axate în mare măsură pe manipulări și epurări sângeroase. Dar, pentru a se menține la putere, aceștia s-au bazat de obicei pe teroare și cultul personalității, un fenomen aberant ce-și are locul în însăși inima tiraniei. *Cum să fii dictator* face o analiză detaliată a cultului personalității și propagandei din jurul unora dintre cei mai mari dictatori ai secolului trecut, de la Hitler și Stalin la Mao Zedong și Kim Ir Sen sau Ceaușescu și Haile Mariam Mengistu. Pe baza unei ample cercetări arhivistice și a unui studiu aprofundat, Frank Dikötter schițează un uimitor portret al dictaturii, evidențiind modul în care acești oameni de stat au reușit să-și construiască și să-și mențină regimurile, creând impresia că se bucură de sprijinul maselor.

„Cu rigoare academică, Dikötter arată că aceste personaje megalomane continuă să fascineze într-o epocă instabilă din punct de vedere politic.”

Kirkus Reviews

ISBN 978-973-46-8203-4

9 789734 682034

www.polirom.ro

Carte publicată și în ediție digitală